[redacted]

احمد زكی ولیدی

قسقەچە رسملی

تورك - تاتار تاریخی

برنچی جزء

رسملی كتابلر اوچون درسلك

« ایكنچی باصمەسی »

B. A. S. S. R.
Çitalni Kolumnaghs
№ 1679 Z
БАССР

ناشری :
« صباح » شركتی
قزان

№ 10 (157) - Баш. ст.
Хамид-Танеев.

احمد زکی ولیدی.

عزیز

قسقەچە

تورك - تاتار تاریخی

(رسملر ایله).

B. A. S. S. R.
Qilmi Ketepxanəsь
№ 1679
Научная библиотека
Б. А. С. С. Р.

روسیەدەگی تورك - تاتار خلقی‌نڭ ایسکی زمانده هم اسلام قبول ایتکان دورلردەگی حیاتی - اولوغ تورك - تاتار دولتی - چنگیز خان هم آقساق تیمر وآلارنڭ بالالاری - اولوغ تورك - تاتار مملکتندن تشکل ایتکان واق خانلقلار هم آلارنڭ روسیه حکومتی قولینه کچولری.

ایکنچی باصماسی.

B. A. S. S. R.
Qilmi Ketepxanəsь
N.
Научная библиотека
Б. А. С. С. Р.

ناشری:
«صباح» شرکتی
قزان اوفا.

Казань.
Электро-типографія „МИЛЛЯТЪ"
1917 года

13/950

Гос. республиканская библиотека им. К. Крупской

بسم الله الرحمن الرحيم

مدخل

تۆرك خلقى

شول کونده تورك ــ تاتار، تمغه‌یه ایتکانده تورك خلقى، شرقدن آلتاى طاغلارى، اورتا هم جنوبى سيبيريا؛ غربدن ياۋروپاى روسى؛ جنوبدن اورتا آزيا، قافقازيا، کچوك آزياني هم آق دیگزگه قدر صوزلغان اورتق اشغال ایته‌لر وبارلنى ایللى میلیون قدر حسابلاناlar. بوخلق بوكون روسيه، عطاى، ايران، آفغانستان كبى مملكتلر قولنده ياشيلر؛ تيك بر عثمانلى‌لارغنه اوزلرينه آيرم حکومت سوره‌لر. توركلرنك ايك الوغ قسمى ـ يكرمى ميليون قدر خلق، روسيا حكومتى قولنده ياشيلر. تورك خلقى بوكون اوزلرينك اوطورغان يیرلرينه، ايکى‌دن قالغان اسلرينه قاراب توراليچه آتالالار. مثلا: ايدل (ۋولغه) بويى، قريم، قافقاز وسيبيرياده طورا طورغانلارى تاتار، ميشر، نوغاى، تيپته‌ر، باشقرد ديب؛ قرغز صحرالارنده اوطورغان تاتارلار قازاق ديب؛ اورتا آزيا تاتارلارى صارت، اوزبك، تارانچى ديب وباشقه برلرى‌ده توركمن، تاجيك، عثمانلى ديب يوروتوله‌لر.

تورك قومى اوزلرينك معيشتلرى هم بايتاقدان بيرلى آيروم‌آيروم طورولارى اعتبارى ايله «جنوبى» «اورتا» هم «شرقى» اسلرى ايله اوچكه بولنه‌لر. عثمانليلر، ايران هم آفغانستانده جنوبى قافقازياده طورا طورغان توركلر، توركمنلر، جنوبى توركلر ديب آطالالار. سيبيريا، آلتاى‌ده، صايان، شرقى تيانشان طاولارنده آباقان، چولم، قزل صولارى بوينده هم قطايده تركلك ايتوچى تاتارلار، سالار، اويغور توركلرى شرقى توركلر ديب يورتله‌لر. اورتا آزيا (توركستان)ده‌غى صارت، اوزبك، تارانچى، قرغز، قازاق، نوغاى، ايدل بويى، قريم،

شمالی قافقازده هم سیبیرده‌تومن، ایرتیش، طوبل بویلارنده ترکلك ایتوچی تاتارلار، باشقرد هم میشه‌رلر، اورتا تورکلر دیب آطالالار (۱).

تورك قومی معیشت اعتباری ایله مدنی هم کوچمه (بدوی) لرگه آیرولالار. شرقی تورکلر بارسیدا کوچمه معیشت ایته‌لر؛ جنوبی تورکلردن تورکمنلر، اورتا تورکلردن قازاقلار، اوزبکلرگنه کوچمه معیشت ایته‌لر؛ باشقه‌لاری ایسه بارسیده کوچمه معیشتنی طاشلاب مدنی ترکلك ایته‌رگه باشلاغانلار.

دین جهتندن تورك قومی همه‌سیده اسلام دیننده، تیك شرقی تورکلرگنه بوروننی مجوس دیننده بولوب بعضلری رسما خرستیان دیننده دیب یورو توله‌لر.

تورك قومینڭ همه‌سینگده تلی بر ـ تورکی تلدر. بولار تلی کوبدن توگل (اوچ‌دورت یوزیل ایلگه‌ری) گنه برگه قاتناشوب، یوتالشوب یوردکلرندن تللری بر برسندن برده یراق کیتمه‌گان. هرنی قدر اورتا، جنوبی، شرقی لهجه‌لر بر برسندن آیرولـه‌لاردا، شرقده‌گی آلتایداغی تورکلر، غربده‌گی قریم تاتارلاری ایله ترجمانسز سویله‌شه آلالار (۲).

تورك خلقی ایله تاریخده برگه یوروگان وهمان بر توسلیرمك ترکلك ایتوب کیلگان، آلارغه قرداش بولغان ایکنچی قوملر بار. بولار: یاقوتلار، چواشلار، ماغول، مانجور، فین، آوستریاده‌غی ۋینگر، ماجار خلقلارندان عبارتدر. بولار بارسیدا تورکلر ایله بر ـ «توران» نسلندن کیلگان خلقلاردر؛ لکن زماننڭ اوتووی ایله تللری، عرف عادتلری، طورموشلارینڭ بزدن یراقلاشووی سبلی آلار بزدن آیرلغانلار هم بزگه باشقه مستقل ایکنچی قوملر بولغانلار.

---

(۱) بوحقده بارتولدنڭ Записки Восточнаго Отд. Имп Рус. Арх. Общ. т. XI, 346-348 سوزلرینی هم رادلوفنڭ ۱۸۸۶ نچی یل قومان لغتی حقده. بازغان (کادیکس کومانیکوس) کتابنده Milanqdsasiateqtes, т. IX, 87—92 نچی سوزلرن قاراغز.

بوحقده باشقه نظریه‌لر، مثلا رادلوفنڭ ۱۸۸۲ده لیپسیغده نشر ایتکان تورك تلی نحوی فانیتیکاسنده‌گی فکری هم کاتانفنڭ Ученыя Зап. Каз. Ун. за 1894, кн. 5, стр. 193—194 ده‌غی فکری هم وامبری نظری بار. بو حقده Живая старина за 1896 годъ, вып. III—IV 452 — 456 صحیفه‌لرینی قاراغز، ایڭ معتبر نظر رادلوفنڭ یاکه نظری ایله بارتولد نظریدر.

(۲) بو حقده ۋامبری‌نڭ «تورك خلقی» دیگان کتابی (۱۸۸۵ نچی یلغی) نشرنڭ ٤٦٦ نچی صحیفه‌سن قاراغز.

I

ایسکی زمانده تورك خلقی

ایسکی زمانده تورك قبیله‌لری هم آلارنڭ اوطورغان اورنلاری.

تورك خلقی بیلـگولی بولغان بر زماندان بیرلی آلتای طاغلاری، ایسیق کول تیره‌لرنده وآلارنڭ غرب طرفنده قارا دیگز یارلارینه، «اوزی» (دنیپر) یلغه‌سی بویلارینه؛ شمال طرفنده اورال طاغلارینڭ اورتاسی، ایرتیش نڭ اوباغه، قامانڭ ایدلگه قویغان یېرلرینه جنوبدا قافقاز طاغلاری، آمودریا، سردریا بویلارینه قدر کیگایگان زور کیڭ اورنده‌ترکلك ایتوب کیلگانلر. میلاد عیسی (عم)دان بدنچی، سیکزنچی عصرلرده تورك ایلینڭ تورلی طرفلارنده اوشبو اسمده قبیله‌لر اوطورغانلار: مانغولیه‌ده هم آنڭ غرب طرفنده (آلتای طاولارینه‌قدر) اوغوز (توکیو) لر؛ بولارنڭ شمالنده (سیلینغ یلغه‌سی بوینده هم آنڭ شرق وغرب طرفلارنده) توقوز اوغوز هم اویغور خلقلاری؛ بولاردندا شمالدراق (کاساغول کولی تیره‌سنده هم آنڭ غربنده) میرکیت‌هم دوبه (اورانخای) خلقلاری؛ اورانخایلارنڭ غربنده هم «کوکمن» یعنی تانغا اولا طاوینڭ شمالنده قرغز خلقی؛ اوشبو کونـگی کوچین شهری تیره‌سندن آلتایغه، اوغوزلارغه تابا صوزلوب کیتکان یېرده، یامیول خلقی؛ قارا ایرتیش یلغه‌سی تیره‌سنده، (بوکونگی سیمی پالات اوبلاستی اورنلارنده) قارلیق خلقی؛ بولارنڭ جنوب وغرب طرفلارنده قپچاق خلقی؛ صردریانڭ اورتا هم توبه‌نگی آغمنده‌قانقلی خلقی؛ بوکونگی جونغاریا (یعنی تار باغاتای ایله اورتا تیانشان‌آراسنده) ده دولات خلقی؛ ایدل هم دون یلغه‌لارینڭ توبه‌ن آغمده قازار (خزر) خلقی؛ بولارنڭ شمالنده دون بوینده ماجارلار؛ چولمان قاما یلغه‌سینڭ ایدلگه قویغان اورننده بلغار خلقی طورا ایدیلر (۱).

ایسکی زمانده تورك قبیله‌لرینڭ اسملری نی‌قدر کوب، اوطورغان یېرلری نی قدرکیڭ بولـه‌دا، صانلاری آلای بیك کوب بولماغان. بوکونده‌گی کبی تله نیچه اون میلیونلار ایله صانالماغانلار؛ لـکن، بوواق قبیله‌لرنڭ هر وقت الی بریاقده. الی ایکنچی یاقده کوچوب، اورنلارون آلماشدروب، ایکنچیلری‌ایله آرالاشوب، بربرسی ایله نق قاطناشوب برگه ترکلك

---

۱) بورونغی زمانده‌غی قبیله‌لردن بوکونگی تورك جمعیتلری نیچك یاصالغانن، یعنی حاضرگی تورك قبیله‌لرینڭ اصل ونوبلرن بلورگه تله‌گان کشیلر آریستف‌نڭ Живая Старина ژورنالینڭ ۱۸۹٤نچی یلغی III-۴نچی جزءلرنده «الوغ یوز قازاقلارینڭ توبی» دیب، ۱۸۹٦نچی یل بته‌شول ژورنالینڭ III—۴نچی جزءلرنده «تورك قبیله‌لرینڭ توبی» دیب یازغان اثرلرن اوقورغه کیرەك. لکن صوڭغیسن اوقوغانده بارتولدنڭ Записки Вост. отд. Имп. Рус. Археол. Общ. نڭ XI نچی جلدنده ص. 341—356 ده بوکتابغه یازغان تنقیدنده قالدرماسقه تیوش.

ایتولری سببلی، کورشی تیره‌لرنده‌گی خلقلارغه قارشی اولوغ بر کوچ قوت بولوب طورغانلار. تورکلرنڭ شرق طرفنده - حاضرگی مانجوریا پیرندمانجور، تونغوص خلقلاری؛ بایقالنڭ شرق طرفنده ساغول خلقی؛ شمال طرفلارنده فین قوملری طورغان‌لار؛ بولار بارسیدا تورك خلقی کبك اوك «توران» نسلندن بولغانلار. لکن تورك خلقی قدر کوچلی بولا آلماغانلار. شونڭ اوچون آلارغه هروقت تورکلر اداره‌سنده عمر ایته‌رگه طوغری کیلگان. تورکلرنڭ جنوب طرفلارنده قطایلار هم ایران خلقلاری طورغانلار؛ بولار کوب وقت تورکلر ایله‌صوغشوب عمر ایتکانلر. بعض وقتده تورکلرگه آلبان (خراج) بیروب طورغانلار. بولار تورك پیرینه هجوم ایله کرگه‌لسه‌لرده فائده ایته آلماغانلار. اولوغ تورك خلقی هم آلارنڭ زور پیرلری حقنده قطای، ایرانیلار آراسنده هروقت قورقنچلی حکایه‌لر سویله‌نوب طورغان. شونڭ اوچون آلار تورکلرنڭ پیرلرینه کیلوب کرورگه قورقغانلار.

(بوروننی تورکلرده آط هم تویه اوستنده.)

معیشتلری - تورك خلقی اۆلده، اوشبو کونگی قازاق خلقی کبی، کوچبه معیشت ایتکانلر. بوکونگی قازاق خلقینڭ معیشتی بیك بوروندن، حتی میلاد عیسی (٥٠٠ م.دان ایلك‌گی تورکلرنڭ طورموشندان بیك آز آیرولا. اول بوروننی بابالاردا اوشبو کونگی قازاقلار کبك کییز اویلرده طورغانلار، مال تربیه‌له‌گانلر، بر آز ایگن ایککانلر، مالارینڭ ایتلری، مای، قورت وقمزلاری ایله طاماق طویدرغانلار، آلارنڭ بیرگان تیریلری ویون کیوملر ایله کیونگانلر. تورکلرنڭ اوطورغان اورنلاری ایگن ایگه‌رگه، ایکنچی قوملر ایله قاتناشوب سودا ایته‌رگه اوڭایسز بولغان؛ نهایتسز کیڭ قوری صحرالارده، ایکنچی قوملر اچینه صوزلوب کیتکان یلغه‌لاری بولماغانلقدان، تورك خلقی فقط مال تربیه‌له‌و ایله شغلله‌نوب طورغانلار. اورتا آزیاده‌غی منبت‌ومحصولدار پیرلوده مدنی ملتکلر یاغینه‌صوزلوب کیتکان «آمو دریا» بویلاری کوب هم تورلی قوملرنڭ هر وقت صوغشوب طالاشوب طورا طورغان اورنلری بولغانلقدان بنه طنچلاب مدنی معیشتنی دوام ایتدررگه اوڭغای بولماغان. شونده‌دا تورك خلقی شرقی وغربی تورکستانده

هم مانغولیه‌ده تورلی وقتلارده قطای وایران کبی مدنی خلقلار ایله قاتناشوب مدنی معیشت ایتوب قاراغان. یازو وادبیاتلاری‌دا بولغان. علوم ومعارف مکتب واوقو اشلری ایله شغلله‌نوبده قاراغانلار. شهرلر یاصاتوب ماتور بنالاردا اشله‌تکاله‌گانلر؛ لکن ییرلرینک اوڭغایسزلغندان مدنیتده آلغه کیته آلمیچه ینه ایلك گی حاللرینه قایتورغه، کوچمه معیشت ایته‌رگه مجبور بولغانلار. (۱)

طبیعت واخلاقلاری ـ تورك خلقینڭ ییرلری، دنیالاری آلارغه معیشت وعمران یعنی طشقی مدنیت جهتندن ترقی ایتمرگه ایرك بیرمه‌سه‌ده، آلارنڭ طبیعت واخلاقلارنده یعنی اچکی مدنیتده ترقی ایتولرینه مانع بولماغان، آلار بو اچکی مدنیتده بیك یوغاری اورننی اشغال ایتوب کیلگانلر. (۱) دنیاده بیك کوب عصرلر عمر ایتو آلارده عقل وتجربه‌نڭ یوغاریلانوینه سبب بولغان. شونڭ اوچون تورك خلقی ایچنده خلقنڭ عقل وتجربه جهتندن بیوکلگن کورسه‌ته طورغان مثاللر کوب. طبیعتکه بیك یاقن طوروب، کیڭ صحرالارده، نهایتسز اورمانلار اچنده سوت، قمز، ایت کبی نرسه‌لر ایله تربیه‌له‌نولری آلارنڭ بهادر بولولارینه سبب بولغان. شونڭ اوچون آلارده عاجز کشیلرده‌گنه بولا طورغان، یالنو، منافقلق، غیبت، ریالانو، جاسوسلق، کشی آلدنده تکلق‌له‌نو، کشی مالن یاشرتن آلو ـ اوغرلاو وخیانت کبی ناچار خلقلار بولماغان.

بر مؤرخ ایتکان: «تورکلر آط اوستنده اوسدکلرندن آطده بوروگه فوق‌العاده اوستالار، اوزلری غایت تورملی، قوللارن باغلاب قویوغه صالغاندهدا طرشوب چغالار، آربمق نی ایدکنده بلمیلر هم بیك بخل وآز بوغلیلار وبیك تیز اوبانالار، صوغش اشلرنده بیك اوستالار وهر وقت غالب کیلوجه‌نلر. دنیاده صوغشدان باشقه‌لارغه ضرر ایتوب اوزلرینگه فائده کوروب یوروچی برخلق بولسه بولار بولور. صوغش وقتنده دشمانلارینه بیك قاتیلار، اوز آرالارنده بیك طنچ واتفاقلی طورالار، طوغان اورنلارن بیك سویوچه‌نلر، ولار فقط حرکتله‌نوب، نی بله بولسه‌دا شغلله‌نوب طورونی یاراتالار، حرکتسز تیك طورونی حبس‌ده طورو کبی کوره‌لر. تیز تیز اورن آلماشدروب طورالار». (۲)

تورك خلقی ایسکی زماندان بیرلی قاینوغه، اوینه فکرگه اوزاق طالوب طوروچان بولماغان. مکن قدر هراشنی اوزاق اویلامی‌غنه بتورورگه هم اوزاق اویلارغه حاجت‌توشمی طورغان خدمتلرنی‌گنه ایته‌رگه یاراتقان، شونڭ اوچون هر وقت مأمور یاکه عسکر بولوب بیلگولی خدمت آلورغه، اوز ییرنده بولماسه باشقه ملکتلرگه باروب بولسه‌دا مأمور یا عسکر بولورغه یاراتقانلار.

بورونغی تورکلرنڭ عرف، عادت، قانون ودینلری.

ایسکی تورکلر کیوملرن یوندان صوقغانلار یاکه تیریدن ایله‌بکنه یاصاغانلار‌هم اوزون ایتوب کیگانلر. ساچلارن بعضلری کیسکان بعضلری قطایلاردمغی کبی، توبه اوستنین اوزون ایتوب قالدروب یوروتکانلر. یانلارنده قلچ واوق یورو توچه‌ن هم بولارنی بیك ماتورلاب

(۱) Ж. М. Н. П. 1896, № 6, отд. II, 381.

(۲) فضائل الترك للجاحظ.

زینتلی ایتوچەن بولغانلار. سونگولرینك باشلارینه آلتون، کوش کبی قیمتلی معدنلردن بوری باشی یاصاب تویغانلار. تورکلردە عرف ایله قانون بر بریسندن آیرلماغان هم شول عرف (قانون)لارن هر کم یاددان بلگان وشوگا اطاعتی اوزینه واجب دیب اعتقاد ایتکان؛ آنی یازوب یوروتمەگانلر. عرفلری بوینچه، ایل آراسندەغی عرف (قانون)غه بوی صونماغانلار، کشی اوتروچیلر، ایرلی خاتونلارنك ناموسینه طوقنوچیلار، خاننه قارشقانلار اوترلگانلر. یاش قزنی اوغرلاب آلوب کیتوچیلر آگا اویلەنورگه یاکه برمقدارمال تولەرگه مجبور بولغانلار؛ مال اوغرلاوچیلار نرسەنی اون اولوش ایتوب تولەرگه، تولەرگه نرسه طابماسه اوتولورگه بولغان. اوز تیگینه چقغان قزنی آتالاری قایتارا آلماغان. اولوکلرگه بیك قایغورغانلار هم آگا قربان چالغانلار؛ اولگان کشینك آطن وکیملرن یاقغانلار. اولوچینك قبرینه طاشلار قویغانلار. اولوغراق کشیلرنك قبر طاشلارینه آنك فضیلتلرن، باطرلق وغیرتلرن یازغانلار. هر یل اولوکنك قبری اوستینه جیولوب آط یاکه قوی قربان ایتوب قبر اوستینه آصاطورغان بولغانلار. عرف بوینچه هر قبیله، جمعیت اوزینك باشینه (آغاغه) تابع بولغان. آغالار خانلارغه، خانلار اولوغ خانلارغه تابع بولغانلار. اگر خانلار، اولوغ خانلار بولماسه قبیله باشلقلاری اوزلری مستقل بولغانلار. خانلار وقبیله باشلقلاری خلقنك عرف عادتلرگه اطاعت ایتکانن ایتمەگانن تفتیش ایتوب طورغانلار. اداره اشلری حقنده خلقنك معتبرلرن جیوب قورولتای (کیگاش مجلسی) یاصاب کیگاشکانلر. دینلری، بو کونده «شامانیلق» دیب آتالا طورغان مجوسی مذهبی بولغان. آلار کوکنك، ییرنك، اوط، صو، آغاج ومعدنلرنك مجموعسی برالەدن عبارت دیب اشانغانلار؛ لکن آرادان کوکنی آرتغراق حرمتلەگانلر. اولگاننك صوڭنده جان یاخشی بولسه کوککه ـ اوجماحقه؛ کناهلی بولسه ییر آستینه قاراتوللیقته ـ طاموغغه کیته دیب اعتقاد ایتکانلر. بیك کوب پەری وجنلرگه وهر نرسەنك اوزینه کوره بر پەریسی بولووینه اشانغانلار. معدنلر آراسندان تیمرنی آرتغراق حرمت ایتکانلر وصوغشنی مقدس اعتقاد ایتکانلر. بعض اورنلارنی، طاولارنی، حرمتلی صاناب شونده عبادتکه بارغالاغانلار. (١)

بورنغی تورکلردە سیاسی طورمش ـ قاآنلار: تورك قبیله وجمعیتلرندە ایك ایسکی زماندان بیرلی قبیله باشلقلاری ـ آغالار حکم ایتوب کیلگانلر. کوب وقت قبیله باشلقلارندان برسی کوچلیرەك، غیرتلیرەك بولوب کورشیدەگی جمعیتلرنیدە اوز قولی آستینه آلا آلسه کوگلی، اوسەب باشقه قبیله لرنیدە اوزینه قوشوب مملکتن کیگایتکان. حتی آرالارنده بوتون تورك ایلن وتورکلرنك کورشی طوغانلاری بولغان ماغول، تونغوس، فین خلقلارندا قولینه آلوب زور مملکت توزوچیلریدە بولغان. لکن بو مملکتلر اوزاق عصرلر دوام ایته آلمی طارالغانلار. عادت بوینچه قاآن، قسقارتوب ایتکاندە خان اوزینك مملکتن بالالارینه بولب بیرگان، آلارینه اوز بالالارینه بولگانلر. بالالاری اوز آرامصلحتنی اوزاق صاقل آلمی طارالغانلار. شولای ایتوب ینه ایلکیچه قبیله قبیلەگه بولنب ینه طورغان بولغانلار. بوندای مملکتلردن معلوم بولغانلارینك ایك ایسکیسی «هون»، «خانلقیدر».

---

(١) ایسکی تورك ماغوللەرنی اولغان شامانلق حقنده تورجی باترارقنك ١٨٤٦ نچی یل учены Записки Казан. Универс. «Черная вѣра или Шаманизмъ» بیگان اثرینی قاراغز.

هونلار ـ هون قاآنلغینڭ میلاد عیسی‌دان اوچ عصر الگه‌ریکی حالی آچق معلوم توگل. میلاد عیسی‌دان اوچ عصر الگه‌ری هون تورکلرینڭ باشلغی بولغان «مودو» خان بوتون تورك قبیله‌لرینی، بحر محیط کبیردن قپچاق صحرالارینه قدر بولغان همه ییرلرنی اوز قولینه آلغان هم قطای، شمالی هندستاننی اوزینه قاراتقان. «مودو» بتون تورکلرنی یگرمی دورت بولگه بولگان هم خلقنی اون، یوز، مڭ، اون‌مڭ، یوز مڭ‌لرگه بولب هر به‌سینه رئیس قویوب ترتیبله‌ب اوطورتقان.

قورولتای جییوب خلق آراسنده‌غی عادتلرنی تفتوب عومی قانون توزوگان. «مودو» خان میلاددان ۱۷٤ یل مقدم وفات بولغان. میلاددان صوڭ ٤٨ نچی یلده هون ملکتی جنوبی وشمالی اسمی ایله ایکی مستقل اولوشکه آیرلغان. تیانشان طاغلاری تیره‌سنده‌گی جنوبی قسمی قطایلار تقوذینه کرگان. مانغولیه‌وآلتایده‌غی، ایرتیش‌واورال طرفلارنده‌غی شمالی‌هونلار میلاددان۹۳نچی یلده جنوبی هونلر هم قطایلارطرفندان مغلوب‌بولغانلار، هم برقسمی‌اورال‌ـ ایدل طرفلارینه‌قازار، بلغار، ماجار، فین ییرلرینه‌اورنلاشقانلار. بیشنچی‌عصرمیلادیده، بالامیر، هم

(بوروننی هونلارنڭ غربی یاورویاغه‌باروب کرگاچ رومغه هجوم ایتولری.)

«آتیللا» اسمنده غیرتلی خانلاری‌قوماندەسنده غربی‌یاوروپاغه ـ حاضرگی بالقان‌دولتلری هم آفستریا ـ وینگریا دولتلری اورنینه باروب زور ملکت توزوگانلر. وبرقسمی آلتای طاغلاری آراسنده قاچوب قالغانلار. شولای ایتوب اصل تورك یرنده‌گی هون ملکتی تمام طارالغان.

هون ملکتی‌نڭ توشووندن صوڭ ملکت سیاسی اسنده، آلاردان صوڭ‌جوجان اسمنده، اصللاری تورك بولماغان، جیت نسللرگه کوچکان. بولاردا هونلر کبی بوتون تورك خلقن هم ماغول ومانجور خلقلارن اوز قوللارنده طوتقانلار. میلاددان آلتنچی عصرنڭ اورتاسنده ملکت ادارەسی ینه اصل تورکلر قولینه قایتقان.

توکیولر – اوغوزلار .ملکتنی جوجانلار قولندان آلوچی تورکلرنی قطایلار فقط تورك (توکیو) دیب آطیلار. بو تورکلرنك عومیرهك اسلری اوغوز بولغان. بولارغربکه اورال – ایدل طرفلارینه کیتکان هونلاردان قالغان شمالی هونلارنك نسلدن بولغانلار. وشولار بیش یوز یل قدر وقت چینلر – سیانبی وجوجنلر قولنده طوروب آخردن دولتنی اوز قوللارینه قایتاروب آلا آلغانلار هم بحرمحیطدان قارا دیکزگه قدر یردهگی همه تورك ماغول ومانجور قبیلهلرینی اوزلرینه بوی صوندرغانلار. بولار، قوللارینده‌غی قوملرنك همه‌سینه‌ده اداره‌ده اختیارلق (آفتانومیا) بیرگانلر. داخلی اشلرینه برده قاتشماغانلار: تیك آلمان (خراج) هم حاجت وقتده قاآنغه عسکر بیروب طورو لازم بولغان. بعض وقت قطای ایمپیراطورلاری اوزلرن اوشبو تورك خانلارینك والیسی دیب صاناغانلار هم کوب وقت آلمان توله‌گانلر.

اولوغ تورك ملکتی یدنچی عصرنك باشنده غربی وشرقی اسمنده ایکی اولوغ قسمگه بولنب اداره ایتولگان. شرقی تورك خانی اولوغ قاآن دیب یورتولگان، غربی تورك حکومتی بوگا تابع بولغان. اویغور، قرغز، دوبه، میرکیت، قارلیق خلقلاری همه‌سی‌ده شرقی حکومتکه، اما جونغاریا (اول وقت یوبان)دان باشلاب ایران حدودی «تیمورقبوغ» (۱) دیگان یرگه قدر بوتون اورتا آزیا، غربی حکومتکه قاراغان بولغان. شرقی حکومتنك مرکزی یوروفی هونلار کبی اورخون بوینده؛ غربی تورکلرنك مرکزی ایسه جونغاریاده بولغان. ایکی ملکت کوب وقت آیرلوشقالاب طورسالارda صوکندان ینه برگه یاشاگانلر.

شرقی تورك قاآنلارندان مشهوررهکلری: شبی، آشین، موجو، بیلگه اسمنده‌گی خانلاردر. مونك اوستینه بیلگه خاننك آغاسی کول‌تکین هم غربی تورك خانلارندان دیزابول، صولو اسمنده‌گیلری مشهوردر.

یدنچی عصرنك آخرنده بو ملکتنك هرایکی ئلوشی بیك ضعیفله‌نگان. سیکزنچی عصرغه چقاچ، موجو، کول‌تکین خانلارنك غیرتلری ایله ملکت حالی ینه توزه‌له توشکان؛ لکن بو اوزاققه باراماغان؛ چونکه بردن الکگی خانلارنك یمشاقلقلاری ایله ملکت اچنده چقغان باش باشداقلق همیشه دوام ایتکان. ایکنچیدن ملکتنك ایران چیکندن قوتلی خارجی دشمانلار – عربلر کیلوب چقغانلار. هم، قاآن عسکری ایله داخلی فتنه‌لرنی باصو ایله شغلله‌نگان وقتده، بایتاق قالالارنی فتح ایتوبده اولگورگانلر.

تورك یرنده عربلر – پیغمبرمز محمد علیه السلامنك وفاتندان صوك اوزاقدا اوتمی عرب خلقی قوتلی بر پادشاهلق صورتن آلوب تیزدن کورشیلرنده‌گی قوتلی ایران ملکتن فتح ایتکانلر. ایراننك شاهی ملکتن عربلرگه بیروب قاچقان هم اورتا آزیاده بزنك تورکلر آراسینه کیلوب صغنغان. هجرتمن ٤٦نچی یلده (یعنی ٦٦٦ نچی میلادی) عرب امیری «ربیع بن الحارث» ایران شاهن قووب تورك ایلینه کیلگان. هم آمودریانك بیری یاغینه کیلوب چقغان.

اورتا آزیا بو وقت رسمی صورتده قاآنغه تابع بولسه‌دا بوتون اش یرلی خانلار

---

۱) تورك ایله ایران حدودنده «تیمرقبوه» دیگان اورن بوکون بلخ ایله سمرقند آراسنده «بوزغاله» اسمنده بر طاو آراسنده.

ودهقانلار (بايارلار، بيرحواجه‌لاری) قولنده بولغان. بولار اوز آرا اوزلوكسز نزاع لاشوب طورا طوزغان بولغانلر.

آراده، بوكوتكی سمرقند وبخارا ولايتلرندن عبارت بولغان، صوغداق (صغد) خانی (بولارنك خانلاری صاعان حودات آتالغان) ايك بای كوچلی خان بولغان . عرب اميرلری باشقه خانلقلارنـك ياردمی ايله بوخانلقنك شهرلرن آلغانلار. باشقه شهرلرنی آلوده‌دا ييرلی دهقانلاردان فائده كورگانلر. عربلر مونده غايت اوزاق صوغشقانلار. ييرلی دهقانلار، خانلار، بروقت عربلرگه قارشی (٦٨١ــ٦٨٣ ميلاديده) اتفاق أيتوبده قاراغانلار. لكن قارشی طورا آلماغانلار. حتی صغد خانی اوزينك دشمان خانلارينه قارشی عرب اميری قتيبه بن‌مسلم‌نی چاقرغان.

نهايت اولوغ قاآن‌نك عسكری‌مونده‌ده اشكه قاتناشا باشلاغان. ٧٠١ نچی يلده‌موچوخان‌نك عسكری، صغدغه كيلگان، لكن زوراش ماشقارا آلماغان. ٧١٢ نچی يل كول تكين باروب، عربلر قولينه تمام كروب بتكان صغدنی آلغان؛ عربلر قولنده فقط سمرقند شهری‌گنه قالغان؛ فقط بعض ييرلی خيانتچی خانلار كول تكين‌گه اشنی اوزاقغه صوزارغه ايرك بيرمه‌گانلر؛ اول تيمور قاپوغه قدر باروب كيری قايتقان. عربلرموندان فائده‌له‌نوب ٧١٣ نچی‌يل‌دمشاش (تاشكند) ايله فرغانه‌نی آلغانلار. ٧١٦ ده بوتون تورك ايللرينی برله‌شدرگان كوچلی «موچو» خان وفات بولغان؛ آنك اورنينه (اوزندن ايلكاری خان بولغان) آغاسی قوتلوغ خاننك اولوغ اوعلی «بيلـگه» خان بولوب قالغان. بو كشی ملكتن أنيسی كول‌تكين ايله برگه اداره ايتكان. بووقتده غرب توركلری «صولو» خان قوماندا‌سنده ايـيق كول هم «چو» يلغه‌سی بويلارنده دخی نعوب استقلال طابقانلار. (١) لكن موندان فائده چقماغان؛ صولوخان صغدنی عربلرگه بوتونله‌ی بيرورگه مجبور بولغان. ٧٣٨ نچی يلده بو حكومت تمام تونكان. عربلر موندان فائده‌له‌نوب بوتون صردريا بويلارن آلغانلار (٧٣٩م). اچـكی توركستانغه اوق كرگانلر. كول‌تكين (٧٣١ نچی يل) وفات بولغان. آندان اوچ يل صونك اولوغ قاآن بيلگه خاندا اولـگان. بولاردان صونك «بايای»خان ديـگان كشی قاآن بولغان. لـكن اول يومشاق كشی بولغانلقدان ملـكتنی اداره ايته آلماغان؛ ٧٤٥ نچی يل‌باسول‌خلقی ايله سيلينغ بويندغی اويغورلارنك باشقلاری بو خان‌نی اوترگانلر. مونك ايله ملـكت تمام بتكان.

بورونغی توركلرنك مدنيتی ــ بوموكمی عصرده سيبيريا هم توركستانده بورونغی توركلرنـك مدنيتلرن كورسه‌ته طورغان بيك كوب يازولی طاشلار، كتابلار، بنا أثرلری طابلدی. قطای تاريخلارنده هون خانلارينك قطای پادشاهلاری ايله يازشقان خطلاری كوچرلـگان. بو خطلار هون خانلارينك عقل وبلك جهتندن ياخشی اوق مهم اورنتی اشغال ايتكانلكلرن كورسه‌ته‌لر. (٢) شولوق قطای تاريخلاری سيانبی خانلاريندان مويونقای خان‌نك

---

(١) پايتختلری چوبلغه‌سينك باش آغمينك صول ياغنده، حاضرگی طوقماقغه قارشی طرفده و آندن‌براق توگل اورنده «صوبابه» اسـمده شهر بولغان.

(٢) هون خانلارينك خطلری ياكينفـنك مذكور Собраніе свѣдѣній كتابينك برنچی جلد ص. ٢٢-٢٥، ٣٠-٣٢، ٥٤-٥٥، ٨٠-٨٥ لرده درج ايتلگان.

٣٢١ نچى (ميلادى) يللاردهمدرسه بناه ايتدروب قطايدان معلملر كيتورتكان، هم اوزى درسلر طڭلاعان مملكت خلقى-توركلر آراسنده اوقو يازو تاراتو ايله شغلله نگننى سويليلر. بوكون كشف ايتلكان اثرلر تاريخدهغى بو سوزلرنڭ حقلغن آچق كورسهتديلر.

اوغوز توركلرينڭ حاللق ايتو دورلرى بزنڭ ايكى تاريخمزده بيك ياقتى دور حسابلانا. قطاى ايله ايران كوب وقت بزگه آلمان توله كالدر. ياؤرو پادهغى ۋيزانتيه حكومتى ده بو حانلق آلدنده اوزن ادبلى طوتارغه مجبور بولغان. بو دورده تورك ايلنده ايگنچيلك، سودا، تجارت بيك ترقى ايتكان. تورك مملكتينڭ تورلى طرفلارينه باليقلر (شهرلر)، قورغان (كريپوست)لر صالنغان؛ كوچمه معيشت ايتمهده هر بر توركنڭ اوزينه بيلگولى بر ايگنليكى بولغان؛ بولار تورلى مملكتلر ايله سودا ايتكانلر، وتجارت حقنده معاهدهلرى بولغان. ٥٦٨ نچى يل، غربى تورك خاقى «ديزابول» تورك سوداگارلرينڭ استانبولغه سودا ايله يوررولرى طوغروسنده سويلهشور اوچون ۋيزانتيهغه ايلچى ييبهرگان، موڭا قارشى ايكنچى يل ۋيزانتيه حكومتى ده ايلچى ييبهرگان؛ بونده سودا طوغروسنده هم هر ايكى حكومت ايران مملكتينه قارشى صوغش آچو طوغروسنده عهد ايتوشكانلر. لكن صوغش وقتنده ۋيزانتيه قورقوب، قاتشماغان؛ شونڭ اوچون آچو ايتوب اورخوندهغى اولوغ قاآن «طارغو»نڭ مصلحتى ايله ديزابول (٥٧٩ نچى يل) ۋيزانتيهغه قارشى صوغش آچقان ونو كونگى جنوبى روسيهده قريم تيرمسندهگى حدودقه اوتوب ۋيزانتيهنڭ «خيرسون» قالاسن آلوب بوسفورغه قدر بارغان. بو حانلقنڭ سياست هم سودا وتجارت اشلرى ايله ايران هم قطايغه هر وقت ايلچيلرى طورغان.

بوقاآنلقدان بزنڭ زمانغه قدر بابناق باڤكارلار صاقلانوب كيلگان؛ كول تكين هم بيلگه خانلارنڭ اسملرينه طاشدان ياصالوب، يوروغى توركنڭ ملى يازووى ايله اول خانلارنڭ اوزلرى، مملكتلرى حقنده بيك كوب فائدهلى سوزلر يازلغان هيكلر ويادگارلارنڭ ايڭ اولوغلارندان‌در. بوطاشلار اوغوز توركلرينڭ مدنيتنده نى درجهده يوغارى بولغانلقلارن آچق كورسهتهلر.

كول‌تكين، يوروغى بابالارنڭ صانيجه قوى يلنده (٧٣١ نچى يلغه توغرى كيله) مارتده وفات ايتكان. يوروغى عادت بوينچه آلتى آى هيچكدرلوب اوكتابر (يوروغىچه تهتكانده توقزنچى آى)ده دفن ايتلگان. بو جنازهغه باشقه مملكتلردن‌ده ايلچيلر كيلگان. توبان (چين) يلنده يدنچى آىنڭ يگرمى يدنچى كوننده (٧٣٢ نچى يل ٢ نچى آوغستغه توغرى كيله) بيلگه قاآن آبيى (كول‌تكين)نڭ شرفينه طاشدان يازدروب بيك طاش (هيكل، ياشيك) اوطورتقان. بيلگه خان‌نڭ وفاتى صوڭنده بو شوندهاى اوق بيك طاش اوطورتقانلار. ١٨٨٩ نچى يل يادرينتف اسمده عالم اوشبو بيك طاشلارنى اورخون بلغه‌سى بوينده اردينه ـ دضو» اسمده بوددا مانستريندان ٧٠ چاقرم توبهن اورنده طاپقان. هر ايكى طاش كوك مرمردن بيك ماتور ايتوب اشلهنگانلر. كول‌تكين طاشى اوچ ميتر، ٧٤ سانتيمتر بيوكلكده؛ برميتر، ٢٤ سانتيمتر كيڭلكده؛ ٤٠ سانتيمتر قالنلقده؛ اما بيلگه خان طاشى آزغنه زوررراق (٣ ميتر، ٤٥ سانتيمتر بيوكلكده؛ ١ ميتر، ٧٤ سانتيمتر كيڭلكده؛ ٧٢ سانتيمتر قالنلقده). بوطاشلارنى طومسون، رادلوف اسمدهگى عالملر يوروغى يازولاردان

قاراب طاتوب اوقودیلار. کول‌تکین محکوکاتنده اون مکدن آرتغراق حرف بار، اما بیلکه خان‌نقشه موندندا آرتغراق. اوشبو یارولارده اور مملکتلرینی بیچک کیتابکانلری، خلق آراسنداغی فتنه‌لرنی نیچک باصوب‌مملکتنی طچلاندرغانلاری، عربلر وقطایلار ایله محاربه‌لری ذکر ایتلگان هم تورک مملکتنک سیاسی حالی نیچک بولغانلغی، خانلارنک خلق اوچون‌نی درجه‌ده اجتهاد ایتکانلکلری، قایغورغانلاری تورکلرنک دیلری واول ملتنک نیچک کیلوب چقووی، آرراق تاریخی، اخلاق وطبیعتلری سویله‌نگان. بیلکه خان اورینک انیسی (کول تکین) نک وفاتی اوچون نی درجه‌ده قایغورغانون اوشو سوزلر ایله یازه:

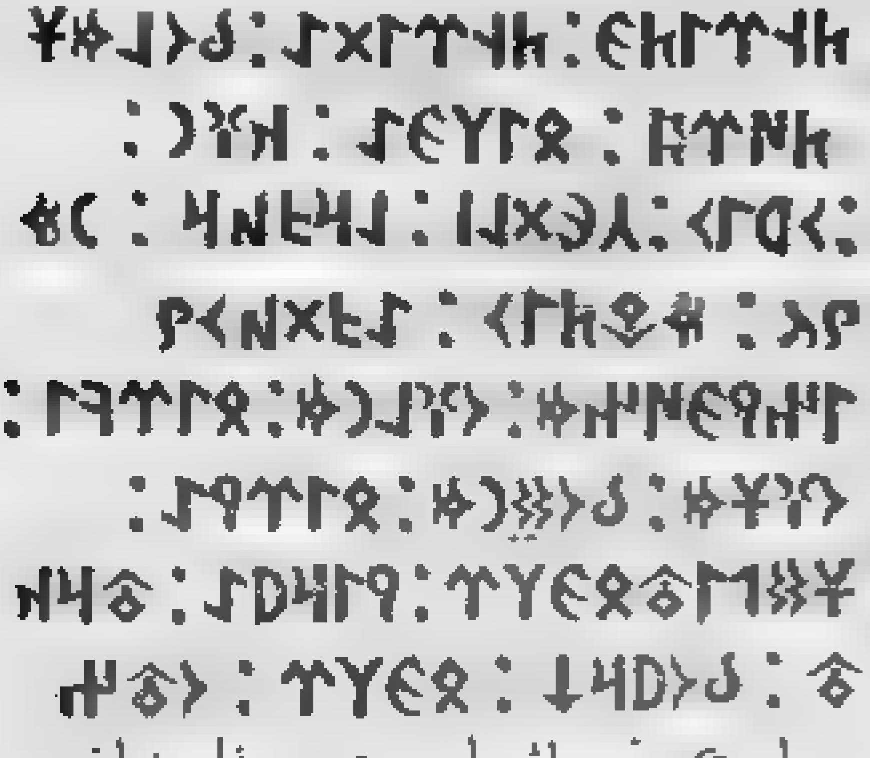

ایسکی تورک یازووی، بوغاریدان تویه‌نگه تابا اوقولا.

«بم انم کول‌تکین اولدی. بواش میم یوره‌گمی ارته، مینم کوره طورغان کوزلرم گویا بوتوملەی کوروماس بولدیلار، عقلم بر نرسه‌ده آکلاماس بولدی. مین تمام حورلاندم. عمرلرنی تکری تولب بره، انسانلار همه‌سی اولور اوچون طوغانلار.... مینم کوزلرمدن یاشلر توکلەلر، آغالار. قوتلی آلار تمام یورەک ایچدن چغالار، مین یاشادان، یاشادان حورلاندم، هم بیک قاتی حورلاندم، مین قایغوعه بیرلدم، میم هرایکی بیکلرم، اوغلانلارم، رور درجه‌لی وزیرلرمنک کورلری بویغلاودان بورولورلار....»

کول‌تکین هم بیلکه خان هیکللرندن باشقه به بعض بارولار، شول وقتده یتی‌ده قرغزلار طرافندان یازلغان هیکللر طاولدیلار، بولار یارشیدا اول وقتده‌گی تورکلرنک ماشنه‌لارینک تأثیریه کرودن الگاری وقتده اوق اچکی مدنیتده تل هم ادبیاتده یاخشی اوق یوغاری اورنده بولغانلقلارینه شهادت بیرهلر. یازولار تورک تلیه موافق قاعده‌لی ومنظم اولولاری بله برگه‌رینک بوکونگی عرچه یارودان، تلی صافلغی وماتورلغی بیله برینک بوکونگی تورک تلدن ثلله بیچه مرتبه آرتق بولغان.

بو حال آلارنک مدنیتی بیک کوبدن، بیک بوروتی زماندوق دوام اینوب کیلگانون کورسه‌تەدر.

ایسکی تورک مدنیتی اورحون، آلتای تیرەسنده‌گی تورکلرگه‌گنه خاص بولمیچه باشقه تورکلر آراسنده‌دا بولغان. ینیسی بوبنده‌عی قرغزلار طرفندان یازلوب قویلغان شوندایوق طاش هیکللر طابولدی.

ایدل ـ ژولمه طاماغنده‌غی قازارلارنک عرف، عادتلری، معیشتلری اورحون، آلتای تورکلرینک عرف وعادتلری معیشلری ایله بر بولغان. عربلر قافقاز طاغلاری آرقلی قازار بیرلرینه یعنی مملکتنک عربی حدولرینه‌ده کیلوب کرگەنلر. بو هم عربدن‌هم‌جنوبدن کیلوب کرولری اول ایسکی مدنیتنک بتووی دیمک ایدی. اول مدنیتنک بتووینه دمی خانلار آراسنده باشلانغان باش باشداقلقلاردا سبب بولدی.

II

توركلر هم اسلاميت

توركلر آراسنده دين اسلامنك تارالووى.

اولوغ اوغوز دولتى توشكاندن صوك. اون اوچنچى عصر ميلاديتك باشينه ـ «چنگيزخان» ظهور ايتوب اولوغ قاآن بولغانغه قدر. تورك ايلى قاآنسز طورغان. بتون ايل (مملكت) ئاله نيقدر واق خانلقلارغه بولنب اداره ايتولگان. بو خانلقلار، باشلارى بولماغانلقدان، اوز آرالارنده هر وقت صوغشوب طورغانلار. بوحال چنگيز ظهور ايتكانچكنه بتكان.

بوواق خانلقلار آراسنده ايك مشهورلرى: باشده مانغوليه‌ده اورخون بويينده، صوڭندان حاضرگى تيانشان طاولاريڭ اورتاسى، تورفان، خامى، اوروم‌چى شهرلرى تيره‌لرنده حكم سورگان «اويغور» خانلغى ايله حاضرگى كاشغار، سمرقند هم بخارا ياقلارنده حكم سورگان «توقوز» خانلارى هم قاما يلغه‌سينڭ ايدلگه قويغان يېرنده‌گى «بلغار» هم ايدلنڭ كاسپى ديڭگزيه قويغان يېرنده‌گى «قازار» (خزر) وه قيپچاق خانلقلاريدر. اوغوزلارنڭ بتووندن چنگيزخانغه چاقلى اوتكان بيش عصر وقت اچنده ايڭ مهم زور حادثه تورك خلقينڭ اسلام دينن قبول ايتولرى، اسلام مدنيتن اوگره‌نولرى بولدى. اوشبوڭ اوچونده بو بيش عصرلق دور توركلر هم اسلاميت دورى ديب اطالادر.

عرب اميرلرندن «قتيبه» وآندان صوڭ كيلگان «نصر» اورتا آزياده تورك يېرنده‌گى شهر وقبيله‌لرى فتح ايتو ايله‌گنه قناعتلنمه‌گنلر، بلكه دين اسلامنى‌دا تاراتورغه اجتهاد ايتكانلر. سيكزنچى عصرنڭ اورتاسنده امير «نصر» شرقى توركستانده‌گى كاشغار شهرينه قدر باروب يتكان. غرب طرفنده قارار يېرندن عرب عسكرلرى هيشه شهرلر فتح ايتو ايله شغللنگانلر. عرب طبيبلرى، سوداگرلرى، ايدل بويين طوتورغانلار. قاما يلغه‌سينڭ طامغنده، ايدلنڭ اورتا آغمنده اوطورغان «بلغار» خانلغى عرب خليفه‌لريڭ پايتختى بولغان بغداد شهرى هم مسلمان ايرانليلر ايله سودا، تجارت معامله‌لرى ايتكان. بلغار بازارلارنده مسلمان سوداگرلرى، عرب مملكتلرنده بلغار سوداگرلرى طولوب طورغانلار. اورتا آزيا، توركستانده‌گى توركلر ايله عربلر آراسنده شولايوق بولغان. اول وقت توركلر آراسنده اوزلرينڭ مجوسى دينلرى اوستينه خرستيان هم يهودى دينلرينده تارالغان بولغان. بابالار محمد عليه‌السلام اوگره‌تكان دين‌نڭ باشقه دينلرگه قاراغنده‌دا حق، اوستون وطوغرى ايكانون كورگانلر هم آنى (دين اسلامنى) اخلاص ايله اوگرنه باشلاغانلار. عرب عالملرى توركلرگه دين اسلامنى بيك طرشوب اوگره‌تكنلر. خلقلارينڭ كوبره‌ك قسمى مسلمان بولغاچ خانلاردا دين اسلامنى قبول ايته باشلاغانلار. باشلاب بلغار خانى «آلمس» خان «ملكاى» اوغلى دين اسلامنى قبول ايتكان. اول هجرى ۳۰۹، ميلادى ۹۲۱ نچى يلده بغداده‌گى عرب خليفه‌سى مقتدر بالله‌غه ايلچيلر يبه‌روب، اوزينه دين اسلامنى هم مسلمان علملرن اوگره‌توره‌اى عالملر يبه‌روى صوراغان. خليفه، خاننڭ ايلچيلرن شادلق بله قبول ايتوب، «سوسن الراسبى»، «بحر الحرمى»، «احمد بن فضلان

وغیر بر نیچه عالملرنی بلغارغه ییبه‌رگان. بولار ایران، بخارا، خوارزم (یعنی حاضرگی خیوا خانلغی) ییرلرندن اوتوب بلغار ییرینه کیلگانلر.

بلغار ییرینه یته‌رگه برکونلك یول قالغاچ خاننڭ وزیرلوی، اوغللاری هم قرداشلری آلارنی قارشی آلورغه چققانلار هم ایکنك طوز وطاری بله استقبال ایتکانلر. بلغار شهرینه اون بیش چاقرم قدر ییر قالغاچ آلماس خان اوزی‌ده چققان، و بابایلار عادتی بوینچه آطندان توشوب، حرمتلی قوناقلارغه قاراب سجده ایتکان. یگینه طوتوروب آلوب کیلگار آلتون کمش آقچه‌لارنی چاچوب قوناقلار بله کورشکان. ایلچیلر بیك زور شوکت بله بلغار شهرینه کرگانلر. خان بولارغه کییز اوی قوردروب شونده قوناق ایتکان هم دورت کون اچنده بلغار خانلغیننڭ تورلی شهرلرنده‌گی معتبر کشیلرنی، واق خانلارنی جییوب بیك زور ایتوب «دین اسلامنی قبول ایتو به‌یرمی» یاصاغان، بیك زور هم‌مقدس بولغان بو به‌یرم عجائب مهابت وطنطنه بله اوتکان، خان بوتون معتبر کشیلری بله برگه ایلچیلر آلدنده ایمان کیتورگان، مجوسیلکده‌گی اسمی ـ آلماس‌نی «جعفر»گه آلماشدرغان هم مسجدلر صالدروب شول اسم بله خطبه اوقورغه قوشقان. بواش هجرت بله ۳۱۰نچی یل ۱۶نچی محرم، میلادی بله ۹۲۲نچی یل ۱۵نچی مایده بولغان. اورتا آزیاده «چوه یلغه‌سی بویلارنده‌غی توقوز اوغوزلار هم حاضرگی طورفان تیره‌لرنده‌گی اویغور خانلقلارنده‌دا بیك کوب تورکلر مسلمان بولغانلار. «ابوالحسن الکلماتی» هم «ابوالنصر السامانی» اسمنده‌گی عالملر بوحقده کوب اجتهاد صرف ایتکانلر.

توقوز اوغوز ییرنده ۳۴۹ ه. (۹۶۰ میلادی) ده ایکی یوز مڭ قدر تورك مسلمان بولغانلار. توقوز اوغوز خانی «صاتیق بغراء خان توشنده حضرت عمر رضی‌الله عنه‌نی کوروب ۳۵۰نچی هجریده (یعنی بلغار خانندان قرق یل صوڭ) مسلمانلقنی قبول ایتکان. ۴۳۵نچی هجری، (۱۰٤٤ میلادی)ده صفر آینده اون مڭ قدر چاطرلی تورکلر مسلمان بولغانلار. بووقت ایدل بویلارنده‌غی قارار (خزر)لار هم بلغار تورکلری تمام مسلمان بولوب بتکان بولغانلار.

تورك خلقی بورون بوروندان اوق صوغشچی، عسکری خلق بولغانلقدان کوب وقت اوزلرینڭ ملکتلرن طاشلاب ایکنچی ملکتلرگه یاللانوب عسکرلك خدمتی ایته‌رگه یورگانلر. بورون قطای هم ایران مملکتلرنده خدمت ایتکاله‌گانلر. اولوغ اسلام ـ عرب مملکتی یاصالغاچ، خلیفه‌لرنڭ چاقرولاری، بوینچه، عرب وایران ییرلرینه بغداد، شام، مصر یاقلارینه بارغانلار. عرب خلیفه‌لری تورك بیکلرینه اداره ایته‌رگه ولایتلر بیرگانلر؛ بیکلر عسکرلری ایله شول قالالارده اورناشقانلار. سلجوق سلطانلاری، بوکون آناطولیده، استانبولده طوراقا طورغان عثمانلی تورکلری شول زمانده عسکر بولوب باروب قالغان تورکلردر. بوتورکلر اول ییرلرگه بارغاچدا دین اسلامنی قبول ایتکانلر. حتی بایقال کولی یاقلارنده‌غی، ایرتیش یلغه‌سی بویندمغی تورکلر شولای عرب ییرینه عسکر بولوب کیتوب دین اسلامنی اوگره‌نگانلر. شولای ایتوب «چنگیز» ظهور ایتکانگه قدر دین اسلام بوتون تورکلر آراسینه تمام اورناشوب‌ـ نفوب بیتکان.

اویغورلار هم توقوز اوغوزلار.

اویغورلار صوڭغی اوغوز خانی «بایبای» خانی اوتورگاچ، مملکت ادارەسن هم اورخون بویندەغی تختنی اوز قوللارینە آلغانلار هم آندە «قارا قوروم» یا کە قارا بالغاسون اسمندە شهر بناء ایتکانلر. ۷۳۸ نچی یل ــ غربی تورك حکومتی بتکاچ آنڭ اورنینە ایکی خانلق یاصالغان. برسی «قارلوقلار» دولتی؛ بولار خانلقنڭ پایتختی بولغان صویاب‌نی آلغانلار هم صردریا اوبلاستی‌نڭ شرقی قسمن وییدی صو ولایتن ادارە ایتکانلر. ایکنچی خانلق ــ غربی تورك، اوغوز حکومتینڭ اصل توب قبیلەسی بولغان اوغوزلارنڭ برقسمی طرفندان صردریا یلغەسینڭ توبەن آغمندە «اوغوز» (غوز) اسمی بلە توزولگان حکومتدر. غربی تورك حکومتی بتکاچ، غربی اوغورلارنڭ برقسمی فقط «اوغوز» اسمی بلە ایکنچی‌سی «توقوز اوغوز» اسمی بلە ایکی‌گە آیرلغان بولغان، توقوز اوغوزلار «چو» بویندەغی قارلوقلارنڭ شرقندە (شرقی توركستاندە) کوچمە ترکلك ایتکانلر. بوحال بریوز یل‌دان آرتق دوام ایتە آلماغان، شرقی تورك حکومتی اورنینە اورخون بویندە توزولگان اویغور خانلغی اول اورندە اوزاق قالا آلماغان.

۸٤۰ نچی یلدە آلارغە ینیسی باشندەغی قرغزلار هجوم ایتکانلر؛ شول سببدن آلار مانغولیەنی طاشلاپ شرقی توركستاندەغی طورفان تیرەلرینە هم قطای اچندەگی «گان ـ چژاو» ییرلرینە کوچکانلر وآندە زور خانلق توزوگانلر. شولوق (توغزنچی) عصرنڭ آخرندە شرقی توركستاندەغی توقوز اوغوزلار صویاب ادارەسن قارلوقلار قولندان آلغانلار. هم ییدی صو، ایسیق کول، چو، کاشغار ییرلرن آلوب، صردریا توبەنندەگی اوغوزلاری اوزلرینە قوشوب زور خانلق یاصاغانلار. شولای ایتوب طوغزنچی عصر میلادینڭ آخرندە شرقی توركستاندە اویغور، غربی توركستاندە توقوز اوغوز اسملندە ایکی اولوغ خانلق وجودکە کیلگان. ۳۵۰ هجریدە مسلمان بولغان «صاتیق بغرا» خان توقوز اوغور خانی بولغان. مونڭ طورونی بغرا خان ــ هارون بغارالارنی آلوب توقوز اوغوز دولتن تیانشان‌نڭ جنوب هم شمال یاقلارندان خزر (کاسپی) دیگزینە قدر کیگایتکان. بوخانلارنڭ قایسیلاری کاشغار، بغارالاردە طورغانلار. قایسیلاری جای کونی بلمارلار ایلە کورشی ییرلردە حاضرگی قازاق ــ قرغز صحرالارندە کوچوب یوری وقش کونلرن چو یلغەسی بویندە، حاضرگی طوقماق تیرەسندە بولغان بلاساغون قالاسندە اوتکارگانلر. بو خانلار «ایلیك قاراخان». خاقان دیب آطالغانلار. هم «صاتیق بغرا»دان صوڭغیەسی مسلمان بولغانلار. اما اویغورلارنڭ پایتختی حاضرگی طورفان یانندە گاوچان شهری، صوڭندان بیش بالق (خرابەسی حاضرگی گوچین یانندە) هم قارا خواجە (خرابەسی طورفان‌نڭ شرقندە ۳۰ چاقرم ییردە) هم گان ـ چژاو (ریحتخوفین طاولاری ایتەگندە) قالالاری بولغان. بو اویغور خانلاری «ایدی قوت» دیب آطالغانلار، مسلمان بولمایونچە بوددا وشامانی‌دینلرندە طورغانلار. بوایکی خانلق قای وقتدە برلەشوب، ایکسی بریولی اولوغ اویغور خانلغی دیب آطالغان. توقوز اوغوزلار طورفان تیرەسندە گاوچاندەغی اویغور خاقانلارینە اطاعت ایتکانلر. ۹۸۰ نچی یللاردە بو مملکت قطای اچندن ایدل بویینە قدر صوزلغان، لکن کوب وقتدە ایکی خانلق آیرم آیرم طورغانلار.

بلغارلار، قازار وقپچاقلار. (١)

بلغار، قازار، ماجار کبی قسملرده‌گی تورکی قبیله‌لر ایدل بویلارنده شول تیره‌ده‌گی فین قوملری بله برگه قاتناشوب بیك کوبدن بیرلی ترکلك ایتوب کیلگانلر. هون تورکلری برنچی عصر میلادیده اوز بیرلرندن جنوب کیتکانده اوشبو بلغار، ماجارلارنڭ بایتاق زور اولوشلرن غربکه ـ دونای بوییته ـ آلوب کیتکانلر. هجری ٣١٠ نچی یل مسلمان بولغان آلماس خان اصل اورنلارنده قالغان بلغارلارنڭ خانی بولغان. بولارنڭ شرق طرفنده ینه باشقرد تورکلری طورغانلار. بلغارغه ایلچیلر (ابن فضلان‌لار) کیلگان وقتده بولار جایق بویلارنده طورغانلار. ایدلنڭ توبه‌ن آغمندان قریمه طابا صوزلغان اورنلارده قازار خانلغی دوام ایتوب کیلگان. اونچی عصر میلادیده بلغار خانلغینڭ بیری توقوز اوغورلار بله چیکمش بولغان. باشقردلار بلغار قولنده بولغان. خانلقنڭ پایتختی حاضرگی قازاندان یوزیگرمی چاقرم توبه‌ن، ایدلنڭ صول یاق یارنده بلغار شهری بولغان. (حاضر خرابه‌سنده بلغار اسمنده اورس آولی). موندان باشقه بلغارنڭ جنوب طرفنده ٤٠ چاقرملار قدر یراقلقده «سوار» اسمنده شهرلری، ایدلنڭ آریاق قارشیسنده «آشلی»، حاضرگی چیستاپولغه یاقن «بیلار» دیگان قالالاری بولغان. بلغار خانلاری باریسیده مسلمان بولغانلار. قازارلر (خزر) لرنڭ پایتختلری باشده حاضرگی دربندنڭ شمال طرفنده سمندر شهری بولغان، صوڭندان حاضرگی استرخان اورننده ایتل (ایدل) قالاسن پایتخت ایتکانلر؛ خلقی مسلمان بولسه‌ده خانلاری یهود دیننده بولغان.

اولوغ تورك ـ اوغوز خانلغی بته‌دن ایلگاری، ٧ نچی عصر میلادیلرده بلغارلارنڭ غرب، قازارلارنڭ شمال وغرب شمال طرفلارنده، دنیپر وایدل (ۋولغه) یلغه‌لارینڭ باشلارنداغی صازلقلار واورمانلقلارغه، بالطبع دیگڭزگه قویا طورغان ویصله یلغه‌سینڭ آریاغنده طوروچی اصلاویان خلقینڭ بر قسمی ـ حاضرگی روسلار کیلوب اورناشقانلار. بولار کوب وقت کورشی تورك قوملری ـ بلغار وخزرلرنڭ تحت تأثیرنده طورغانلار. صردریا بویلارنده‌غی «اوغوز» (غوز)لار هم آلارنڭ شمالندهراق طورغان وشول اوغوزلارنڭ بر قبیله‌سی بولغان «پیچینیگ»لار طوقوزنچی واونچی عصرلرده ایدلنڭ توبه‌ن آغمی وجنوبی روسیه‌ده ـ قازار بیرلرنده یورگانلر. ١١ نچی عصرنڭ اورتالارنده طار باغاتای، هم بالخاش تیره‌لرنده طورا طورغان «قبچاق» تورکلری (بولار پولۆیس هم قومان دیسه‌ده آطالالار) قازار بیرینه کیلگانلر هم اوغوز وپیچینیگلارنی شرقده، حاضرگی خیوا خانلغی بیرینه طابا چغارغه مجبور ایتکانلر (بو اوغورلار حاضرده «مرو» یاقلارنده تورکمه‌ن اسمی ایله طورالار) هم مملکت ادارهسن قازارلار قولندان آلغانلار (١٠٥٥ نچی یلده). قپچاقلار

(١) بلغارلار حقنده‌غی مأخذلرنی مین تورك ـ تاتار تاریخی اۋیگان کتابمنڭ ٧٦ ـ ٧٨، ٨٤ صحیفه‌لرنده کورسه‌تدم.

پایتختلرینی اوزگارتەگانلر، خزرلرنڭ قالالارن اداره ایتکانلر. اوشبورەوشچه ۱۱ نچی عصرده شرقی وغربی تورکستاندەغی اویغور هم توقوز اوغوز خانلقلارینه قارشی، ایدل بوینده «بلغار» هم «قپچاق» خانلقلاری تشکل اتکانلر. یعنی بو وقت لولوغ خانلقلار «اویغور» «توقوز اوغوز» «بلغار» «قپچاق» خانلقلاری اسمنده دورتەو بولغانلار.

بو دورده تورکلرنگ معیشتلری.

بو دورده تورکلرنڭ بر قسمی هان کوچوب یوروده دوام اتکانلر. اما اویغور، توقوز اوغوز، بلغار، قازار (خزر) خانلقلاری مدنی معیشتکه کرشکانلر. اویغورلار تیانشانده قمایلار بله کورشی طورغانلقلارندان قطای مدنیتیدن؛ توقوز اوغوز، بلغار، خزرلر اسلام وعرب مدنیتندن استفاده اتکانلر. بو دوردەده تورکلر خای کوللرنده شهرلرنڭ چیتلرینه، صحرالارغه چقوب کوچوب یورودن طوقتاماغانلار؛ شهرلرده قش کوللرندەگنه طورغانلار.

اویغور تورکلرندن برەوسی.
(بورسم طورفاندە طابلغاندی).

خانلارنڭ محکمەلری، سودا تجارت اشلری همەسیده شهرلرده بولغان. بلغار خانیدە خزر اویغور خانلاریدا خاین هروقت صحراده عمر کیچرگانلر. میلادی ۹۸۱ نچی یل «گاوچان» (طورفانغه یاقن) داغی اویغور خاق بولغان آرسلان خانغه کیلگان قطای ایلچیسی «داغی یان ـ دی» اویغورلار خصوصیتله مرمله ثه یته: 13/910

«موندەحلق، قرەسویەك (بیکلر، طارخانلار)، قرا سویەك (تونەکەسچی خلق)گه بولینه. موزیقەنی بیك کوب استعمال ایتەلر. بولارده ماندالینا هم ۲۵ قللی گیتارالار بار. بو اویغور ییرندن ایکنچی مملکتلرگه صوبول (سامور)، آق کیبز، قابولی بیرەکلی منسوجات (ماتیریا)لار چعارولا. ایرلر هروقت آطده یوروی ناراتلار، حضوره اوینغه چقمانەموزیقای پردەقالدرمیلار. مملکت اچنده فقیرلر بتونلەی یوق دیەرلك. بولغانلاریدا خزینەدن آشاتیلالار. بولار بیك قارتایوب اولەلر؛ یاش کویگه اولو بولارده آز بولا. خوالانو هم طبی بیك یخشی بلەلر. خان بز بارغانده اورومچی تیرەسنده جەیلەب یوری ایدی؛ توبلەب طورووی گاوچانده‌در. بو ییرده

E ... A

جلقی بیك کوب: خان، خاتش (خان‌نكڭ خاتونی) ولی عهدلرنكڭ بارسینگدا آیرم جلقی او یو (طابون)لاری بار: آلار یالانلارده کوتوله‌لر. حسابن هیچ کم بلمی. خان‌نكڭ یاننده موربقاسلار بار، آش وقتنده مجلس هروقت موزیقه بله اوتدی. شهرلرنده ماقچه‌لار، زور، مناره‌لار استراحت اوریلاری (بیسیدکه‌لر) کوب. حلق بیك آکللی، بلیکلی، طوغری فکرلی هم بیك وعده‌لی، طوعری: اوزلاری بیك حیتور، هراشنی بیك تیز اشلیلر. آطنی بیك یاراتالار. بحشی آطقه بوتون مه‌لكڭ تورنه‌گی بیروب آلالار. اما ناچار آطقه اوچ آرشیندایمته یمه‌ك بیره‌لر. مونده پیلاردا، هیر حلق‌دا بارسیده ایت آشیلار، ایب بیك کوب. مملکت کوب واق خانلقلارغه بولنوب اداره ایتوله: بارسینه‌دا گاوچادمعی آرسلان خان باش. بولارده مملکت اداره‌سی بیك مدنلرچه: هربرسه ترتیبده، پادشاه اوزی زور اشلرگه‌گنه حکم ایته، باشقه‌لارن واق حاکملر (بکلر) باشقارالار. بیکلر هرکون ایرته‌نچك جیبولالار».

اوننچی، اوسربچی عصرده بلغار، حزر ییرلرینه کیلگان عرب سیاحلاری‌دا بلغارلار حقنده شول «ژان ــ یان ــ دی» سویله‌گاننی سویلیلر. بلغارلارده‌دا، اویغورلارده‌غی کبی شهرلر زور هم مانور بولغانلار. هر ایکی قوم ایکن‌نی بیك طرشوب ایکگانلر، آرق (ژاداپراژود)لار بله صوغارغانلار. ایکن ایکونی مقدس ایتوب ماتاغانلار. آلتون، کومش، حیز، تیمرلردن تورلی قیمتلی، ماتور صاوتلار، زینت ایبرلری اشله‌رگه اوستا بولغانلار. خاتونلار آچق یوروگانلر هم ایرکمه بولغانلار؛ چاچلارن بلشلارینه اویوبد، بلعلاب قویا هم ماکلایلارینه قالفاق کیبه طورغان بولغانلار. خانلارنڭ ایلچیلر قبول ایتو عادتلری‌ده هر ایکی حکومتده بر تورلی بولغان، باشده آلتی ییدی کون طورغاچقنه قبول ایتکانلر هم اولوغ پادشاهلارنڭ (مثلا: قطای هم اسلام پادشاهلاری کبی) هدیه‌لرن سجده قیلوب آلغانلار. بلغارلارده‌دا اویغورلارده‌دا کون اشله‌و هم آی ایله‌و اشلری بیك ترقی ایتکان بولغان. بلغارلار آراسنده صناعت بیك ترقی ایتکان، به‌ز طوقوغانلار، یوصاو صوقغانلار، صابون وشه‌م قویغانلار. تورلی صوغش اسبابلاری اشله‌گه‌نلر.

نوروغی اویغور خانونینكڭ صورتی.
(طورفانده طابلغان).

۱۰ــ۱۱ نچی عصرلرده اورتا آزیانكڭ سودا وتجارتی اویغور تورکلری قولنده، عرب(حاضرگی یاۋروپای روسی) طرفلارنده‌غی بوتون سودا وتجارت بلغارلار قولنده بولغان. قطای، هم

اسلام بیرلرینڭ سودالری فقط اویغورلار آرقلی: قطای، عرب، ایران، فین، گریك (یونان) کبی خلقلار آراسندەغی سودا ایسە بلغارلار آرقلی اوتکان، اویغورلار قطایلار بلە عربدەگی «شقە مدنی قوملر آراسندەغی یول اوستندە: بلغارلار ایسە ایران، عرب، گریك، فین‌خلقلارینڭ اورتاق یوللاری بوبغان ایدل هم دونڭ تمام اورتا بریرندە اوطورغانلار. اوشبو حال‌هر ایکی خالقنڭ مدنیتدە کوتەرلوب کیتولرینە سبب بولغان. اما توقوز اوغوز، خزر، قپچاق خالقلاری مدنیتدە اویغور هم بلغارلار قدر آلغە کتە آلماغانلار. بولار کوچمە ترکلك‌گە آرتعراق اهمیت بیرگەنلر. لکن، شوڭ بلە برگە بولاردەدا مدنیت، سودا، وتجارت اشلری یاخشی قویلغان بولغان. بلاساغون، کاشغار، ایتل، سمندر کبی قالالار اول وقت ماتور یورطلار، بای خلق، مدرسە، مسجدلر، زور بازارلار ایلە طولی بولغانلار. شولای ایتوب، مدنیتدە مهم اورننی طوتقان عربلر بلە یاقنلق وآلارنڭ دینلرن قبول ایتو، قطایلار هم مسلمانلار بلە هرتوری مناسبتدە بولو بزنڭ خلقنڭ مدنی ترکلکدە نمنا باشلاولارینە سبب بولغان.

بو دورەگی تورکلردە معارف وادبیات.

عرب خلقی هم قــا قطایلار بلە مناسبتنڭ قوتلەنووی اول وقتدەغی تورکلرنڭ معیشت اشلرندە ترقی ایتولرینە سبب بولو بلەگنە طوقتاماغان، معارف وادبیات باپندەدا ترقی ایتولرینەدە، تأثیر ایتکان. ایلکگی اوغوز (توکیو)لر دوریدە یاصنقی هم‌طونوق‌غنە بولغان ادبیانلارن ینە کوتەروب، خالاندروب یبەرولرینە سبب بولغان. عربلرنــڭ تورکستاندەغی اعتهادلی هم طرش امیرلری تورکلرگە عرب علومی اوگرەتو یولندەحدملرن قزغاناماغانلار. هارون الرشید خلیفە بولغان وقتدە اورتا آریادە مسلمان علومی بیلە یحشی طرالغان؛ تورکستان امیری ـ عبدالله بن طاهر: «علمنی اوگرەنورگە تیوش بولغان کشیلر بولغان کبك. اوگرەتمەسکە تیوش بولغانلاریدا بار دیب ایتەلر؛ لکن موندای سوزلرگە قارارغە تیوش توگل. همە خلقغەدا اوگرەتورگە تیوش» دیوب اینە ایکان. سمرقند وغیر قالالارغە بو وقت تورلی یاقدەغی ایکچی (کرسیان) تورك بالالاری اوقورغە بارغانلار. موندای مدرسەلردە اسلامنڭ دینی سبقلریغنە توگل باشقە فنون‌دە بیك نق اوقولغان. سمرقند، بخارا کبی شهرلردە اوقوب یتوشکان تورك عالملری، عرب علومنڭ باشنە منوب، دنیادە اول وقتقە چاقلی بولماغان بعض فنلری آرتدرغانلار. هجری ۳۳۷ نچی یل وفات ایتکن حکیم «فارابی» اول کوبگە قدر بولماغان اقتصاد سیاسی (Политическая Экономія) دیگان فن‌نی تألیف ایتکان هم موزیقە باپندە بیك کوب نرسەلر آرتدرغان. هجری ٤۲۸ (میلادی ۱۰۳۷)دە وفات ایتکان تورك حکیمی ابن سینا، طب وفلسفە باپندەبیك‌کوب نرسەلر آچقان. فارابی تورکستاندە وسیج دیگان (حاضرگی آرص (Арысъ) یلغەسینڭ صردریاغە قویا طورغان اورنینە یاقن «فاراب» یاکە «اوترار» اسملری ایلە آطالا طورغان شهرنڭ یانندە) کچکنە بر شهردە طوغان. آتاسی اسلام دینن قبول ایتکان اوغوز یاکە قارلوق تورکلرندن بولغان. فارابی اوز ایللرندەگی فنلری اوگرەنوب بترگاچ بغداد یاغینە کیتکان: اوزی تورکلگینە، ملتیە بیك غرورلی کشی بولغان؛ چالبالی عرب عثمانی آراسندە یوکونگی

قازاق (قرغز) لارنڭ كوبگان بيشەت هم اوزون بوركلرن كيوب عمر ايتكان. ابن سينا
بخارا ياننده بر تورك آولىده طوغان، حاضرگى اورگنچ‌ده درس ايتو، حلقه طلبەلار اوقو
يولنده كوب خدمت ايتكان. بو ايكى عالمنڭ هر ايكيسى نهايتسز كوب كتابلار تأليف ايتكانلر
بولاردان باشقه بيك كوب تورك عالملرى اول وقتلى اسلام عالمنده بيك كوب خدمت
ايتكانلر. بلارده اولوغ مدرسەلر، مكتبلر بناء ايتلوب كوب عالملر درس ايتكانلر. ايتس
هم سمندرده‌ده شولايوق بولغان؛ بلمار هم حررلو آراسندان‌دا اسلام عالمنده بيك مشهور
عالملر، مؤلفلر كيلگانلر، كوب كتابلار تأليف ايتكانلر. بعض بر بلمار عالملرى بلغاردن ٧٠٠
چاقرم قدر شمالغه باروب علم هيئتكه عائد تجربەلر ياصاب يوروگانلر. توقور اوغوز
خانى موسى‌خان (اونتچى عصرنڭ صوڭغى يارطيسنده) بلاساغونده اوريڭنڭ تيره ياغنده
اطرافده‌غى علما ومشايخنى جيا، مسجدلر، مدرسەلر ياصاتوغه كوب آقچەلار صرف ايته
طورغان بولغان. ١٠٣٢ ميلاديده وفات ايتكان «قدر» خان اوزى موزيقه اوستاسى بولغان.
ميلادى ١٠٨٠ نچى يل تختكه اوطورغان توقوز اوغوز خانى «خضر» خان شاعرلرى بيك
حرمت ايته هم شعرده اوزشلار ياصى طورغان بولغان. بر وقت ٢٥٠ شهر دينار طورا
طورغان دورت آلتون طاباق بيك اوستا بر شاعرگه هديه ايتوب بيرگان. احمد آرسلان خان
(١١٣٠ نچى يل وفات) بخاراده كوب ياڭا سارايلار، دور مسجدلار صالدرغان هم اوزينڭ
اولوغ بر سارايى‌ن مدرسه ياصاتقان. اويغورلارده‌دا يەشوندايوق مسلمان مدرسەلرى، بودد
عبادتخانه ومكتبلرى كوب بولغان. اويغورلار بله توقور اوغوزلار بيگرەك تورك ملى هم
ادبياتينڭ ترقيسينه كوب خدمت ايتكانلر.

اويغورلار ـ توركلر آراسنده قوتليرەك مدنيتلرى دخى غراق بولغانى اوچون آلارنڭ
تللرى باشقه توركلر اوچون‌ده ادبى تل بولوب خدمت ايتكان. اويغورلار، اورخون بويندان
قرغزلار طرفندان قوولغانغه قدر اوق، تل هم ادبيات يابنده مهم اورن طوتقانلار. آلار شوندە اوق،
يازو اوچون آوراق بولغان، ايسكى تورك حرفلرن بر آز اوزگارتوب، يازو اوچون
اوڭايلاب ياڭا حرف توزوگانلر. بو حرف آلارغه نسبة بلەن «اويغورچه» ديب آطالغان هم
حاضرده شولاى يورى. اويغورلارنڭ اورخونده چاقده طاشقه ياروب قويوب قالدرغان هيكل
(يادلق) لارى، پايتختلرى بولغان «قره‌قوروم» اورنده بو كوبلرده‌طابولا. «ژان‌ـيان‌ـدى»
كيلگان وقتده گاوچ‌نده بولار هميشه شول يازو، شول ادبياتنى استعمال ايته طورغان
بولغانلار. ژان‌ـيان‌ـدى آلارنڭ كاموسبوس (قطاى حكمى)نڭ ايسكى شعرلرى هم آت
آتاغه اطاعت اسنده كتابلارن هم تاريخ، فلسفه‌گه عائد كتابلارن كورگان. اول اينه: «بالالارى
اوقوتور اوچون حرينه‌دن معلملرى بار. همەسيده توركچه اوقيلار. بولار (اويغورلار)
شعر تأليف ايتەرگه بيك هوس خلق. اور يزولارن ادبى ياروللار اوچون استعمال ايتكان
كبك دنياوى حاجتلر اوچون‌ده استعمال ايتەلر. راهبلارينڭ قولنده توركچه يازلغان كتابلارى
بيك كوب » دى. اويغورلارده‌دا بلغارلارده‌دا تورك تاريخينه عائد تأليفلر بولغان.
عرب سياحلارندان ابوعبدالله الغرناطى هم ابو حامد الاندلسى اسنده‌گلرى بلغار مورخى يعقوب
بن نعمان (٥٧٩ هجرى) بله كوروشوب آندان استفاده ايتكانلر هم كتابندان بعض سوزلر آلغانلار

قطای مورخلریدا اویغورچه تاریخلاردان سوزلر کوچرگانلر. ایران مورخی رشیدالدین دە نڭ تاریخمزنی یازغانده اویغورلارنڭ تاریخی اثرلرندن فائدەلانغان. جهان کشای: «اویغورلارنڭ املالاری حقندەغی سوزلری آلارنڭ اوز تاریخلارندان آلدم» دی.

(اویغور یازووندان نمونه. بو یازوداغی تلگی تورك یازووی کنك بوقاریدان توبەنگه اوقولا)

لکن اویغورلارنڭ دا بلغارلارنڭ دا بو تاریخی اثرلری بوکونگه قدر طابولغانی یوق. اویغور خانلاریندان ... خان کتاب جیپوغه شول قدر عاشق بولغان که، حتی بوتون آقچه‌سی شونگا سرف‌ایتورگه رضا بولغان. قطایلار پیکنده بودا دینی کتابلارنی تصحیح ایتکانده اویغور عالملرنی چاقرغانلار. چونکه اویغورلارده بیك بای کتبخانه‌لار بولغان. بونداغی بودا دینی کتابلاری بوکونده کوب طابولدیلار. مسلمان اویغورلار هم توقوز اوغوز عالملری طرفندان چیغارلغان دینی وادبی اثرلردن بعضی بر نیچه کتابلارغه سلامت قالغانلار. بولار آراسندان اڭ زور ومشهور بولغانی «قوداتقو بیلك» اسمندەگی اثردر. بو کتاب میلادی ۱۰٦۹ نچی یلده بلاساغونلق یوسف حاجب دیگان کشی طرفندان کاشغردەغی توقوز اوغوز خانی بغرا خان اسمینه یازلغان. «قوداتقو بیلك» صاف تورکچه یازلغان. اول توركلرنڭ مەڭگو ... بولوب قالولارن تلی هم اول وقتدەغی اویغورلار وتقوز اوغورلارنڭ ناکه ایکسن درگه آتاغاندا «اولوغ اویغوریا ملککسك») اداره خالقلرن، ایکنچیلر، هنر ایەلری، فاضللر، عالملر، فاآیلار به سچك بولورغه کیرەك ایکانلکن سویلی. بو‌نسی بیت ایله یازلغان. بارسی ۱۰٦۸ بیت‌دن عبارتدر. موندان باشقه «بختیار نامه» اسمنده بر رومان «معراجنامه» هم «تذکرة الاولیا» اسمنده دینی کتابلار بار. بولار همه‌سی اویغور تلنده، اویغور یازووی ایله یازلغانلار.

توقوز اوغوز خانلاری وقتنده اوشبو کونگی توركستان (تورونده یسه آطالغان) شهرنده تورکلرنڭ ایڭ اولیاسی احمد یسوی (یاکه بابا توکلاس) ترکلك ایتكان (میلادی ۱۱٦٦ ده وفات). آنڭ دا دیوانی بار (دیوان حکمت). آنڭ شاگردی سلیمان باقرغانی (حکیم آتا دیب آتالغان هم خیوا خانلغنڭ شمالی حدودلرنده باقرغان دیگان اورنده طوغان) نڭ ده «باقرغان» اسمندەگی دیوانی بار. بو تورك اولیا وشاعرلری توقوز اوغوز خانلاری قاشنده بیك حرمتلی بولغانلار.

بلغار خزر تورکلرنڭ ادبیاتلارینه عائد بر نرسه‌ده قالمغان. اما قپچاقلارنڭ ادبیاتلارینه عائد بر نیچه واعراق اثرلر، دعالار هم لغت کتابی قالغان.

قپچاقلار اویغور یازووین استعمال ایتکانلرمی یوقمی معلوم توگل. لکن ١٣نچی عصرنڭ سیاحی رویبروکؤیس: «قپچاق تلینڭ توبی اویغورچه‌در»دی. بوکون بوددی اویغورلارنڭ عبادتلرینه عائد طابولغان اثرلر بله «قوداتقو بیلك»لر آراسنده آیرما یوق؛ چونکه تورکلر برادبی تل، برادبیات تیره‌سینه جیولغان بولغانلار.

مسلمان عربلر، ایرانیلار، قطایلار تأثیری بله‌ن توتله‌نگان بو اویغور، توقوز اوغوز، بلغار تورکلرینڭ مدنیت، معارف وادبیاتلاری بوروننی اوغوز تورکلرینڭ مدنیتلرینه باشقه بولغان. اوغوز تورکلری شهرلرده طورماغانلار؛ اما بو مسلمانلق قبول ایتو دورنده تورکلر زور زور شهرلره قورغانـلار بنا ایتکانلر. اوغوزلر دورنده تورکـلر اورلرینڭ ایسکی، قارانغی مجوسی دینلرنده طورغانلار؛ اویغورلار، بلغارلر دورنده اسلام قبول ایتولری بله دینی جهتدن ترقی ایتکانلر. عرب علومی، قطای هم عرب مدنیتی اوگره‌تولری بله عقل وفکر دائره‌لری کینگایتکانلر، دنیانی آچراق کوره باشلاغانلار. دنیاده بردن باشقه ره‌تلی خلق یوق. باشقه خلق همه‌سی وحشیلر دیگان فکرلری بتکان. ادبیاتلارنده دینی حسیات، دنیا بله طانشلق، کیڭ فکر علامتلری کورنه باشلاغان. شولای ایتوب برنـڭ تورکلر بو صوڭغی دورده بوروننی هونلار، اوغوزلار وقتینه قاراغانده کوب آلغه کیتکان بولغانلار.

چنگیزنڭ ظهوری آلدنده تورکلر.

تورکلرنڭ اویغور، اوغوز، بلغار، دیگان کبی بر نیچه قبیله‌لری اسلام دینن قبول ایتوب، مدنیت یولینه کروب کیته‌لرده. مسلمان ییرلرندن یراقده بولو سببلی دین اسلامنی قبول ایته‌گانلر یاکه قبول ایتسه‌لرده آنڭ معارفن اوگره‌نورگه اولگوره‌گانلر، همان بورونغیچه اورارینڭ قارانغی طوره‌وشلارندان چقمی قالغان قبیله‌لر دخی کوبره‌ك بولغان. اوشبو صوڭغی قبیله‌لر مدنیتده آلغه کیتوب بارغانلارینه طنچلق بیرمی، حه‌لاغانلار.

چنگیزنڭ ظهوری آلدنده (اون ایکنچی عصر میلادیده) تورك قبیله‌لری اوغوز تورکلری وقتنده اوطورغان اورنلارین بیك آز اوزگرتکانلر. اوغوزلارنڭ غرب طرفنده‌غیلاری (یعنی غربی تورك حکومتن تشکیل ایتکانلری) بلگه بر قسمی توقوز اوغوز، تورکمن اسملری بله اورنده آریاده قالغانلار؛ کوب قسمی مسلمان عرب، ایران بربینه عسکر بولوب کیتکانلر (سلجوقلار هم عثمانلیلر)، شرقی اوغوزلار اورنلارنده قالوب ایکنچی قبیله‌لرگه قوشلغانلار. مرکزینه یونا (اورامچی)، قرغزلار، قاشی، قرلوقلار اوز اورنلارنده قالغانلار. یاغمول قبیله‌سی ایکنچی بر آرغن اسمی بله آتالغان. بولاردان باشقه ینه بر نیچه یاڭی قبیله‌لر بولوب بیاننلار شول جمله‌دندر. یاتاتلار باشده کچی قبیله‌دن کچکنه‌گنه بر قبیله بولغانلار. صوکره شرقی اوغوز قبیله‌لری وعیرلر بیه برگه قوشلوب زور بر قبیله‌گه اولب کیتکانلر. ١١نچی عصرده اورخوندان ارتشیه‌قدر صورلعن جیرده زور حلق تأثیس ایتکانلر. قبیله‌لر آراسنده اڭ قوتلیسی تایجانلار بولغان. بولار (قبیله‌لر) هر وقت بر بری اله صوغشوب تراغلاشوب طورغانلار.

میلادی ١١٢٥نچی یل بیدی اچنده طورغان قراخطای حلقی تورکلر اوستینه کیلوب چوب اویغور، توقوز اوغوز تورکلرینی یبرگانلر. تاماں تورکـلری دخی اوشبو توقوز اوغوزلارغه هجوم ایتکانلر. کوچه قبیله‌لرنڭ شهرلرده اوطورغانلارینه طنچلق بیرمه‌ولری هم اوز آرالارنده هر وقت صوغشوب طورولاری تورك ایلن تمام طویدرغان؛ تورکلر بو اوڭاسز حاللرنڭ چوروون، بارسنداه عمومی قاآن یوقلغدان، باشباشداقلغدان کوروب شوڭار احتیاج سیزگانلر. مونا قاآنه شوندای احتیاج وقتنده چنگیز حان عمومی قاآن بولوب ظهور ایتکان.

III

تورك ایلی ماغوللرنك شوكتی دورنده

۱. چنگیز خان.

ماغوللار — جنگیزنك یاش وقتی — بایقال کولینك شرق طرفنداغی (زابایقالسکی اوبلاست، یابلونوی طاولارنده) «اونون» هم «کیرولین» یلغه‌لاری بویندان تا، قتای اچنده‌گی شامو صحراسی (آنداغی شارامورن، حتی گوکوحوتا دیگان ییرلر) نه قدر صوزلوب کیتکان اورنده، (یعنی شرق‌ده مانجوریا ییرنده‌گی مانجور حلقی بله، غربده اورنه ماغولیا هم آلتای‌نك آریاغینه قاراب کیتکان تورك حلقی‌نك ایکی آراسنده) بیك بورون زماندان بیرلی‌اوك تورك، مانجور حلقی بله برطوغان (توران) ماغول حلقی تركلك‌ایتکانلر. بو اوچ ملت (تورك، مانجور، ماغول) آراسنده ایك کوب وایك کوچلی بولغانی تورك ملتی بولغانمه، قالغان ایکیسی هر وقت توركلر قولنده یاشاب کیلگانلر. ۸نچی عصرنك اورتالارنده اوغوزلار، ۹نچی عصرنك اورتاسنده اویغورلار اورحون بویلارن طاشلاغاچ ماغولیه‌ده توركلر بیك آز قالغانلار. آلارنك اورنلارن ماغوللار اشغال ایته باشلاغانلار. توركلر بو بیرده وقتده، «آمور» یاقلارن اشغال ایتوب طورغان ماغوللاردا ماغولیه‌غه کیلگانلر. هم توركلرگه قارشی زور بر قوم، ملت بولوب اوز باشلاریغه حکم سوره باشلاغانلر. ۱۱نچی ۱۲نچی عصرلارده بولارنك «اونون» بویندان شاموغه قدر صوزلوب اوطورغانلاری تاتابی» دیب: «قولون نور»، «بویر نور» کوللری، «ارغون» یلغه‌لاردان مانجوریاغه صوزلوب اوطورغانلاری تاتارلار، اما «اونون» بویندان بایقالنك شرق طرفینه قرایوب اوطورغانلاری ماغول، دیب آتالغانلار. کوب وقت، چنگیزنك حکمرانلغی زماننده، بولار تاتار تاتار (تاتابی‌لر آق تاتار، تاتارلار قارا تاتار، ماغول اوجور تاتار، ماغوللار اورمان تاتارلاری یاکه یوقوری تاتار) دیب‌ده آطالوب یورگانلر. چنگیز کیتکاچ بارسی بر توق ماغول دیب آطالوب کیتکانلر. ماغول حلقی‌دا بارسی بر تورکلر کبی بر نیچه قبیله‌لرگه بولنگانلر.

بونلرنی اوغوز تورك قبیله‌لاری سلطان اسمی بله ... ۱۰۰۰ نچی میلاد ییلارده، قتای اچنده «شامو» ده عمر ایتکان بر تورك سلاله‌سی اوشبو ماغوللار آراسینه کیلوب آلاری اداره ایتوب کیلگانلر. بو سلطان نسلنك حکمدارلر تورلی قسمه‌لاری بولوب اداره ایتکانلر. چنگیزنك باباسی «قابول» خان بهادر بله بر طوغمه بولغان حوبولای خان وقتنده، اون ایکنچی عصرنك اورتاسنده، (۱۱۵۰ه ۱۱۶۰، ۱۱۶۱نچی ییللارده) بو ماغوللار قتای ایمپیراطورن قورقونورلق درجه‌ده قوتلی بولغانلار. چنگیزنك آتاسی یه‌سوگه‌ی بهادر، وقتده بوحوت کیتوگان: مولك قولنده‌ساری بر نیچه قبیله‌گنه قالغان. یه‌سوگه‌ی بهادرنك هم قرداشلارینك یوبله‌ب کوچوب یوروگان ییرلری اونون یلغه‌سی بویلاری، کیرولین بالالاری بولغان. ۱۱۶۲نچی یل شول اونون بوینده «دیلیکون بولداق» دیگان اورنده یه‌سوگه‌ی‌نك حاتونی

«اولون‌آکه» بر اوعل بالا طوغدروب‌اسمن «تیموچین» قوشتالار. صوکندان «چنگیز» اسمن آلوب دنیاده ایڭ مشهور پادشاه بولغان بودات آتاسندان باری اوچ یاشنده‌گنه یتیم قالغان مونڭ بالالقندان فائده‌له‌نوب آتاسی قولنده بولغان قبیله‌لرده تمام طارالوب کیتکانلر . آغای ایبلری تیموچین‌گه تیوشلی بولغان تختنی اوزلرینه‌آلغانلار. چنگیزاوزینڭ آناسی هم‌انیلری بله فقیر بولوب عمر ایته‌رگه ، حتی بالق آولاب عمر کیچوررگه مجبور بولغان. تیموچین (چنگیز)نڭ اوزی یاش بولـه‌دا بیك‌عقللی، هیچ نیدن قورقمی‌طورغان زور برغیرت ایه‌سی ایکانلگی کورنوب طورا طورغان؛ بولغان . اول آناسی بله برگه بعض قبیله‌لرنی حیپوندا قاراغان، لکن شونده‌اوق، مونڭ بیك بولدقی ایکانن کورگان قطایده‌غی ایمپراطور نسلی، تیموچین‌نڭ صاقسزلغندان فائده‌له‌نوب آنی اسیر ایتوب آلغانلر: تیموچین آنده اون یللاب عمر ایتکان، آخردان اوڭغای فرصت طابوب آندان قاچقان هم شول اونون. کیروایبن‌بویلارنده «گره‌ی» (کیرایت) اسمنده‌گی ماغول قبیله‌سینڭ خانی بله اتفاق ایتوب ماغول قبیله‌لرن برگه جیبا باشلاغان. تیموچین‌گه ایڭ قاتی دشمن بولغان کشی، اوزینڭ کچکنه وقتنده‌غی دوستی، «جاموقاچچن» دیگان کشی بولغان. قبیله‌لر آراسنده ایڭ دشمانی، آتا باباڵارینڭ ایڭ یاقن طلی بولغان «تایچوتلار» بولغانلار. شونداي دشمان کشیلر، قبیله‌لر تیموچین‌گه آتاسینڭ، باباڵارینڭ دولتن قایتاروب آلورغه بیك جایسزلاغانلار: یکرمی بیدی یاشینه یتکانچه اول بری برنیچه قبیله‌لرنی‌گنه قایتاروب آلا آلغان. ١٢٠٠نچی یللار تیره‌سنده اول ایندی بایقال کولی اطرافنده، اورخون، اونون، طرفلارنده‌غی مه قبیله‌لرنی برگه جیغان. تیموچین اورسده اولوغ قوت، مملکت ادارمسینه زور استعداد بار ایکانن آچق بله طورغان بولغان. اول آتاسی یسوگه‌ی‌لر کبی برنیچه قبیله‌لر ایله‌گنه قناعتله‌نورگه تله‌مه‌گان: اول بورونغی باباڵاری، اوغوز خانلاری هم آلاردان ایلکارگی تورك ایلی قاآنلارینڭ نیچك عمر ایتکانلرن بیك یخشی بلگان. شونڭ ایچون اول بتون کوچن صرف ایتوب، تورك قبیله لرن سام بر بیرگه جییو، آلارنی ماغول، مانجور حلقلاری بله قوشوب مملکتن کیڭایتو قایغوسینه کرگان. لکن اول وقت آنڭ آلدنده اوزینه بیك دشمان برنیچه قبیله هم کوچلی ایکی خان بولغان. بوخانلارنڭ برسی گره‌یلر خانی «طوغرول»، ایکنچیسی نایمان تورکلرینڭ خانی «تایان»در. بولاردان اولگیسی ایله تیموچین بیك دوست بولوب طورغان هم آنڭ یاردمی بله‌سلینغ بویننده‌غی‌میرکیت هم آلارنڭ کورشی‌قبیله‌لرینی جییارغه، آرغون بویلارنده‌غی ماغوللارنی تمام اوزینه قوشارغه موفق بولغان.

لکن براوکمایسز ساعت کیلوب یسوب تیموچین بله طوغرول آراسینه صالقنلق توشکان. تیموچینڭ دوشمنلاری طوغرول‌خانغه: «تیموچین، تایمان خانی بله برگه‌له‌شوب، سینی بتوررگه حاضرله‌نه» دیب قوتقو صالغانلار. شونداي سببلردن تیموچین بله طوغرول خان آراسنده صوغش چقغان؛ آخردان حاضرگی اورغ یاسده‌غی صوغشده تیموچین غالب بولغان وموڭ بله ماغوللارنڭ کوچی برخانلغی تیموچین قولینه کرگان (١٢٠٣م.). وشول کوندن اول‌ماغولیه‌نڭ زور خانی بولغان هم تیموچین‌نڭ مستقل خان صانالووی‌دا اوشبو یلدان باشلانغان.

تایمان‌لارنڭ‌خانی-تایان،جنوبی‌ماںعولیه‌ده«شامو»دهطوروچی،آق‌تاتار(تاتابی)لارنڭ‌خانلاری بله اتفاق ایتوب تیموچین دولتن سرگه تاەب تیموچینکه قارشی صوغش آچقن فقط آلنای طاولاری آراسنده‌غی صوغشده تیموچین آکار غالب بولعان. هم «تایان» اوزی قاتی صورتده جراحتله‌نوب شول جراحتدن اولگان. اوشبونڭ بله ایرتیش‌قه قدر صوزلوب کیتکان نایمان خانلیغی‌دا تیموچین چنگیز طرفندان فتح ایتلگان.

(چنگیز ۱۲۰۳ ـ ۵۹۹ هجری یل اوزبیكڭ اورداسینه مانوب تختنه اوطورا. یاننده تاتار بکلری)

بوصوغشده تیموچین اوچون آنڭ قیمتی عظیمت. تایان خانڭ یاروچیسی اویغور «تاتا توںغو» دیگان بر عالم کشینڭ قولینه توشووی بولعان. چنگیزنڭ خلقی-ماعوللار بیك نادان بولعاتلار. هیچ اوقو یازو بلمه‌گانلر. چنگیز بو کشیدن تاتمان، اویغور تورکلرنده‌گی کبك مملکت اشلرن، یازو بله اداره ایتو ترتیبن اوگره‌نگان. اوزینڭ بالالارینه هم ماعوللرنڭ معتبر ره‌ك کشیلرینڭ بالالارینه شوندن‌اوق اویغور یازوون، تل هم ادبیاتن اوگره‌نورگه توشقان. هم ماعولیه‌نڭ نادان خلقی آراسینه، اول زماننڭ ادبی تلی بولعان اویغورچه تلنی، اویغور عملرن تاراتورغه باشلاعان. شول وقتده ماںعولیه‌دان تیبتکه طابا کیتکان یرده-قطای اچنده «تونغوت» اسملی (قطای هم تیبت جنسی) برخلقنڭ مملکتی بولعان: ۱۲۰۵ ده تیموچین آلارنی‌دا اوز قولینه آلوب مملکتینی دهیده کیگایتکان.

تیموچین‌نڭ قاآن بولووی - تیموچین‌نڭ بیك موفقیتلی صوغشلاری، حقی اداره ایتوده‌گی تدبیرلیلگی بوداتنڭ کم ایکانن آچق کورسه‌تکان. تیموچین‌گه بو

اشلر بیك اوچسوزدا توشه‌گان؛ اول نیچه مرتبه‌لر اوزینڭ کوچلی دشمانلارینه اسیر توشکان؛ صوغشلارده هر وقت آلده طوروب، اوز قولی ایله دشماننی قروب یورگانده. کوب جراحت آلوب سملی نیچه مرتبه‌لر حتی هوشسز بولوب یطقالاغان؛ بولار همه‌سیده مانغولیه‌نڭ شرقی یارطیسن اشغال ایتکان ماغوللارغه، غربی یارطیسن اشغال ایتکان تورکلرگه بیك آچق معلوم بولغان. قبیله نزاعلارندان بیك طویوب بتکان هم اوزلرینه عمومی بر قاآن – بر پادشاه کیره‌ك ایکانلکن کوبدن بلگان تورك-ماغول جمعیتلری تموچین‌نڭ قاآن بولورغه چندان لایق کشی ایکانن آچق آڭلاغانلار.

١٢٠٦ نچی یل تیموچین، اوزینڭ قولی آستنده بولغان ٤٦ قدر تورك ماغول قبیله‌لرینڭ باشلقلارن، معتبر کشیلرن «اونون» یلغه‌سینڭ باشلارنده بولغان اوزینڭ جایلاوینه جییوب زور «قورلتای» یاصاغان. بو قورلتایده تیموچین بیك شوکتلی برصورتده قاآنلقغه کوته‌رلگان. اول زمانده قاآن کوته‌رگانده خلق، بورونغی تورك عادتنچه، قاآنی کییزگه اوطورتوب قویاش قارشوسنده طوغز قات ته‌بله‌ندره‌لر، هرته‌بله‌نوده آنڭ آلدنده تزله‌نه‌لر ایکان. تیموچین اوشبو قورلتایده اوزینه، بیك قاتی قوللی، کوچلی معناسنده بولغان «چنگیز» لقبن آلغان هم یه‌ش وقتندان باشلاب شول قاآن بولو کونینه چاقلی اوزن یاقلاب، جانی ته‌نی بله آڭا خدمت ایتوب یوروگان یاقنلارینه، دوستلارینه، باشدانوق اوزن خان ایتوب قبول ایتکان قبیله‌لرگه قاراب اوشو سوزلرنی ته‌یکان: «ای سز! میڭ دشمنلارغه قایادان ته‌گه‌ره‌تکان طاش کبك آطولا طورغان چیریك (عسکر) م! سز میڭ که‌یه‌ج (شاپقا) منڭ اوسننه تزلگان آلماس، زینلر توسلیسز. سز موینمه ترلگان جوهرلر کبی سز. سز میڭ تگ دوستلارم، ایده‌شلرمسز! سز بو یرینه تیوب اوسکان قامش کبك ماطور. نگر، مها بسز! ای خلق! ایشتگز! بو خلق میڭ باشمه توشکان زور آورلقلارغه، جوملرگه قارامیچه، باشمه جندلارغه قارشی طورغانده، میندن هیچ آیرولمادی. قایغوی‌دا شادلقنی‌دا صوغوق قن بله‌گنه قبول ایته طورغان یوکشلی، منڭ کوچلی، قوتلی اوستنی چنگیز کوچلری بنه قوراللاندردیلار. ع ملوری کبك صف بولغان بو خلق اوزینڭ زور همتی بله میڭ هر بر تله‌گم وجودکه چقارتقه قدر مڭا راستقده بولدی. من تلیمن، اول خلق منم یوزنده قورغالوب یوروگن همه خلقغه خواجه بولسون ایدی!»

یبه فتوحاتی — چنگیز قاآن بولغچ، تابعوب بیرینه کروب کوب یرلرنی آلوب یوروگان، بو وقتلارنده اوزنه آرباده‌گی اویغور، قارلوق خلقلارینه‌دا نوبت کیلوب یتکان بولغان.

اویغورلارنڭ خانی «باورچق»، قارلوقلار خانی «آرسلان» اوز ایرکلری بله چنگیزغه بوی صوندیلار. مونداق صوڭ چنگیز اوزینڭ «جوجی»، «اوگدای»، «چغتای»، «تولی» اسمنده دورت اوغلی هم زور نوبون (وزیر هم باش قوماندان) لاری بله قطای امپیریه‌سینه چکین‌گه قاراب صوغشقه کیتکان. چونکه قطای امپیراطوری، چنگیزنڭ شول قدر کیڭ زور مملکتکه خواجه بولغاننی بر ده بله‌گان کبك ایتوب، آلدان توله‌سن دیب ایلچی ییبه‌رگان

بولغان. چنگیز موڭا قارشی هوجوم آچقان و بر نیچه یللارغه صوزلغان بو هوجوم شمالی قطای، بیکین‌نڭ چنگیز قولینه کروی بله تمام بولغان. چنگیز موڭا بله‌گنه توقتامی بوتون قورا یارم آطاسن هم مانجوریالارنی قولینه آلغان. ١٢١٧ نچی یلده اوز ایلینه ـ مانغولیه‌غه قایتوب بر آز طورغاچ ینه غربکه، قارا ختای‌لار اوستینه کیتکان. بولارنی‌دا قولینه آلغان. موندان موڭا اینده چنگیزنڭ مملکتی بحر محیط کبیردن تا، حاضرگی خیوا خانلغینه، تاشکندگه قدر کیڭایگان. بو وقت چنگیزنڭ مملکتی مسلمان ایران ملکلاری هم آلار بله قاتناشوب طورا طورغان قانقلیلارنڭ دولتی بولغان خوارزمشاه‌لار دولتی هم آنڭ آر یاغنده‌غی بوتون اسلام ییری بله کورشی بولغان.

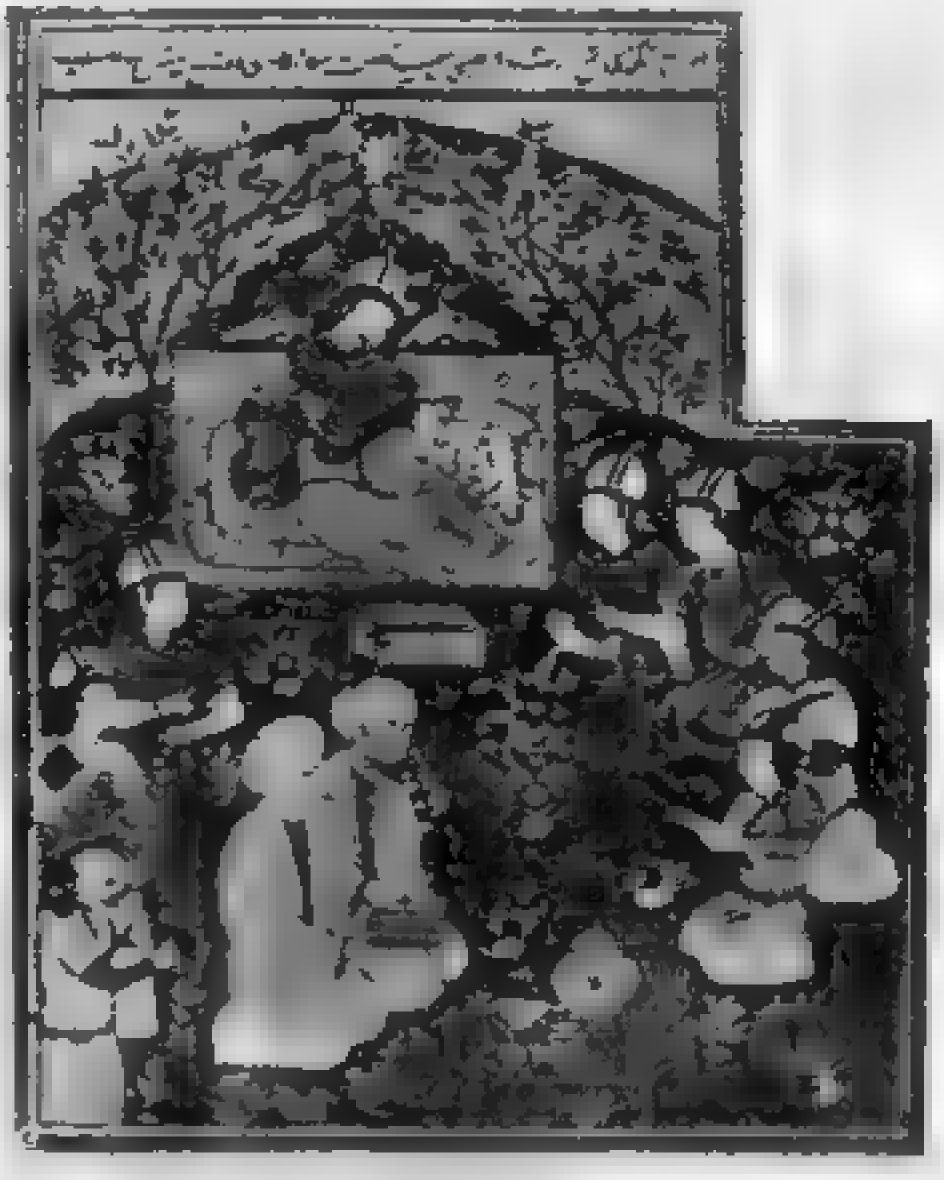

(چنگیزخان صاعالتق تختنده اولطورا. آنڭ یانده اوغللاری مسلمان تورکلردن سبق اوگره‌نه‌لر)

چنگیزنڭ غرب طرفنده‌گی فتوحاتی ـ چنگیز باشده قطاینڭ وسط شمالی قسمنگه فتح ایتوب باشقه طرفلارن فتح ایتمه‌گان بولغان آزیانڭ بوتون جنوب شرق طرفلاری اولوغ قطای ایمپراطوریه‌سی قولنده ایدی. بو وقت آزیانڭ وسطانلارندان غربکه طابا صوزلوب کیتکان زور اولوشی تماما مسلمانلار قولنده بولغان. مسلمانلارنڭ خلیفه‌سی ده قطای ایمپراطوری اول وقتده دنیانڭ اڭ زور اڭلی حکمداری صانالالار. چنگیز مانغولیه، مانجوریه، شمالی قطای، جنوبی سیبریا، تورکستانلاری فتح ایتوب بوتون مانغول، مانجور، تورکلرنی بر دولتکه جیغقچ، دنیانڭ اڭ اولوغ حکمداری بولمه اوچنچی بر بیوك حکمدار کیلوب چیقدی. اسلام مملکتی اول وقت مدنیتده عمران جهتدن دنیانڭ اڭ کوچلی مملکتی بولسه‌ده، خلیفه‌نڭ صوری آلتنده اسلام جامعه‌سی سیاست جهتدن بیك ضعیفله‌نگان بولغان. توریدن توری بولمه‌گی والیلار خلیفه‌نڭ سوزینه قولاق صالمیلار، اوزلارن مستقل پادشاهلار دیب صانایالار. نوقور اوغوز، اویغور ... فتح ایتکچ چنگیز مملکتی اسلام مملکتی بله چیکداش بولغان. چنگیز اسلام مملکتینڭ حالنی یاخشی ایکنن بیك آچق بلگن. لکن اول موندان فایده‌لانوب بو مملکتنی فتح ایتو فکرینه کرمه‌گن؛ بلکه آنڭ بله سودا، تجارت معامله‌لری ایتوب، اسلامنڭ مدنیتندن، علومندن، صنعتندن فایده‌لانورغه تله‌گن. چنگیز مملکتینڭ مرکزی بولغان مانغولیه بله اسلام مملکتی آراسنده اوزلوکسز سودا کاروانلاری یوروب طورا باشلاغانلار. لکن بو اش اوزاقغه بارماغان. بو وقت حاضرگی خیوا خانلغی

(الكده خوارزم آطالمان) اورنتده طوروب، بخارا، سمرقند، بلخ، نيسابور، رى، استراباد ياقلارن خوارزمشاه اسمنده. (باشده خليفه نك واليسى بولوبدا صوكندان آكا قارشوب استقلال اعلان ايتكان) بر سل ادارهايته طورغان بولمان. چنگيز وقتنده بو نسلدن علاءالدين محمد ديگن كشى پادشاهلق ايتكان. چنگيز بو پادشاهعه اوزينك دوستلن كورسه توب

(تورك ماغول عسكرى تمام صوغش كيومنده.)

(١٢١٧ نجى يل) ٤٥٠ كشى بله سودا كاروانى يبهرگان. خوارزمشاه بو كاروانى اوترار قالاسنده (آريص يلغه سينك صردرياغه قويلغان يرينه ياقين) طالاتقان كشيلرن اوترتكان. چنگيز موندای حياتنك نيدن بولغانن صوراتوب ايلچى يبهرگان؛ خوارزمشاه بو ايلچيلرنى ده اوترتكان. شوندان صوك چنگيز قورلتاى جييوب اولوغ قاآننك يتينه آطلمان بو بلچرافنك شولاى قالورغه يارامافانلغى حقنده خلق بله كيكاشكان (١٢١٨ نجى يلده) هم ايكنچى يلى (١٢١٩ نجى يلده) عسكرن جييوب ايرتيش بويندان خوارزم (يعنى خيوا)غه طابا حركت ايتكان. خورزمشاه بو صوغشقه ...ك يعنى حاضرله نكان ويانتده دورت يوز منك قدر عسكرى بولغان. چنگيز عسكرى ايسه فقط يوز ايللى منك قدرگنه بولغان. خوارزمشاه تورلى قالالارن زور قورغانلار بله ايله تمرتكان، اولوغ يوللار اوستينه ده زور قورغان (كرپيوست)لار ياصاتقان بولغان. چنگيز اوزينك عسكرن دورتكه بولگان. بر اولوشن اوغللارى جغتاى هم اوگداى قوماندانلغينه بيروب، كروانك اوترلكان يرينه ـ اوترارغه يبهرگان. ايكنچى قسمن اولوغ اوغلى جوجى قوماندانلغينه صردرينك ياغاعينه يافن ... جند ... قالاسنه، اوچنچى بوليگن صردريا باشينه، خوارزمشاهغه بيك مطيع اما چنگيزگه قارشى بولغان، قنقلى توركلرينه (بينا كيت قالاسينه) يبهرگان. دورتنچى اولوشى بله چنگيز اوزى بخارا هم سمرقندكه كيتكان. بو دورت بولك

عسكرنڭ هر برسى‌ده بيك زور موفقيت بله شهرلر، قورغانلار آلغانلار. چنگيز اورى بخاراى آلغان. چنگيز، بخاراى آلعاچ شهرنڭ تورلى ياشرن اورىلارنده اولوغ قاآننڭ باشينه يه‌رگه تله‌وچيلر ياشرنوب ياتقانى بلوب بو شهرنى اوتقه طوتدرغان، آندان سمرقندگه كيتكان. بو شهرده خوارزمشاهغه صادق بولغان قرق مڭ نفر قانقلى توركلرى هم ايران عسكرى بولغان. قانقليلار اوز اختيارلارى بله چنگيزغه بيرلگانلر هم سمرقند شهرى‌ده بيرلگان. موندان صوڭ چنگيز عسكريڭ يال ايتدرو، آطلارغه حال آلدرو اوچون «نخشب» (حاضرگى قرشى) شهرى يانندمغى، اوله‌ن هم آزقغه باى، صحراده بوتون عسكرى بله استراحت ايتكان.

تورك-ماغوللارنڭ سمرقندنى محاصره ايتولرى، خوارزمشاه عسكرى تورغان‌مڭ اوستندن چنگيز عسكرى اوسه آطالار. چنگيز عسكرى قورغانغه هجوم ايته.

چنگيز طرفندان جيڭلگاچ علاءالدين محمد باشده ايران اچينه صوكدان «قفقاز طرفينه قاچقان. چنگيز موڭك آرتندان «جه‌به» نويون بله «صوبوتاى» بهادرنى يگرمى مڭ عسكر بله ايران هم قافقازيا طرفينه يبه‌رگان. بولار علاءالدينى قووب باروب مرو، هرات بلخ، رى‌غه استراباده همدان، تبريز كبى قلالارنى آلغانلار، قافقازغه باروب كرگانلر. علاءالدين كاسپى دېڭگزنده‌گى بر آطاوغه كروب اورلانلاشقان و شونده وفات ايتكان (١٢٢٠نچى يل)؛ جه‌به بله صوبوتاى اشلرن تمام اسوب چنگيز ينه قايه‌ورغه جغعانلار. تيك كيلگانده‌گى يول بله وگل بلكه ياڭا يول. ايدل، جايق طاغلارندان. بلغار يرندن حاضرگى نارات صحرالارى آشا قيتقانلار. بو سفرلرنده آلار آذربيجان، قافقازده‌غى تورلى خلقلارنى، دون صحرالارنده‌غى، ايدل‌نڭ توبه‌ن آغمنده‌غى قپچاقلارى اولوغ تورك مملكتينه قوشقانلار.

جه‌به نويون بله‌ن صوبوتاى قايتار، ايدل ياغنده يوروگانده چنگيزغه ايكنچى بر دشمان كيلوب چققان. خوارزمشاه علاءالدين اولگان وقتده اورنى اورنڭ اوغلى جلال الدينگه طوشرغان بولغان. او آتاسى اولگان آطاودان ماغلوبيتقه چقوب، آندان بخارى اورگنج قلاسينه كيلگان. هم چنگيز عسكرى بله صوغشورغه كرشكن، لكن موفقيت قازانا آلمى قاچوب حاضرگى آفغانستانده‌غى غزنه‌گه كيلگان، آنداغى صوغشلارده‌ده يڭلوب هندگه قاچقان. آندان سڭ باشقه قلالارغه قاچوب اورتا آزياده، ايران يىرنده. شمالى هندستانده نه‌قه‌دڕ قالالارنڭ هم آلارنڭ

اچلرنده‌گی حسابسز علم يورطلارينك، مسجدلرينك تاتار عسكرى قولنده تلف بولووينه سبب بولغان. غزنه، هرات، مرو كبى قالالارده ميلونلاب خلقلار، جلال‌الدين قوطقوسى بله‌چنگيز عسكرينه قارشوب هلاك بولوب تنكانلر. بارى بر آغزدان بو ييرلر طوتوش چنگيز قولنده قالغان جلال‌الدين براش‌ده چعارا آلماغان. چنگيز متوجهاتن ييرينه بينكروب ١٢٢٣ نچى يل بخاراغه كيلوب قش اوتكارگان. ياز كونى اول صردريا بويلاب يوغارى منوب «قولان باشى» ديگان اورنغه (١) صوبار (آخوتا)غه كيلگان. اوغلى جوجى اول وقت حاضرگى قازاق صحراسنده ايرتيش ياقلارنده طوراطورغان بولغان، اول‌دا باشقه بالالارى‌دا چنگيزنك يانينه جيولغانلار.

جوجى آتاسينه هديه ايتوب يكرمى مك قدر آق آط آلوب كيلگان هم شول اورنده قورولتاى بولوب، قاآنغه خيانت ايتكان اويغور بيكلرينه حكم ايتكانلر. چنگيز بوتون جاينى شول ييرده اوتكارگان. ١٢٢٤ نچى يل قش كوننده جوماريانده طورغان. مونده آنكا قافقاز، ايدل ياقلارندان قايتوب كيلوچى جه‌به بله صوبوتاى كوب غنيمت بله كيلوب قوشلغانلار. چنگيز، جه‌به بله صوبوتاى‌نك اوتوب كيتكان ييرلرن، قازاق صحراسن، ايدل، قارا ديكنگز ياقلارن فتح ايتوب بتروب تعتور اوچون، كوب عسكر بله، اوغلى جوجنى ييبه‌رگان‌ده اوزى آلتاى آشا اورخونغه اوزينك اورداسينه كيتكان: ١٢٢٥ نچى يلنك فيۋرالنده اورخونغه باروب ييتكان. شولاى ايتوب چنگيز بو وقت اوزينك مملكتينه، بغدادتنك بيرى ياغندغى بوتون ايران، اورتا آرياده‌غى اسلام ييرلرن، قافقازيا، ايدل وجايق ياقلارن قوشوب دنيانك تيكدمشسز زور پادشاهى بولوب ييتكان.

چنگيز اوزبلك اورداسينه قايتقاچ — آنك وفاتى — چنگيز اسلام ييرنده‌گى سفردن قايتقاچ قورلتاى جيغان. هم مملكتنك اچنده‌گى اشلر حقنده تدبيرلر يوروتو بله مشغول بولغان. مملكتنك يراق طرفلارنده. مثلاً: قطاى اچلرنده‌گى اشلرنى ره‌تكه قويغان. اول فتح ايتلگان ييرلرنى اوزينك باسقاق (غوبيرناطور) لارينه طابشروب بارا. بر نيچه‌ولايتلرگه اوزبلك اوغللارندان بوسيني بياش ايتوب قويا كيلگان: اولوغ اوغلى جوجى‌گه باشده سيس بويلارن سيبير (٢) ييرن بيرگان: غرب‌ده‌گى متوجهاتندان صوك آنكا ايرتيش‌نك غرب طرفى، قپچاق ايلى (يعنى حاضرگى قازاق صحراسى، ايدل، دون بويلارن) خوارزم (خيوا) نى طابشرغان. چغتايغه آمودريا بله صردريا آراسن، بورونغى توقوز اوغوز هم اويغور ييرلرن؛ اوچنچى اوغلى اوگداى‌گه جونغاريا، آلتاى، طوغوز طاغلار. كچكنه، آتاسينك توب ييرى، ييرلارن بيرگان. حاضرگى مانغوليه قالغان. كچوك اوغلى طولوى‌گه كچكنه، آتاسينك توب ييرى، سلكت ادارەسى، اهليسى ~~(ياغنى)~~ حاضرگى مانغوليه قالغان. چنگيزنك اوزى توسلى اوك اجتهادلى بالالارى سلكت ادارەسى اشنده كوب خدمت ايته كيلگانلر: فقط اوراق طورمسى آرالرندان جوجى

---

(١) قولان باشى‌حاضرگى آليكساندر طاولارى (Александровскій хребетъ) نك شمالنده بر صحرا. بو اورن حقنده قارا. Протокъ засѣд. Турк. Кружка люб. Арх за 1897, 5-го мая, приложеніе стр. 2.

(٢) سيبر ياكه سيبير يتيسىنك باش آغملارنده، طورغان قرغرلارينك شمالنده. آغمارا ملعه‌سنك توب طرفنده طورغان بر قبلەنك اسمى بولغان. صوكدن اول اسم جايلوب كيلوب بوتون حاضر سيبريا ديب آتالا طورغان ييرگه عمومى اسم بولوب كيتكان.

وفات ايكان، آتاسى آنكا مملكتنى عرب‌كه، حاضرگى ياۋروپاى روسى حسب آطالا طورغان يير لرگه‌صورارعه‌قوشقان بولعان. فقط آبى وجودكه‌چمار ورعه‌تقدير آنكا ايرك بيرمه‌گان. اوعلارى آراسدان ايك عقللى وايك اعتبارليسى بولعان جوجى نك وفات خبرى چنگيزعه بيك آعر تأثير ايتكان.

جوجى‌نك وفات خبرى چنگيزعه بيك آعر بولعون بلگان؛ (وزير) لر بو خبرنى چنگيزعه كنايه طريقچه‌عه، آنولاب بلدررگه تله‌گانلر هم چنگيزنك بيك ياقين بولعان «اولوغ جرچى»دان اوشو خبرى جرله آڭلاتوون اوتنگانلر. اول جرله‌تو بەندەگى مصراعلرنى ايتكان:

تيكير باشين بولعاندى كيم بوندروروى اى خانيم!
تيروك توبتين جلدى كيم تورغوزور اى خانيم!

چنگيز موڭا قارشى:

تيكير باشين بولعانسه توندورور اولوم جوجيدر،
تيروك توبتين جلسه تورغوزور اولوم جوجيدر.
كوروك باشين بوكورتور، كوخلك تولدى بولمى‌مى؟
جرك كوكل اوركوتور جوجى اولدى بولمى‌مى؟

اولوغ جرچى:

سويله‌مه‌ككه ايركيم يوق، سين سويله‌دينك اى خانيم!
اوز برليغك اوزك باب (۱) ايو اوبلادنك لى خانيم!

چنگيز يغلاب:

مولوى آلعان مولان داى قولوبوم دين آيرالديم
آيريلشقا آنقوداى ايبر اولوم‌دن آيرلديم.

بو صوڭعى بيت‌نك معناسى: قولوسى يوعالتقان مولان يعنى «آلان» ايشه‌گى كبى بالامدن، آيرلدم، ايبر اوعلومدان آيرلوب احمقلى سبلى ايدەشلرمدن آيرلعان آنقو (يعنى آلبوت احمق) نك حاليه توشدم ديمكدر. چنگيز بو بيتنى ئەيتكاچ بيك قانى يغلاغان

ـ ـ

جوجى وفاتنده‌قرق ياشلارنده بولوب حاضرگى قازاق صحراسنده، تورس كيندرلى «بلعه‌بنه ياقن اورنده كوملگان. چنگيز آنك اورينه جوجى‌نك ايكنچى اوغلى باطوى قويعان هم جوجيگه قوشقان اورنلارنى فتح ايتونيده آنكا طابشرعان.

چنگيز «الوعايدم ايندى» ديب طورماعان، اول همان مملكتنى كيگايتو قايغوسنده دوام ايكان. حاضرگى تيبت‌نك شمالنده‌عى تامعوت ملقينك كوچلى خانى «گى»خان چنگيزنك دشمانلارن اوزينه جيياء تيچكده بولـه چينگيزعه قارشى صوعش آچو قايعوسنده بولما ايكن. چنگيز بارلق اولوغ بيكلرن، بالالارن جييوب شونده كيتكان: اول صو ـ جاو، گان ـ چژاو قلالارن آلوب صارى صو (خوان في) يلعه‌سن اوتكان، تانعوتلارنك پايتختلرن آلوب خانلارن اسير ايتكان. هم شول صارى صو يلعه‌سندان يراق توگل اورنده جايله‌رگه طوقتاعان وشونده قانى آعرى باشلاعان هم اوزاق دا طورمى شونده وفات ايتكان. (ميلادى ۱۲۲۷ نچى يل ۱۸ نچى آوغوستده هجرى ايله ٦۲٤ نچى يل ٤ نچى رمضانده) چنگيز خان وفاتنده ٦٥ ياشنده

---

(۱) اوز حكمك اوزكه طوغرى كيلدى ديمكدر.

بولغان. آنی بیك مهابت ایتوب اوریننك طوغان ییرینه ـ اونون بویینه آلوب کیتکانلر هم «دیلیگون بولداق»ده کومکانلر.

چنگیز اوریننك بر طوغمه قرداشلرینه اوغللارینه اوزبیننك آوروی تیجك قانی هم تولم اشی نیدی آغر ایکانی سویلەب تەبنکان: «ای سر میننك آرقامدەغی قاریغالارم کیك یامن طوغانلارم، بالالارم! ای خلق! ایشتگز! مین بوگون شول درجەده حالالبامن، که اوریننك اولوغ ملتەنی جیبو حقندە نی قدر حالالماغان بولسەم اول برنی توگل ایکان. مین ملتم اوچون طرشدم، تقلی قایش اورەنگی باولاری اوزوله ایدیلر. تیمر اورەنگی‌ننك قاطرمالاری سوزلوب صنا ایدیلر. لکن بودرجەده قیون توگل ایدی. خلقمی جیار اوچون قانجاغانه کحه بەرنیننك ایتی طاغوب حانا ایدم. آچیغا بابا، صوصی ایدم؛ لکن بو قدر قیون توگل ایدی. باشم طاشلربدا صنا، مورو جدە بارولا، بزننك تەبرده حاللارمز مەنگوگه ءالا آلملار...» مملکتنی سحك اداره ایتو، بالالاری اور آرا بیجك میجترشی، طوزرو اوزبیننك کوریسەنکان بولدان حقناو حقندە. کوب مصیحتلر بیرگان، جان بیرگاج آی ایکی نەگەرمەچلی آرباغه صالوب، جوهرلر بله مانلاب، یحشی آق آطلار جیگوب آلوب کیتکانلر شول وقت گەلەگونەی بهادر ایتکان: «های سین بزننك خابر بولغان مآن! ایلك اوچوب بارغان قارحمانك قاناتیه اوطورغان کی یوری ایدنك. ایدی شمرداب بارغان بو آرباغه یوك بولدنك. بری بتیم قالدردنك. سننك تق توروانکان ایلنك، سوبوکلی خلقنك، ملتنك موندە توگل، سکا مار. بولونکدان ایلنگاری اوك ایدنش بولوب کیلکان خاتوننك بورنەموحی‌دە، موقون موریقەنك، آلتون تحتنك بارسی‌دا موندە توگل، سینی طوغان ایلنگه، عدالتلی دنیاغه چقارغان ییرینکه آلوب باراهز. شمرداب بارغان بو آرباده آلوب بارانزه حلق قانی بعلاشقانلار» (١)

جینگیزننك شخصی هم قیلغان اشلری ـ چنگیز طشق قیافتنده زور، بیك بارا، قالون گەودەلی، کیك مانکلایلی. بیك کوچلی هم بیك اولگور (چیبور) کشی بولغان. بخارا، خراسان یاقلارندەغی صوغش وقلارندەدا آننك باشندەبر نیچه بورتوك آق چاچی بولوب، صاقالی اوزون بولغان. چنگیز عادتدن طش بر صورتدە اوز اوزینه حواجه بولغان. هیچ بر وقتدەدا کشی سوزینه بیرلوب کیتمەکان. اوزی طنچلق وصلح وقتنده کشیلرگه بیك شفقتلی بولغان، تیز آچولانماغان هم واق تویەك حطالارنی عفو ایتوچەن کشی بولغان؛ اما صوغش اوریلاردە بیك قاتی‌قوللی، مملکتده ترتیبی بوزا. قنونغه قارشا طورغان کشیلرگه بیك دشمان بولغان؛ ملکنی مصلحتی تلەسە، اول نیچه مکلەب‌یوز مکلەب کشیلرنی قردغ ن؛ لکن بو اشدە خوارزمشاه جلال‌الدین وغیرلر کبی آحمقلق ایتوب مایدەسز ظلم، عدابلاولارنی هیچ بر وقتدە قیلماغان، فقط اورینك کیفی اوچونکنه کشیلرگه حکم ایتمەگان. چنگیز سورگه بیك اوستا هم عادت بومارده، کشیلرگه بیك سویکلی بولغان. خلق «بریننك قاآننز اوستندەگی کیمن صالادا بره آستندەغی آطدن توشەده بیره» دیگانلر. کیلگان کشیلر آننك فوق‌العاده عقل هم‌مهابتی آلدنده قوشاب توشکانلر. بوتون کشیلرنی اول اوریننك آرتق توغریلغی، یگتلك وکمالی بله قناعتله‌ندرگانی اوچون وزیر وماسقاقلاری‌ه اول بولماغان هم آننك قاطی خراسندن قورقماغان

(١) موحفده ماراکز التای توبچی کنابی. Труды Вост. Отд. т. VI, 144-147

وقتلارنده‌دا آنگا حیات ایمرگه اویالمادلار. اول هیچ بر وقتده هیچ بر برسه‌گه آرتق عصبله‌نمه‌گان، کیم مابینلاردا نیکلمه کیم، صاعه جیهو کبی اشلرگه بیرلمه‌گان، عمری بویی عادی کییمده یوروگان هم عادی آشلار آشاغان.

چنگیز اوزی کوچمه ترکلکنی بیك یاراتقان، شونیڭ ایله برگه، خلقینڭ علم وهنرده بیك شهب هم بای بولوون تله‌گان. اوشو مقصد بله بای هم مدنیتلی مملکتلری فتح ایتوب، خلق مدنی قوملر هم آلارنڭ تایفلاری بله طانشدروب بتون تورك هم ماعول بیرن راحتله ندرگان. موغش اوریللاریده هیچ بر وقت عالملر وهنرچیلری اوترتمه‌گان. سمرقندی فتح ایتکانده اول اوچ ملڭ هنرمند رسام‌لاری قوطقاروب اوز قولینه آلغان. اورینه قارشقان «اورکنچ» خلق اونرمه‌سندن ایلکاری آندعی بوتون هنرچیلری چغارتقان. عربه، بخارا وباشقه قالالارنڭ همه‌سنده هم شول اوق بیرنده‌ده شولای ایتکان. بو علم وهنرانه‌لربنڭ همه‌سن، مملکتی فتح ایتکاچ، اوز اسمه آلوب قایتا طوریان بولعان. چنگیز هر بر موغش اورنده، باشده، شهرلرنڭ خواجه‌سدان احتیاری بله بیرلوون صوراغان؛ احتیار بیرلمه‌گان صورنده‌گنه موغشورغه کرشکان.

اول اورینڭ بوروعی بالالارینڭ دینی آلماشدرماغان، لکن همه دین اهللرینه بر توسی احترام ایته. اهل اسلامه آیعراق احترام کورسه‌ته طورغان بولغان. یانندغی ایلڭ یاقن کیشلرنڭ کوبسی مسلمانلاردن بوله‌لار. محمود یلواج اسمده ایلڭ یاقن بر وزیری مسلمان بولغان. بوکیی چنگیز خطای بیرن اداره ایترگه بیکسکه باسقاق (والی) اتوب قویغان. بوکیش چنگیزدن صوڭدا اوزی اولگانچه (اول ۱۲۵٤ نچی یلده اولدی) شمان والی بولوب قالغان. شونن بویکلرده چنگیزی بیك یاراتقانلار؛ چونکه اول اسلام دینی همه دینلردن آرتق حرمتلی کورگان. مملکتی بوروتنی باسیلار عادی بوینچه اداره ایتکان هم خلقنڭ عرف عادتلرندن آلوب «یاسای» اسمی ایله قانون توزدرگان. بو قانونده ایلڭ تاثلاب اوزی بوی صونا هم آندان برقارشدا حمی طورغان بولغان.

چنگیز اوزی یارادا هم اوقدا شمی ایکانه لکن بویك. هر ماغول خانلاری آراسنده علم طارالو بولسه کوب خدمت ایتکان. دنیاده چنگیز خاطی زور پادشاه، آنڭ مملکتی قدر زور برمملکت، آندان ئالك هم آندان صوڭ بر وقتده‌دا بولماغان. اول بو مملکتی بیك زور هوس، ماتی قولی، تدبیری بله بیرده قتعیسی اداره ایتکان. هم دیانه، عدالت، مملکتنڭ طنچلق وراحتی بیرنده‌ده ایکانی آچق کورسه‌تکان. چنگیزنڭ زور دشمانی بولغان عرب مؤرخی جورجانی: «چنگیز مملکتنده اوغرلاو، حایب، تالاملاو ایلڭ قتی جزالار بله طیبلغان؛ اوشبو مملکتده موندای آلاما اشلر یوق ایدی».

۲

چینگیزنڭ بالالاری.

اوگدای – چنگیز. وفات اسمه‌سدن ایلگاری اورینه ولی عهد ماتنه بالالارینه

ماش يتوب، اوچنچى اوغلى اوگدای‌نى تعيين ايتكان ايدى. چنگيز اوركاچده اوگدای قاآن بولوب صايلانورغه تيوش ايدى: لكن قاآن صايلاو قورلتاىسز بولماغانغه اش بر آز كيچكگان قورلتاى تيز جيولا آلماغان؛ چونكه چنگيز بيك تيزگنه وفات ايتكانلكدن مملكتنك تورلى طرفلارنداغى اميرلر، خانلار تيزگنه جيولوب يتشرگه اولگورمه‌گانلر

بو آراده، ايكى يل قدر وقت مملكتى. اورىنك [illegible] قللارى بلەن برگه. بونى اداره ايتوب طورغان. چونكه توب يورط آنك قولنده قالغان بولغان. ١٢٢٩ نچى [illegible] كيرولين صحراسنده [illegible] بولوب اوگدای‌نى قاآن‌ايته كوتەرلگى: بو قورلتاى‌ده دنياده حيوتنان مملكتنك ايك [illegible] ورلار‌نداغى خانلار‌نا. قورولتاى‌ده مملكت ادارەسينه عائد كوب اشلار قارالغان. اوگدای [illegible] اشلارى بيرىنه يتكورورگه كرشكن. آنك [illegible] ايرانده شمالى قطاى [illegible]

(١) [illegible]

[illegible] عملكته [illegible] محمود [illegible]
اوگدای [illegible] اكمنسى
[illegible]
احمد [illegible] اوگدای [illegible] بولوود
اولاب [illegible] قارا قوروم
(اورده [illegible] ١٢٣٠ [illegible] بوشهرى [illegible]
[illegible]

(١) بو اوگدای [illegible] قوروم [illegible] طورغان [illegible]
[illegible] قارا قوروم [illegible] اوردو (اوردو عسكر
[illegible] طورغان [illegible] شهر [illegible] خان طورطورغان
[illegible] شهر [illegible]
[illegible]

۱۲۳۵ نچی یلده اوگدای ننگ قورولتایی جیان وشول قورولتایی مصلحتی بونچه جونی قطایی ایله قویاش باطوشقنده قارادیگز، جور دنگزلرننگ شمال طرفلارین . اورص بعاره قپچق ییرلرینی-جنی کاشمیر وهند طرفلارین فتح ایتارگه عسکر ییبه‌رگان هم مسکندیوغه (بام) یوللاری، یورط (استانیتسه)لاری سودا اورنلاری توزوتکان: آلدن حسارعه اوگتای بولسون اوچون، بربچی مرتبه بوتون مملکتدن خلقننگ حسابی آلن . آندن کوچه حسدان بوز باشقه بش باش مال، اوطورط خلقدان-سودادن کیلگان ماعینك هم اینگنگ عشری (وسن یری) آلونغان هم خلقننگ ویدان [illegible] عسکر اسوب آلو [illegible] شلاغن.

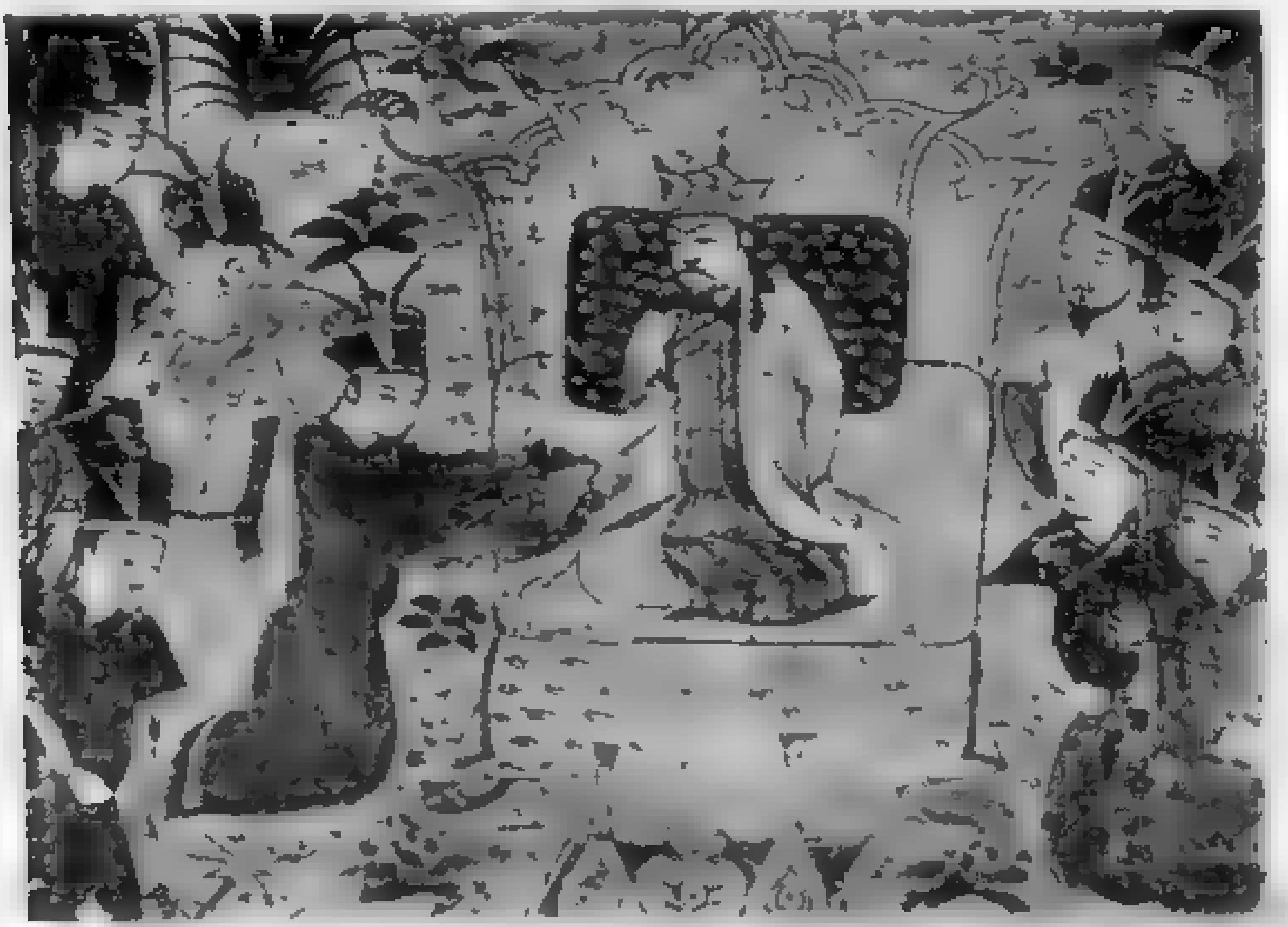

[illegible]

[illegible]

[illegible]

اورس قالالاريننك مه‌سىده، ديرلر. قانى موغتى موكنده‌مه بيرلگه‌ملر. حتى (كوريلكى قالاسنده خلق بوتوبله‌ى اولب سنچه بيرله‌گه‌ملر: باطو موغتسابچه‌غنه بيرلوركه‌، چاقرسه‌دا طككلاماغانلار. بو موغتلار اورس خلقى اوجون بيك آغر بولغان، بتون شهرلرى بيرملوب سوپ خاسر حالدلار نعف بولغن. اورسلار اوشبو حالدن آت توب اوشبو ره‌وشچه به‌يت ئه‌يتكانلر:

«اوجون بو آنامز يير بوگولمى؟ بيجك يارلوب كيتمى؟ تاتار اطلارينك طوراسدان آى هم قوياش قاراميلانديلار. كوك ياقتيسى كورمى. بو تاتار حنلرى آلدنده برحرستيانلار تريك قالو ممكن توگل (١)». اورس خلق تاتارغه اطاعت ايتوبى ديلريدن حص

وگندى نعله اوطور، بنده يسمى ماراو، نعش نو اوجون قوراسمه جبوغان تورب — دون وبويلارى، بكلربك بو تكسى طور لرموسى قا آلدنده مرابوب
تشاغسى قسى بو سوزلرى آغلاتوون صورى

1 Зачѣмъ мать сыра земля не погнется?
Зачѣмъ не разступится?
А отъ пылу отъ коннаго, а и мѣсяцъ солнце померкло
Не видать луча свѣта бѣлаго,
Отъ духу отъ татарскаго не можно крещенымъ
намъ живымъ быть.

درەسندە كورگاسن. اوشبونڭ اوچون بيك قانى قارشى تورەلار. صوڭندان بركمەلو
۱۲٤۱ ـ ٤۲ نچى يلدە يوانەنى، آلوب لوبلين، ساندومير استدەگى قالالارن آلغانلار. آندان
سوڭ عربدەرەك سيلزيە، موراويە، وەنگريەگە باروب كرگانلار. دەشت قالاسن آلغانلار
آندان سوڭ ادرياتيك بالقان‌يارم‌آطاسندەغى آلبانيەغە باروب يتكانلار. شوندە «اوگداى»
خانڭ وفات بولو خبرى كيلوب يتكاچكە صوغشنى طوقتاتوب ايدل بوينە قايتوب كتكانلار.
چونكە بويوك ـ ماغول خانلارندە خان اولسە صوغشنى طوقتاتو لازم بولغان.

اوگداى چنگيزنڭ ايڭ آلمە جيمان بالالاردان بولغان. چنگيزنڭ بالالارى آراسندە
آنڭ (چنگيزنڭ) اورى عاقلى اوق عرتلى وعقللى بولغانلارى بولماسەدا اوگداى. اوسنڭ
كڭ كوڭللىلگى، ياقى يوزى، صاحبى خلقى بە چنگيزنڭ نعمتە خواجە بولوب همە
قرداشلرندەن بردە اوپكالەتمى، برگە آلوب بارورلق قوتكە مالك بولغان.

اوگدايدە بولغان شول خاصيتى چنگيز اوز بەسگن. شوڭ اوچون دعاوب اوزى اولمەسدن
ايلچلارى آنى قاآن ايتوب قويغان.

اوگداى وقتندە چنگيز بالالارى آراسندە هيچ اختلاف چقماغان. آنڭ حقى، تدبيرى
آرقاسندە دولت، آتالارى زمانندەغى توسن بولوب، دوام ايتكان.

گويوك ـ اوگداى‌نڭ اورنينە اوغلى «گويوك» قاآن بولغان. موى قاآن ابەر اوچون
قرا قورومدە (۱۲٤٦ نچى يلدە) جيولغان قوروصاى چيكر بولغان. اولوغ ماغول
مملكتى‌نڭ تورلى طرفلاريدان همە اولوغ خانلار، بكلار، علمالار جيولغانلار. آرادە عرورپ
ايمپرلى كنەزلرى، يەوروپا ايلچيلارى، ايران وعربستان طرفلاريڭ وكيللەرى‌دە بولغان. جيولغان
خلق اوچون ايكى مڭ آق چاطر حاضرلەنگان وبو چاطرلار. باريسى‌دا خلق بلەن طولغان
بولغان. ايڭ اولوغ خانلار. بكلار اوطورغان آق چيرەنڭ اورتەسىنە ايكى مڭ نفر كشى
صيغان. «گويوك» قاآن بولوچ اوراق عمر ايتە آلمى وفات ايتكن. اورنينە «تولى» خان‌نڭ
اوغلى «مەنگو» خان قاآن بولغان.

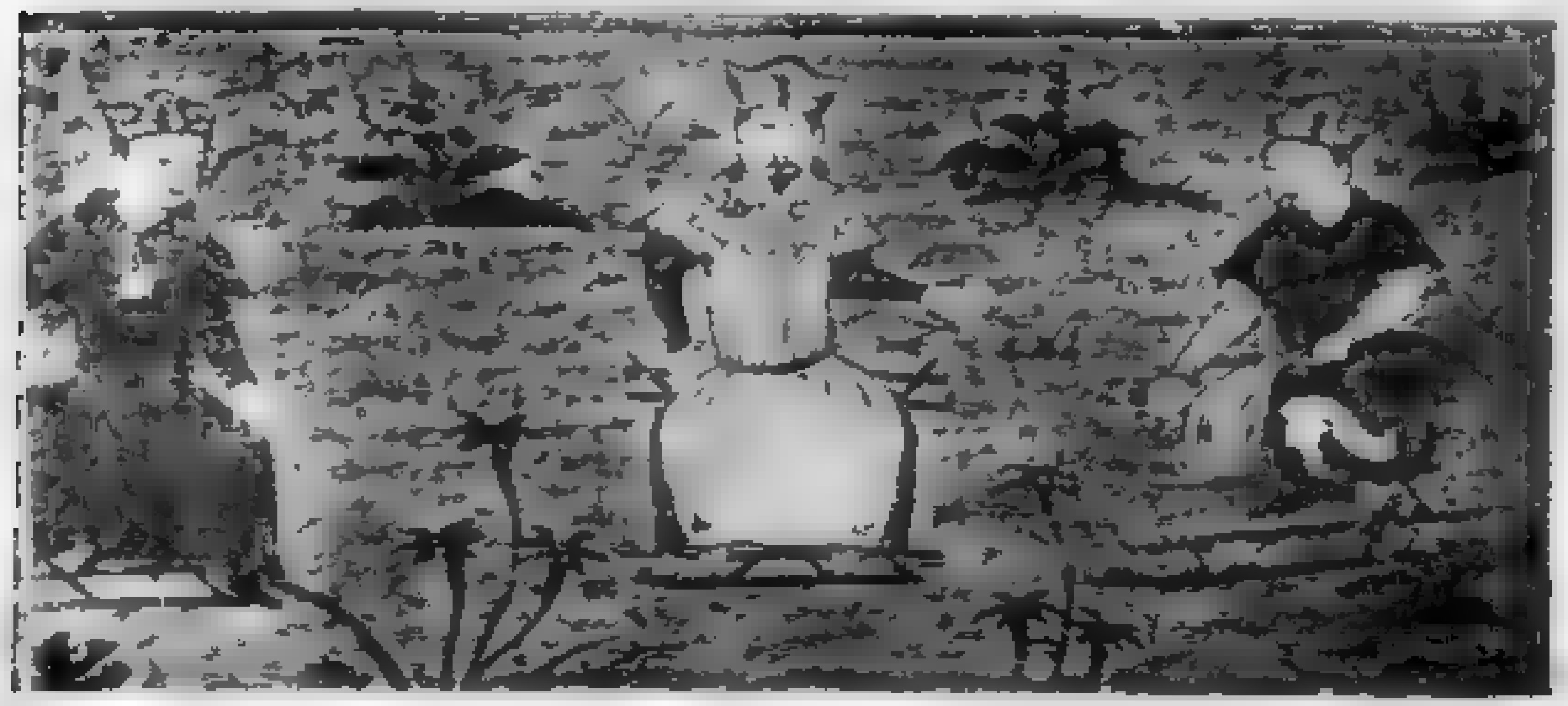

تولى خان‌نڭ اوچ اوغلى. اوڭ ياقدان هولاگو، اورتادە مەنگو، صول ياقدان قوبلاى خانلار
اوطورالار

مەنگو ـ مەنگو قاآن بولغان وقتدە اوگداى بالالارى قاآنلق اوز قوللارندان

کیوویه راضی بولمادیلار. حتی آرالارنده مەنگوئی اولتیرورگه کیتکەنده بولغان؛ مەنگو موئی تاوب، قسمه جماعوره‌ده مەوچیلری اولتیرگان.

مەنگوینك اینیسی هولاگو بوتون ایران هم عراق و بغدادخلافتی حتی قسمًا کچك آزیانی. شمالی هندستانده پنجاب سلطانلغینی. لاهور شهرینی فتح ایتکان.

ایران بیولری هولاگو کنگانچی یعنی قلار صرفیدان اداره اولونوب کیتکان؛ هولاگو بو یرده مغول مملکتی کبك مکتاچ مملکتنك ایکنکی دور ت اولوسی تشکیل ایتدیلار. «اولوس» اسمنده ... اولوسی (۱) توغدی. مەنگو اورننك ایکنچی اینیسی قوبلای، بعنی برگه ...ون جنوبی قطای هم ... شهرین فتح ایتکان. ۱۲۵۹ نچی ییل آوغوست ایله‌نده مەنگو وفات بولدی. آنك ... صوك ... قسمی قوبلا ... .

امپراتور خان ... اسمده ... سوریه جواب ... مغول کلری.

مەنگوینك قاتیلی ... حکمرانلاری. دورنده اوتور بر دور ... ده اوی بیك عشی، بهادر و بالغی حکمر ... بر داب بولغان. اوت اوسکه‌سه صوك آریق بوغا هم قوبلای. اسلرنده بولغان ... اوچون ... آریق بوغا قارا قورومده طوروب ... قوبلای، قطای ... قوبلای قارا قوروم ... ... قوبلای آلمقی، آریق بوغا آکا اطاعت عرض ایتکان و ... وفات بولغان.

قوبلای پایتختی قارا قورومدان پکینه شهرینه کوچرگان. آنك یا آتلمی زماننده قطاینك ... جنوبی جیکلری هم ... فتح ایتولگان وعربی قسمی باشقه‌دن یاوروپه، عربستان، هندستان یارم آطه‌لارینك جنوب طرفلاریدان باشقه بوتون آزیا قطعه‌لاری بر جوك ... مغول مملکتی بولوب ... قوبلای دورنده ... ایدل بویی ... قطایده عسکرلك ایتکان. قطایلار ... ایشچی ...

---

(۱) اولوس سوزی ... مغول سوزی بولوب مملکتنك ... بر ... هم جلو معنالرنده استعمال ایتوله.

بولوب کیله طورعن بوله بلار. عربچه، ایران عالملری قطای بیرندگی محکمه‌لر وعلمی جمعیتلرده اشله‌گنلر. قطای، ماغول حکملاری عربچه عمد، ایران بیرلرنده خدمت ایتکانلر.

قوبلای دوری ماغول، بلکه توركلرنك برگه قوشیلوب بوتون دنیاغه خواجه بولوویننك آلتون وقتی حسابلانا.

(قوبلای خان. قطایچه آلغان رسمی. قطایلار خانلرنی رسمده بلارغه وحشی‌نا توسکانلر)

قوبلای (۱۲۹۵ نچی یلده) وفات ایتکاچ مملکت مستقل دورت اولوسکه ایرلغان: ماغول‌ه قطای قوبلای بالالاری قولنده؛ اوروپا آزیا جوجی بالالاری قولنده؛ قپچاق ده جوجی بالالاری روسیه جوجی بالالاری ادارسنده؛ ایران هلاکو بالالاری قولنده؛ ماوراء النهر اوغوز طوربیچه قوبولیلار. ... بوعلینلار ... ملکتنی فقط یوزیلغه تورت ایلده. چغتای، جوجی بالالاری قولنده، خانلاری قوبلای بالالاری ۱۳٦۸ نچی یلده قطای‌دان قوولالار. هلاکو بالالاری ایسه آزادلی طوربیلاب ایلگاری (۱۳۳٦ نچی یلده) اولار اولوسدن یکلیلار.

مملکتنك بولای بیش بیشکه آیرلغانده، اولووی قوبلای‌نك اورنی ایه‌ن وتمده‌اوق بابالاری بولغان جوچیکه حلقینك قضلاری اسلام دینن، بعضیلری (مثلا قطایداغیلار) بوددا دینن قبول ایتوب اوزارا دین دشمانی بولوشقاسلار. سونداین سیلردن آلار، حنگیزنك سوزینه قاراماینچه، اوزارا صوغشا باشلاعانلار. بش یوز مه‌سکو خان بعض‌که‌منگن وعده باشلانغان: اول اولوب قوبلای قاآن بولغاچ اوگدای بالالاری قاآنلیننك اورنی قولارندان تمام اچقناس کورگانلر هم حضرگی جوجارنی وآلتای اورلارنده‌غی اور اولوسلرندن طوروب قاآنغه قارشی صوغشا باشلاعانلار. اوگدای‌نك قاشی اسملی اوعلی‌نك اوغلی قایدو، اولوغ قاآن قوبلای وآننك بالالاری بله‌ن ۱۳٦٦ نچی یلدان باشلاب قرق یل قدر وقت صوغشقان. شرق تیانشان (توره‌ن هم حامی تیره‌لری) هم آلتای‌نك شرق طرفنده، فقط ماعوللاردان عبارت بولغان. قوبلای عسکری، آننك غرب طرفنده فقط

تورکلردن عبارت بولغان «قاپدو» عسکری طورغانلار. تورکلر مانغولیه‌دان تمام چقوب
یتکانلر. بورونغی هون، اوغور، اویغور تورکلرینك اورونلاری بولغان مانغولیه بتونله‌ی
ماغوللار قولنده قالغان. تورك خلقی غربی سیبیریا، اورتا آزیاده هم حاضرگی یاوروپای
روسیه‌ده جوجی هم چغتای بالالاری قولنده قالغانلار. بوحال ماغوللار بله‌ن تورکلرنك بر
برسندن تمام آیریلشولارینه سبب بولغان. ماغوللارنك تورکلر آراسنده کروب قالغانلاری
تمام تورکله‌شکانلر.

جوجی هم چغتای بالالاری ـ چغتای خان‌نك بالالاری اورتا آزیاده

اون سکزنچی عصرغه قدر؛ جوجی بالالاری اورتا آزیا هم قپچاق، قازاق ایللرنده. اوتکان
اون طوقزنچی عصرغه قدر حکم سورگانلر. بولار اوز آرالارنده بعض وقت موعشوب،
کوب وقت کیلشوب، قدالاشوب، قوتاقلاشوب عمر ایتکانلر. بو حال یابالاری جوجی هم
باطو بله‌ن چغتای‌لار وقتندان اوق دوام ایتوب کیلگان.

جوجی اولوسی چغتای‌نقینه قاراغاندا کوب کیك بولغان. جوجی اولگاچ بوکینك مملکتنی
جوجی‌نك اوچ اوغلی («اوردا ایچین»، «باطو»، «شیبان») اوز آرالارنده بولنوب اداره ایتکانلر.
«اوردا ایچین» حاضرگی یدی صو ولایتی‌نك شمالی قسمن. سیمی پالات اوبلاسی اورنی؛
«شیبان» صردریانك توبه‌ن آغیمن (حاضرگی صردریا اوبلاسنی). آقمولا هم طورغای
اوبلاسلاری اورنلارن اداره ایتکان؛ «باطو» ایسه، ایدل بویلارن، بلغار ییرن، دون
صحراسی، قریم هم روسیه‌نی اداره ایتکان. «اوردا ایچین»نك ولایتی «آق اوردا»، «شیبان
نقی» «کوك اوردا»، باطونقی «صاری اوردا» یا که «آلتون اوردا» دیب آطالغان. بولارنك
مجموعسی «قپچاق اولوسی»، «جوجی اولوسی» یا که «دشت قپچاق» دیب یورته‌لر؛ بولارنك
درسینه‌دا آلتون اوردا خانلاری ـ باطو وآنك بالالاری باش بولغانلار.

باطو بیك اشلکلی هم یترکشی بولغان؛ اول ایدل بویینه کیلگاچده، مملکت اداره‌سنه
اوکتای بولسون اوچون، ایدل‌نك توبه‌ن آغمنده سارای اسمنده (۱) قالا سا ایدررگه کرشکان
اول حکمر بالالاری آراسنده ایك اعتبارلسی بولغان حتی، گویوك وفات ایتکاچ آقا
«آن اقی‌دا تکلیف ایتکان‌لر؛ لکن اول قبول ایمه‌گان، مه‌نکوکنی تعیین ایته‌رگه قوشقان
باطو (۱۲۵۵) ـجی ییل) وفات ایتکاچ، اون دورتنچی عصرنك اورتاسینه قدر قلی (بو
ن اسمنده) صرتاق، اولاقچی، بورکه (برکه)، مه‌نکو تیمر، تدان ـ مه‌نکو، تلابغا، طوقتغو
(طقتای)، اوزبه‌ك خان، جانی‌بك اسملرنده اون کشی (۲) حاقان ایتکانلر. بولار بورکه
(برکه)دن باشلاب دین اسلامغه کرگانلر هم اوزبکی ده‌ن برکه کیمکانی دعوت عسکرنی‌ده
دینگه کرتکانلر. بولار آراسندان بورکه، اوزبه‌ك، جانیبك اسمنده‌گیلری قپچاق ـ جوجی
اولوسی‌نك ایك مشهور، ایك شوکتلی خانلارندان حانلار.

(۱) سارای شهری‌نك حرابه‌سی بوکونده صاراتو غوبیرناسنده ... نك صول یاغنده
حاضرگی تساریو ... ن آولی اورنده. قوموغه بارغاندان یکرمی چاقرم یراقلقده‌در.

(۲) صرتاق باطو اوغلی، اولاقچی صرتاق اوغلی، مه‌نکو تیمر بله‌ن تدان‌مه‌نکو هم تلابغا
باطونك طغان اسمنده‌گی اوغلی‌نك بالالاریدر، اما برکه خان جوجی‌نك اوز اوغلی
وباطونك ایینی بولادر. طوقتاطو مه‌نکو تیمرنك اوغلی؛ اوزبه‌ك مه‌نکو تیمرنك طغرلجه
اسمنده‌گی اوغلی‌نك اوغلی؛ جانبك اوزبه‌ك اوغلی؛ بیردیبك جانبك اوغلیدر. بورکه‌خان
مسلمان بولغاچ مسلمان عالملری طرفندان «برکه» دیب آتالغان.

بو خانلار دورنده قپچاق ايلى، مدنيتده قوتلى بولغان اسلام. ۋيزانتيه هم بلغار خلقلارى بلەن كورشى بولووى آرقاسنده. معارف، مدنيت جهتندن بايتاقنه ترقى ايتكان. آلتون اوردا خانلغينه پولشه، ۋيزانتيه هم قافقاز آرتنده‌گى خانلار يعنى خارجى دشمانلار بلەن هيچ موعشورغه، مملكت احمه‌گى اوروس وعبر قوملرنڭ فتنه‌لرن دموكبى اشلر بلەن‌ده شغلله نورگه طوغرى كيلوب طورغان. شول سببدن، آلتون اوردا خانلارى مدنيتنڭ تمن بلەلر. طنچ ناطوتنڭ راحتلگن آڭلاغه‌لاردا. همشه قورغالوب. اورلرينڭ عسكرى حاللرن ضعيفله‌تدرمى بارورغه مجبور بولغانلار. شونڭ اوچون قپچاق ايلنده ناى. راحت طورمش بلەن برگه عسكرى،حربى قوتده بيشنق بولغان اوروس،بلغار وعبر خلقلار قللارن قبرداتورغه‌دا حراب ايته آلماغانلار. بولار وقتنده اوروسلار تاتارقولى آستدان بر وقت چما آلولارن اوبلارينه كيتورگه‌ده موفق‌بلار. ۋيزانتيه، مصر حكومتلرى آلتون‌اورداغه هروقت‌دوستلق كورسه‌توسكنه طورغانلار. چمايلاردا قپچق خانلرينڭ حكملرينه راضى بولغانلار: سكن بو حال ١٣٦٠ نچى يللاردان اورا آلناغان، صوكغى خان بيردى بك بيك ظالم، مصـر،خلقسز كشى بولغانلقدان، اورمنى اولتروولر ديب قورقوب اوزينك طوغانلارن، بالالارن همسن اولتروب بتركان. اوزى‌اولگچ اوربيه‌خان‌بولورلق كشى‌سى قالماغان: خلقده‌ وسه قورغالمان؛ خانلق ني ئه‌له بيندى ىت كيبلر عصب ايته باشلاغانلار. واور آرا مس خان بولا، دامى بولام، ديب موعشورغه كرسكانلر. مملكت ادمراسى حلار قولندان. خان سلدن بولماغانلميرلر مولينه كچه باشلاغن. بو وقتده اندى چماى اولوسنڭ باشنه‌دا شوسدى اوق حال كيلسگان بولغان.

چماى خان چكيز بالالارى آراسنده‌انڭ قاتى كوڭلىسى. آتالارينڭ قويغان قانونلارينه، صيحتلرينه واقلاب رعايه ايتوچىسى بولغان. اول قتى كوڭلى، اويغورلانڭ بايتخى بولغان، بيش بالق‌ده اوتكاره، جەى كوللرنده (الملى) يلغاسى بويده آلمالق (١)تيره‌لرنده كوچوب يورگان.

اول كوچمه‌معيشت‌ده‌هم بالالارنڭ بوربعى‌شامى دينلرنده بك بعصب بلەن طورغان. اورتنڭ قاى قولليلمى بلەن اوزتا ارياده هر وقت بولوب ضوا طورغان ياسيلى لارى نماه نوركن هم اوريننڭ ايلن طنچلقده بسعان. مملكتنڭ يام (پوچته) اشلرى حتاى قولنده بولوب. وب آى بيك دقت بلەن يوروتدركن ١٠ چماى نڭ حضورنده انڭ تعودلى ... محمود بلواچ‌ نڭ اوغلى مسعود بولغان. چماى مملكتنڭ‌شلرن نامه آنڭ قولنه تابشرغان چماى نڭ بالالارى‌دا دين اسلامنى قبول ايتكانلر. لكن دينغه اول قدر ثباتلى بولماغانلر. وزيرنڭ هم خلق نڭ ايك كوب قسمى مسلمان بولووى آرقاسنده چماى اولوسنده مسلمانلق نڭ نفوذى بك قوتلى بولغان

---

(١) آلمالق، بلى بلغه‌سى‌نڭ اونڭ يادنده حاضرگى موجه‌نڭ غربى طرفنده‌گى حونعوص‌بوسيلنڭ بش جاموم قدر شرق طرفنده بر اورنده. مونوزيده بر وقتده اوشو اسمده بر شهرده بولغان؛ حاضر خرابه حالنده

جغتاینڭ (۱۲۴۲ نچی یلده) وفاتندان صوڭ بر یورده بش یل اوکیچیگه (جغتاینڭ آلتنچی بوین ده‌غی اوغلی قارا هولاکو (۱) وفات ایتکاچه) قدر، جغتای اولوسی بحسده، جغتای بالالاریدان. کرمله‌ب کتی ...ق ایتکان (۲). مطودان صوڭ اوکن بو یل اچنده ی . ی اون کشی خانق ایتدیکی حالده جغتای الننده کرمیاب کتی نڭ حالی امووی بو اولوس‌نڭ تورلی کشی‌لر تأثیرنده بولوندان کیلگان.

جغتاینڭ اوغلی ... یسوموکه خان. آنڭ اننده بوزۇ بیکلری جغتای آعولاب اوبروده عسله‌نگان ور برگه حکم ایته‌لر

آ.ق بوغا ... خان تعیین ایسه. قوبلای. کنبگنده، آنی آلماشدرغان: قوبلای تعیین ایتکانی قایدو آلماشدرغان. موبده خان تعیین اسوگه جوجی بالالاری‌نڭ دا دخلی بولغان

جغتای بالالاری‌نه جنس‌نارمق ایوب. طمرلاب طورغان خارجی دشمانلار بولمغان؛ شونڭ اوجون بولارنڭ اوز آرالارنده صوغشلار ... توامان وشول سببدن جغتای ایلی جوجی ایلی قدر بیك ... کمه آلغان؛ بولار موجوت بلاده شغل‌له‌نه‌گانلر بعض برلری هندستانغه طابا هجوم ایتکه‌له‌ب قاراسلاردا اش جغارا آلماغانلار.

(۱) قارا بن باـ‌تور ... دو ... بن ... بن یسوب‌توا بن موا توگان، بن جغتای،
(۲) جغتای وربه ولی عهد ... طوروی قارا هولاکو بن موا توگانی تعیین ایتکان ایدی: ۱) گویوك خان آنی موسجه یسوموکه‌نی جغتای موبدی: ۲) منگو قاآن بولغاچ قارا هولاکونی تعیین ایتدی. ۳) بو توانگاج خاتونی ... اون ... حکم ... ردی: ۲۸۹ اینچی

جغتاى بالالارى اورلرى كوره‌ك حاضرگى ايلى‌ه بلمه‌سى بولارينده طوره‌لار؛ بوت اوردالارى ايلى‌ه‌گه قوياطورغان جكبس. بلمه‌سى بويتده، اولوغ‌ايب ديگان اورن بولغن. (١) اورلرى كوب وقت اوشبو سرده كوجوب، اكه اوطوراق بولوب طورغانلار. ا‌ثمه ولايتلرى تاصفق (تاسسميك)لر آرقى اداره ايتكانلر. ١٣٠٦ نچى يللارده جغتاى بالالارندان كبك خان جوبغارنى هم آلدى‌ده حكم سورمكده بولغن. قيدوه بالالارن تمام حكومت آلارنڭ بيرلرى اورن سيكسنه قوشغن. ١٣٣٢ نچى يللارده جان تختكه اوطرغان. بو دان ييك قطى قوللى حق ظالم كشى بولوب بوتون جغتاى ايلى قالى مواره آ‌سمه آورغه بلمه‌گان.

حكم خان، بالالارن آبورو‌م بر اولوسنى اداره‌سنه‌گه بيمه‌رگان وقتده، آلارغه اجي موليه اطرافنده‌ق آنمه صداقتلرنه سبه بولماغان قيله‌لردن جسوب، عسكر بيه‌ره ايدى؛ جغتاى، ماطور، اوگدايلرنڭ هر برسنه موداى عسكرلر دوره‌رمڭ بيرلكان ايدى. بو عسكرلرنڭ آرالارنده، تاتارلرنڭ اور بيرلرنده وقتده‌وق عسكرگه بشقى ايبوب كيلكان تاكه قاآن‌لڭ اوريه سنڭ تاش حدمتنه بولغن توره‌لر تاكه قبيله باشلقلارى بولا ايدى (جوبكه خان حدمتده‌گى بيرلردا قبيله ـ قبيله بولوب اوطورالار ايدى) بو نوبره باشلقلار

ا‌ن، بو‌رگه ‌ولگاج بولاى بلمى آرتق بوغا تكسى تكى خان كوندلار بولاى ٤) آيبه بن بورى بن موانوكان بن جغتاى آرتق وه ا... ٥) آلغو بن ايدار بن جغتاى بوسى: ١٢٦٣ نچى يلده بولاى. ٦) مبرك‌شا بن... بولاكوى آلدى‌كنوك ٧) براق ‌بن سون توا بن موانوكاننى بوسى و ١٢٧٠ نچى يلده وفات ايتكاچ وبيبودان ٨) تكه‌ى بن سون‌ان بن جغتاى آلدى صوڭ ٩١ بوغا تيمور بن ...خى ‌ماجان بن يبورى بن موانوكاننى ١٢٧٣ نچى يلده مقويسنه شولوق مايمو. بوغا تيمو اولگاچ (١٢٩١ نچى يلده) بوراق بن بسون بولك وعلى ١٠) دواخان‌نى نصب ايتدى. بو وقتده دنى عمو‌ارنده، ماسوبك بالالارينه حواله بولدى، ١٣٠٦ نچى يلده اول وفات ايتكاچ اورنه ١١) كوجوك قالدى، اولده يولكچ ١٣) تالبو بن مواجى ساطان بن بورى خان بولدى آندن صوڭ ١٣) دوا خان‌نڭ اوعلى كبك خان بولدى؛ آندن صوڭ موبك‌ينى ١٤) ايسان بوغا بولدى: آندن صوڭ يه‌ه ١٣٢١ نچى يلده تمر كبك خان بولدى، آندن صوڭ ١٥) دوى سپور بن دواخان آندن صوڭ ١٦) تارماشيرن بن دواخان؛ آندن صوڭ مولڭ ابسى ٢٧) بوزان بن دوا خان، آندن صوڭ ١٨) جنكشى بن ابوكان بن دوخن؛ آندان صوڭ ١٩) يسون تيمور بن ابوكان خان بولدبلار. بولاردان صوڭ قايدو بالاسدن بعضيلرى جغتاى ايليه خان بولغانلار ايدى. ١٣٣٤ نچى يلده ٢٠) قازان بن ياساور بن دوا خان تختنى اورن بولينه آلدى.

(١) داولوغ ايب ‌ايلى‌نڭ جوبنده تيكيس بلمه‌سى بويده بولغان حاضر حرابه‌سى آن بورغان، ديب آطالا، (pe K.m) جغرافيه. جلد VI ص. ٤٢٣ ـ ٤٢٤ نى قاراكز.

باشده «نویون» وغیر اسملر بلەن آطالغانلار: صوڭندان جغتای وقپچاق ایلەنده امیر یا کە امیرزاده (میرزا یعنی امیراوغلی) دیب آطالا باشلاغانلار. خانلار بو امیرلرنڭ قزلارینه اوّلەنەلر هم بعض وقت آلارغه اوز قزلارن بیروب آلارنی کوره‌گان (کیەو) ایتەلر ایدی. خانلارغه قدا یا کە قاین آتا، قاین آی آغا بولوب آلاچ بولارنڭ نفوذلری بنه آرتا ایدی. خانلار آراسنده باش ـ باشداقلق بولغان وقتلارده بولار مملکتنی اداره ایتەلر. بعض وقتلارده بوسناعراق خانلارنی یوشروب ایکنچیلری‌ده قویا آلالار ایدی.

خانلارنڭ اوزلرینه‌قاتی معامله ایتولرن، کوب وقتده، بو امیرلرنڭ کوتەرەسی‌لری‌ده کیلمی ایدی. شول سببلردن بعض وقت خان بلەن بو امیرلر آراسنده نزاع چیقوب کیتوبەنی صوغشقه باروب یتکالی ایدی. مثلا: نیچ قدر «طوقتاغو» خان بلەن آنڭ امیری «نوغای» آراسنده بیك اوزون وزور صوغشلار بولغان.

«قزان» خان موندای امیرلرنی جەبچکیلی بیەلەی بلەن طوترغه تریشوب قاراغان، لکن موندان فائده ایته آلماغان: «قازغن» اسمده‌گی امیری «قزان»نڭ بو اچین کوتەرمەگان، امیرلرنی هم اوزینڭ قبیله‌سی اورناعینه آوداروب خانی‌نی، نیچکده بولسه بتروگه کیلکاشکان. «قزان» صوڭ بلوب ایکی آرالارنده زور صوغش باشلانغان، خان جغتای اولوسی‌نڭ شرق طرفندان، امیر «قازغان» ایسه غرب (حاضرگی بخارا وسمرقند) یاقلارندان طوروب اورتوکسر صوغشقانلار. آخرنده ۱۳۴۷ نچی یلده «قزان» اولترلگان وشونڭ نتیجه‌سنده جغتای اولوسی ماوراالنهر هم «ماغولستان» اسمده ایکی زور اولوش‌که بولنگان. ماوراالنهرده خانغه قارشیقان امیرلر اوزلرینه آیوروم خانلار قویوب، شول خانلار اسمندن. اوزلری مملکتنی اداره ایتوب طورغانلار. ماغولستان دیمی‌لاری (حاضرگی شرق تورکستان، قولجه. یدی‌صو. خشغار یاقلارندمی‌لار) ده شولایوق ایتکانلر.

امیر قازغن ۱۳۵۸ نچی یل وفات ایتکان وفاتینه چاقلی. تله‌گان وقتنده توتوروب، تله‌گان وقتده صیدروب، جغتای هم قبیله‌دن بیلمدن اوچ دورت خانی باشده طوتقان. بو خانلار نڭ اسمده‌گنه‌لار بولوب، بوتون اش قازغان قولنده بولغان.

ماغولستانده «قزان» خان اولترلگاچ امیرلر ایسەن بوغانی دواخاننڭ اوغلی «توغلوق تیمور»نی خان ایتکانلر. توغلوق تیمور عقللی و [illegible] کوچلی خان بولغان. اول حتی مسلمان [illegible] بولوب، [illegible] ماوراالنهرده صوروجی ایران خلقی [illegible] تاجیك عالمینه: «تاجیك‌دن ات دعی باحشراق طوروب» دیگان. «توغلوق تیمور» قازغانغه [illegible] بولغان امیرلرنڭ قوتقوسی [illegible] ماوراالنهرده‌گی اشارقلارنی [illegible] آی [illegible] قوشارغه. ایلکگی جغتای اولوسی [illegible] برگه [illegible] موفق بولماغان. چونکه اول وقت امیر «قازغان» اورنینه قازغاننڭ اوزینده [illegible]. اوصلراق و تدبیرلی‌رەك بولغان ایکنچی تاتار امیری، «تیمور» (آقصاق تیمور ـ تیمرلنك) اوطوروغه حاضرلانه ایدی. اول توغلوق تیمورگه و آنڭ امیرلرینه تله‌گاندین وجودکه چاروغه ایرك بیرمگان.

۱۳۶۳ نچی یلده «توغلوق تیمور» وفات ایتکاچ، ماغولستان مستقل امیرلر قولینه کرگان ایدی. امیر «تیمور» بولارنی‌دا قوغوب، بوتون جغتای ایلی اوز قولینه آلغان.

«بيردى بك» اولگاچ جوچى - قبچاق ايلى‌نڭ باشيه‌دا شول اوق حال كيلگان-
«مامای». صوڭندان ده بر «ايدگو» اسمده‌گى تاتار اميرلرى بو ايل‌نڭ‌ده اداره‌سن اوز
قوللارينه آلغانلار.

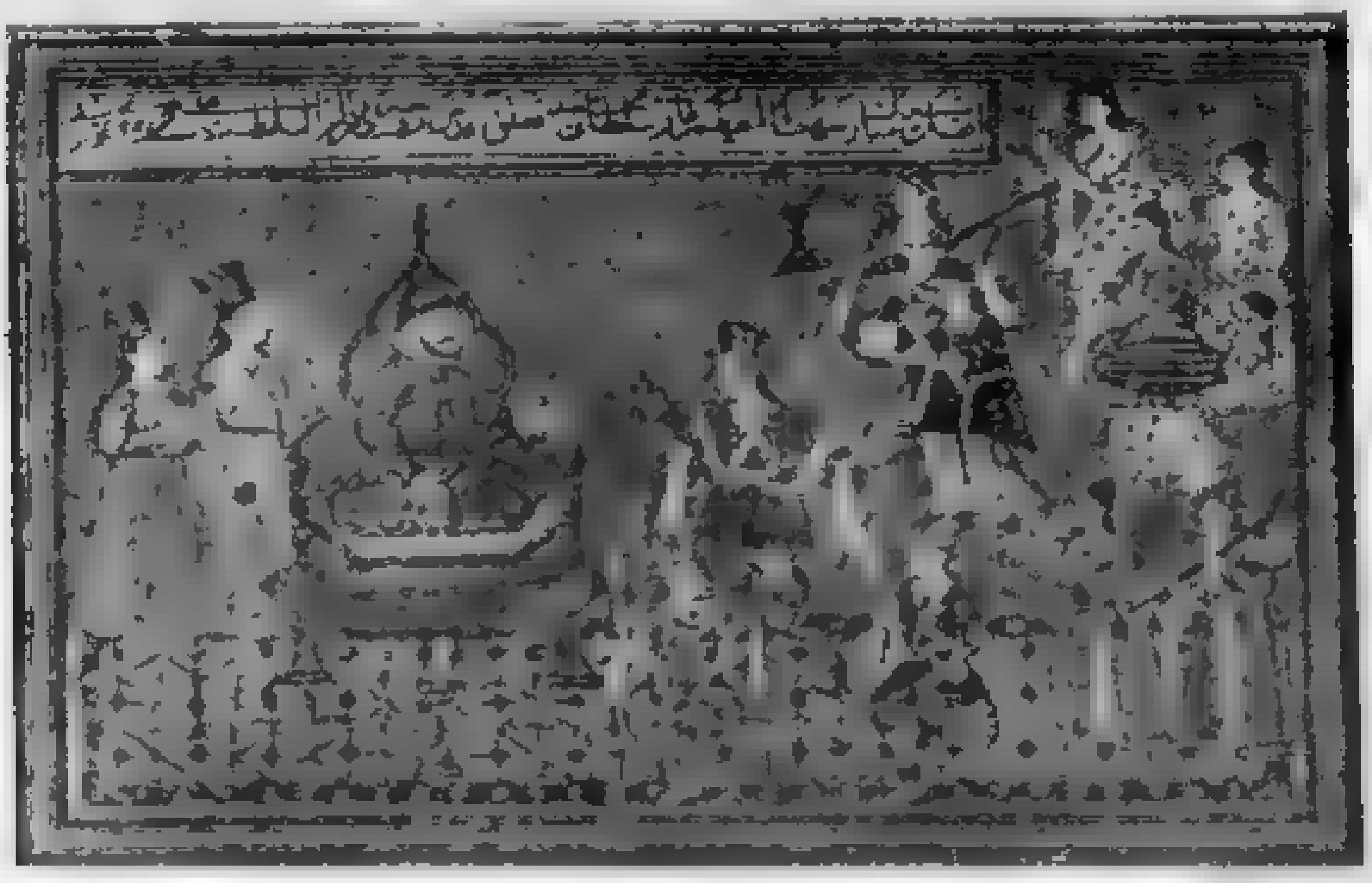

(قوتلوق تيمرخان اوردى‌نڭ خان ايله كيم ... ... جوچى هم
خانوملارى. خان اوردى ... وصورتى)

اوشبو اوردى دورى‌نڭ عصرنڭ آخرندان (يعنى ١٣٦١ نچى يلده بيردى بك وفاتى
١٣٤٧ نچى يلده قازان خان‌نڭ وفاتندان) اوتى آلتنجى عصرنڭ ... (آقصاق تيمر بالالارى
جوچى وچغتاى بالالارى جرجيدان قوتولسه) ... بولغان بو ايلنى ... وقت جنده
جوچى هم چغتاى اولوسى اميرلر قولنده طورغان. اشبو آقصاق تيمر - تيمرنڭ بالالارى،
ديگان فصل لارده كورورمز.)

٣

آقصاق تيمر

تيمرنڭ ياشلگى -- چغتاى اولوسنه كرگان تاتار (ماغول) عسكرلرنڭ مشهوررده‌ش اوروغلارى آزاد بولدور برلاس دوغلات هم جلاير اسمده‌گى‌لرى ايدى: بولاردان دوغلات اسمده‌گى‌لرى ماغولستانده طورغانلار وبو ايل‌نڭ باشلغى امير بولاجى - توغلوق تيمورنى تختكه اوطورتقان. توغلوق خان تولگاچ بولاجى نڭ اوستى ... بولك، نڭ اوغلى قمرالدين، چغتاى نسلى قوغوب، ماغولستان اداره‌سن اوز قولنه آلغان. امير قزغان ... ديگان اوروغنڭ باشلغى بولغان. برلاس اوروغنڭ باشلغى طورغاى، امير قازغان وقتنده كش هم ... قالالارينه اداره اتوب كيلگان. بو امير طورغاى‌نڭ نسلى بيك بوروق مشهور نسل بولوب آنڭ بيشنچى باباسى قاراچار نويان (١) چنگيزنڭ ياقينى بولغان، اول چغتاى وقتنده چغتاى‌نڭ بوتون عسكرن اداره اتكان.

(١) طورغاى بن توكل، بن ايلنگر، بن ايجل بهادر، بن قاراچار نويان.

بو قاراچارنڭ طوغاى «بوغوچار نويان» چنگيزنڭ كوريگان (كييەو)ى بولوب آلدان صوڭدا بو نسل چنگيز نسلنه كييەو هم قدا بولغان. اوشبو امير طورغاىنڭ «كش» قالاسنده (حاضر بخارا خانلغنده، شهر سبز ديب آطالا) ١٣٣٣ نچى ميلادىده (١١ نچى مارتده) بر اوغلى دنياغه كيلگان. آگا تيمر ديب اسم بيرگانلر. بوايسه مشهور «آقصاق تيمر» در.

طورغاى قزغان بلەن بك دوست بولوب، اوغلى «تيمر»نى، خدمت اوچون، قزغانغه بيرگان ايدى. تيمر، امير قزغان حضورنده برنچه يل اوتكاردى. اوز يشلگندن اوك بك باطر وزور غيرت ايەسى بولووى بلەن آيريلا ايدى. امير قزغان موني بيك آچق كوره هم تيمرنى صوغشلارغه اوزى بلەن برگه آلوب يورى ايدى. تيمرنڭ صوغش اورنلارنده كورسەتكان همتى سببلى خلق آراسندەدا اعتبار وقودرتى بك كوبەيلوب كتدى. قزغان تيمرگه اوغلى «حلاى»نڭ قزى «اولجاى توكان»نى بيروب كيەو ايتدى. ١٣٥٨ نچى يل امير قزغان صوڭره (آموبو)ده بولوب [illegible] (حالابر قبلەسنڭ بيكى) طرفندان اولترلدى. اورنينه قالغان اوغلى عبدالله بك ضعيف ايدى. تاتار اميرلارى بو فرصتدان فايدالانوب قزغان اورنين اوزلارينه آلورغه تلبير ايدى شولوق قزغان اوسكان [illegible] تيمرنڭ آناسىدا اوت برلاس اورودى هم كش وشهرسبزلارى برلاس اميرى حاجى برلاس [illegible] كه قالغان ايدى؛ تيمر موڭا باشنه طوردى. بو حاجى هم [illegible] باشقى امير [illegible] وعمر اميرلر قزغاننڭ اورنى اوچون طارتوشا باشلاديلار.

[illegible] هم [illegible] طورغان [illegible] تيمر قزغانغه كيەو [illegible] بولغانچ [illegible] قولينه آلوب بولاچاقنى كوره ايدى اول موڭا [illegible] [illegible] علما ومشايخلرنڭ آراسنده [illegible] بولغان كوروب [illegible] [illegible] اسمه باشلادى. [illegible] قزغاننڭ طوروقى [illegible] «حسين» بن «حلاى»نڭ آراغه كرولرى [illegible] مانع بولوب طورا ايدى

چغتاى تاتارلارى هم تيمر — [illegible] هم آڭ [illegible] اوچون [illegible] آتلق [illegible] طورا وشول [illegible] طوغان توغلق تيمرخان، [illegible] تاتارلارنڭ بيرلەگى بوباشلقى [illegible] ايلهىدە ... مملكتنه موش. اوچون سمرقند وبخارا تابعه كىتكان. بيك كوب امير [illegible] موڭار اطاعت ايتمىر. اما برلاسلارنڭ باشى حاجى سيف الدين آموداريانك [illegible] خراسان طرفلارينه قاچوب كيتكن توغلق تيمرگه ربتەب قرشى طورارچ بولماغانغ [illegible] تيمر [illegible] قاچمى [illegible] اورنده قالغان، توغلق تيمر خانغه اطاعت ايتەسى كيلدسەدە. [illegible] قولينه كوچ بولماغانى كوروب، اطاعت كورسەتوب طوررغه مجبور بولغان هم [illegible] بلەن قارشى آلوب آڭا بيك زور حرمت كورسەتكان. خان موڭا بك قناعت ايتوب

تیمورنی کش [illegible] قالالرینه خواجه ایتوب «اندی ماوراءالنهر قولمه کردی» دیب اوزی ماغولستانغه قایتوب کیتکان (١٣٦٠).

لکن اول قایتوب کیتکاچده، حاجی سیف‌الدین قاچقان یرندن قایتوب اوز ایلن ایه قایتاروب آلغان. تیمر کیمرگه مجبور بولغان. ایکنچی یلنی خان ینه مونده کیلوب بو یرلرنی آلغان؛ حاجی قاچوب کیتکانده قاچقان یرنده اولتریلگان. خان، تیمورنی ینه کش که خواجه ایتکان؛ لکن بو یولی آتاسنک اوستندن اوزی‌نک اوغلی الیاس خواجه‌نی باش [illegible] تیمورنی آنک [illegible] ایتکان [illegible]. اوشندن [illegible] بو [illegible] قارا [illegible] بولغان.

[illegible]

[illegible]

[illegible] امیر [illegible] آلتی [illegible] اولغان توغان‌نی بلچراق آرال (صیر آرالی) [illegible]

[illegible] ([١]) [illegible] اول [illegible] عسکری [illegible] بولغان. اول بر وقتده الیاس خواجه‌غه هجوم ایته‌رگه ده اولغان. عسکرن [illegible] قالدروب، [illegible] کش [illegible] کیتکان هم [illegible] لکن،

(١) [illegible]

آگا دشمان بولغان. امیرلرموی سیرگانلر هم عسکر بلەن آرتندان کیلە باشلاغانلار. تیمر یەنە قاچارغە مجبور بولغان: آمودریا بویندە همیشە قاراقلق ایتوب یورگان بعض وقتندە جنوبکە خوراسان طرفلارینە، آفغانستان اچلرینە قدر چوب کیتکان. اول ییرلردە، هولاکو دولتی سکانینک هوگندە، ظاهر بولغان واق خانلقلار، امیرلکلرنینک قایسی برلری بلەن صوغشا، قای ماقدە حیلە. قای چاقدە حیلە ایدیدە بیتە مطیع ایدەشلری بلەن صحرالارغە چوب کیتە ایدی. آخر آفغانستان اچندە (سیستان‌دە) امیرلردن بریسی بلەن صوغشقان وقتندە آیاغندان بیک قاتی جراحتلەنگان هم اوشبو جراحتندن عمر بویینە آقصاق بولوب قالغان. شول سببدن آنگا آقصاق تیمر فارسیچە شول معنادەگی لنگ کیمەسن قوشوب تیمرلنک دیگانلر. تیمر آیاغینک اوشبو جراحتندن آغروب یاتغان چاقندە قاین ایسی حسین بلخ شهرن آلغان. تیمردە شوندە کیلگن، شوندە بولارنینک عسکرلری ملک یازمغە ییتکان بولغان.

الیاس خواجە بولارنینک صاف کوچەیوب یاتولارن، بو اوطی تیجکندە کوچەیەسدن ایمگانلری باصدرو توشلگن اضطرابغە آلوب. بولار (تیمر هم حسین) آرتندان عسکر یبەرگان هم، تیجکندە بولە. بولارنی طوتوب قولغە آلورغە بلەگان. تیمرنی، قواندەغی عسکری الیاس خواجەنقسە قارا، نیندە بیش مرتبە کم بولسەدا، قاچی بلەن قارشی کورەشورگە قرار برگان. هم ١٣٦٣ نچی یلدە آمو دریانینک صول یاق یارندە، قوسدور دیگان یرگە تمن اوریندە جغتای تاتارلری بلەن تیمرلر آراسندە بریجی صوغش باشلانغان، تیمرنی جیدیگان. الیاس خواجەنی آمودریانینک اوڭ یاق یارینە چاروب قووا باشلاغان. جغتالارنینک عسکرلکلرنە قارشی شول اوق وقت توغلوق تیمر خان وفات ایتکان. الیاس خواجە پایتختکە قایتمەسنینک آرغی یاغندە، آلماطغە کیمەرگە مجبور بولغان. اول کیتکاچ تیمر سمرقندکە یلگان، خاتون اوبجای توکاننی اول موندان ایلگاری قازاقلقدان سمرقندکە قایتاروب ییبەرگان ایدی. اولجای توکان سمرقندە باشربوب، یوصوب عمر آیتە ایدی. تیمر کیلگاچ آلار کورشدیلر: خلق هم غیما تیمرنی بیک زور شادلق بلەن قارشی آلدیلار.

الیاس خواجە تدبیرلی کشی توگل ایدی. آنینک یانداغی عسکرندن ییرلی خلقغە بیک کوب صوقلقلار کیلگن ایدی. شول سببدن هر کیمگە باشی سوزلی، یوماردە خلق اوچون طریشوچان بولووی بیگن شهرن آلغان بهادر تیمرگە خلقنینک احترام کورسەتووی طش یقدان‌غە توگل ایدی. تیمر سمرقندکە کیلگاچ قوریلتای جیدی: حسین بلەن ایکاولەب. جغتای تاتارلاردان قابول شاه (١) دیگان بریسی خان. آنینک اسمندن مملکت ادارە ایتمەر اوچون خان ایتوب کوتەردیلر. تیمر اوز ینە کش وبخشب قالالارن آلدی: آمودریانینک توبەن واورتا آغمی، بلخ، بدخشان طرفلارن حسینگە، سمرقندنی ینە بر امیرگە بیردی. ماغوللارنی تمام قووب اوزباشلارینە طورا باشلادیلار.

تیمرنی بلەن حسین آراسی بوزولو هم تیمرنینک استقلالی

— تیمر سمرقندە اورناشقاچ، مملکتنینک اچندەگی ترتیبسزلکلرنی بترو یولندە مشقتلەنوب تیرلشە اوتکەردی: یاز ییتکاچدە جغتای تاتارلاری، ماوراالنهری قولارندان توغالتاسیلاری

(١) قابول سلطان بن دورجی بن ایلجیکدای بن دوا خان

کیلەگانلکدن، الیاس‌خواجە خان قوماندالغندە تیمرلرگە قارشی ینە صوغش آچدیلار. تیمر تیمرگنە حسین‌گە خبر بیبەردی. حسین‌دە اوزاق‌طورمی کوب عسکر بلەن کیلوب یتدی. الیاس خواجە صردریا بلماسینک اوڭ یاق یارندە طوقتاغان ایدی. تیمر تاشکندبلەن «چنار» آراسندە طوقتاب، چغتای عسکرینڭ صول قاناتینە، امیر حسین صرنڭ اوڭ یاغینە چیوب الیاس عسکرینڭ اوڭ قاناتینە هجوم ایتدی. قاطی صوغشدان صوڭ تیمر صول قاناتی جیڭرگە اورا باشلاغان ایدی. ایکنچی یاقدان امیرحسین جیڭلوب قاچا باشلادی. تیز تیمر کیلوب یتوب کتە اش‌نی یونەتدی. اوشبو سببدن تیمر بلەن حسین آراسندە نزاع چقدی. موندای نزاع بو ایکی امیر آراسندە موندان الك‌دە چقغالاغان‌ایدی. بو یولی اول آچقدان آچق صوغشوغە قدر باروب یتدی. بولار دشمانلارن قووا آلمادیلار؛ اوز باشلارینە طارالوب، تیمر ـ کش‌کە، حسین ـ آمودریانڭ اورتا آغمندە اوزینڭ پایتختی بولغان، «صالی صارای» (١) قالاسینە قایتوب کیتدیلر هم اوز باشلارینە آیرم ـ آیرم ایکی خان اوطورتدیلار. تیمرنڭ قویغان خانی «سیورغتمش»، حسین‌نکی «عدل سلطان» (٢) اسمندە ایدی. چتەیلار سمرقندگە هجوم ایتوب آنی آلسەلاردا، آطلارینە آورو تییوب اولب بتکانلکدن، بر قسم عسکرلری کیری قایتوب کیتدیلر. شوندەدا بولار سمرقندنی بوتونلەیوك طاشلامادیلار. تیمر بلەن حسین اوز آرا نزاعدە بولغانلقدان چغتای‌لارغە اوگایسزلق ایتوچی یوق ایدی، آنلار سمرقندە طورا بیردیلر.

چتەیلارنڭ سمرقندکە خواجە بولوب طوررولاری حسین‌گەدە، تیمرگەدە مطلوب توگل ایدی. شول سببدن آلار اوز آرا اتفاق یاصاب چتەیلارنی آندان قوغدیلار. لکن اوراق اوتمەیوب‌چە آرالاری ینە بوزولدی. حسین، تیمر قدر سویکلی کشی توگل ایدی، باشقا امیرلرن ضدا ایدی، شول سببدن آلاردا تیمر یاغینە آووشدیلار. تیمر، حسین قولندەغی «بلخ» «بدخشان» قلالارن اوز قولینە آلدی، آخردان حسین اوزی توبە ایتو هم گناهلرینی کیچریشو اوچون تیمرنڭ تیرمەسینە کیلدی. تیمر آنی کیچردی وحسین‌نڭ اوز اوتنچی بویونچە آنگا حجغە کیتەرگەدە رخصت بیردی. لکن حسین‌گە آچولی بولغان امیرلر، آنڭ تری قالوون تلەمەدکلرندن آنی براوگناهی وقتدە، تیمرنڭ رخصتی بلەن، اولتردیلر. تیمر بوتون ماورا ءالنهر هم بلخ یاقلارندە بر یالغزی قالدی وتیر آرادە بوتون تیرە یاقدەغی تاتار امیرلرن بلخغە قورلتای‌غە جیوب (١٣٨٠ نچی یل ٧نچی آپریل‌دە) ماوراءالنهرنڭ مستقل امیری بولدی. مستقل امیر بولغاچ اول آمودریانڭ اوڭ یاغینە چیوب سمرقندکە کیلدی هم آنی اوزینە پایتخت ایتوب، اوزی نصب ایتکان «سیورغتمش» خان اسمندن ماوراءالنهرنی ادارە ایتەرگە کرشدی.

[١] «صالی صارای» امیر قازغان‌نڭ قش کونی طورا طورغان پایتختی ایدی، اول حاضر بدخشان‌غە بارا طورغان اولوغ یول اوستندە بر آول. بو حقدە د ن. لاگوفیت‌نڭ مقالەسی (Туркестанск. Вѣд за 1904 № 181) قارالغز.

[٢] سیورغتمش، دانشمندچە خان بن مایلو خان‌نڭ اوغلی؛ عدل سلطان ایسە محمد پولاد بن کوبجك دوا خان‌نڭ اوغلیدر.

فتوحاتی — تیمر امیرلکده آیاغن نصوب آلغاچ، اوزلوکنز صورەتده دوام ایتوب کیلگان اوزون فتنەلر سببلی، تنکان توتیبتی تفیتورغە، شهرلر وعلم یورطلاری تعمیر ایتەرگە باشلادی. اول اوزنده مملکت ادارەسینە، پادشاهلقغە، عادی بولماغان بر استعداد، زور کوچ واختیار مارلغینە اوشانا ایدی. اول ماوراالنهر تیرەسندەگی قالالار هم حلق بلەنگنە قناعتلەنورگە تلەمەدی؛ بوتون چنگیز ییرن اوز قولینە آلو فکرینە توشدی. تیمرسهم حسین بنە صوغش وقتندە، ایس خواجە اولگاچ چغتایلارنڭ ییرلری حواجەسز قالغان دییەرلك ایدی. هولا کونڭ بالالاری بتکاچ ایران وهندستان طرفلاری‌دا باشسز طورا ایدی؛ دشت قپچاق‌داه ییردبك اولگاندن ییرلی شوشی صوغشلار کبك عمر کیچرە ایدی. تیمر بولارنڭ همەسن‌ده کورە، بلە، اوزینە بیك صادق بولغان عسکری، تاتار بکلری بلەن برگەلەشوب بو اورونلارغە اوطولە بوتون چنگیز ییرینڭ اوز قولینە کروب بتەچگن آنگلی ایدی. اول بو اشنی اوزینڭ ایڭ یاقن کورشیسی، و شونڭ ایلە برابر ایڭ دشمانی بولغان ماغولستان، چغتای اولوسندن باشلاونی مصلحت کوردی.

الیاس خواجە خان ۱۳۶۵ نچی یل تیمرلر بلەن بولغان صوغشدە اولترلگان ایدی؛ اول اولگاچ «توغلوق تیمر» یاننداغی امیرلر بوتون ادارە اشن اوز قوللارینە آلغانلار ایدی، موندە ایڭ کوچلی امیرلر دوغلات قبیلەسی‌نڭ باشلقلاری ایدی. توغلوق تیمرەقتندە وزیر بولغان «بولاچی دوغلات» بك اوغلی «حداداد» هم شول بولاچی‌نڭ انیسی «تولبك»نڭ اوغلی قمرالدین اوزلری تمام باش بولغانلار ایدی. قمرالدین توغلوق‌نڭ قایسی بالالارن اوترتدی، قایسیلارن توغدی‌دا اوزن آلتالیق‌نڭ خانی دیب اعلان ایتدی. اول اوزی ماغولستانده طورا ایدی. حداداد توغلوق‌نڭ «معاصر خواجە» اسندەگی اوغلن خان ایتوب، کاشغار، خوتەن، آقصو، کوچا طرفلارن ادارە ایتدی.

۱۳۷۱ نچی یل‌دە تیمر ماغولستانغە هجوم ایتوب قمرالدین‌نڭ بیك کوب قالالارن آلدی، قمرالدین اوزی ایکە، آلتای، تیانشان تاقلارینە طاباب صندی. تیمر ۱۳۷۹ نچی یلدە خوارزم (حاضر. خیوا خانلغی) نی آلدی: انکنچی یللاردە ایرانغی فتح ایتەرگە باشلادی هم هرات قالاسن آلدی. ۱۳۸۲—٤ نچی یللاردە خراسان، مازندران، آمغانستان وسیستان (۱) لارنی اشغال ایتدی. اون‌بیش یللارغە صوزلغان اوزون هم قاطی صوغشلاردان صوڭ بوتون ایران یاقلارن، بغداد، اصفهان لارنی وجنوبی قافقاز‌یانی آلدی، ایڭ شرق قسمندن باشقە، بوتون چغتای ایلی اوزینە توشدی.

تیمرنڭ دشت قپچاقنی فتح ایتووی — قپچاق — جوچی اولسی، ییردی خاننڭ وفاتندن (۱۳۶۱ نچی یل) باشلانغان اختلالدان صوڭ هیچ بر ترتیبکە کرە آلمادی.

اول زمانده‌غی ایڭ کوچلی امیرلردن «مامای» بلە «تینگیز بوغا» ییردی‌بك‌هم آنڭ بالالاری وقتندە ایدی. دونە یانیق بویلارندە کوچوب یوری طورغان کوچلی زور قبیلەلرنی ایکی یاقغە بولب آلدیلاردا کیتدیلر: مامای قریم طرفینە، اما تینگیز بوغا صردریا طرفینە کیتدی. اصل مرکزدە یعنی سرای اطرافندە هیچ کوچ قالمادی. ییردی‌بك اولگاچ باطو نسلندن خانلقغە

[۱] آمغانستان بلەن ایران آراسندە حاضرگی «گیلمند» یلغەسی «گامون» کوللری تیرەسندەگی ییرلرنی «سیستان» دیلر.

یارارلق کشی قالمادی. جوجی نسلندن کیلگان خان بالالاری بیك کوب ایدی؛ بولار هممه‌سی خا-
نلق دعوا ایته‌رگه کرشدیلر؛ بعض وقت برنسل غلبه ایتوب بوتون جوجی اولوسن تولیته آلا آلا-
یکنچی وقت ینه بر نسل کوچ آلوب اولگیلرن قووا ایدی. مثلا: باشده جوجی‌نك شیبان اسمنده-
گی اوغلی نسلندن خضرخان (۱)، اول اولترلگاچ اوغلی تاش تیمر خواجه. اولده اولترلگاچ
خضرنك اُسنی مروت‌خان ولدیلار. بولاردان صوك جوجی‌نك بوقال اسمنده‌گی اوغلی نسلندن (۲)
بارارچی‌خان برلدی. اوزاق اوتمی اول نسل هم تونوب، جوجی‌نك توقای تیمر دیگان اوغلینك
نسلی کوچ قوت آلدی؛ بو نسلدن باشلاب «قطلغ‌تیمور» خان بولغان ایدی؛ آقصاق تیمربی
وقتنده ارص اسمنده‌گیسی (۳) خاقان ایتدی. بو نسلنك ایك توبلەب اوطورغان اورنلاری
صردریانك اورطا آغمنده صغناق (٤) اوترار قالالاری، طالاس یلغه‌سی بوینده طالاس (٥)
قالاسی ایدی. قش کونلری شول قالالارده هم آلارنك تیره‌لرنده قشلاب جای کونلری شمال
طرفنده‌گی قزاق صحراسی، ایرتیش بویلاری یاغنده اونگاروب بوتون دشت قپچاقغه خواجه-
لق ایته‌لر ایدی. آقصاق تیمربی وقتنده بو نسل بیك کوچه‌یدی.

جوجیدن کیلگان ایك اولوغ نسل ـ «اوردا» بالالاری بو وقت تمام کوزدن توشدیلر:
شیبان خان بالالاری کوبرەك جوجی اولوسینك شمال طرفلارنده (حاضرگی طورغای ـ آقمولاو-
بلاسلارنده) غنه طورا باشلادیلار. لکن ایدل‌نك غرب طرفنده، آراو دیگری هم قریم
یاقلارنده طوروچی مامای میرزا اوزینك قولی آستنداغی نوغای (یاکه مانغیت) قبیله‌لری
بله برگه اوشبو توقای‌تیمور بالالارینه هیچ باش بیرمای مستقل حاکملك ایته ایدی. موسلك
اوستنه توقای تیمر بالالارینك اوز آرالارندا اتفاق یوق ایدی. مونه شوندای حاللر، جو-
جی اولوسینه آقصاق تیمرنك کیلوب کرووینه هم آنی یکللبك بله آلوب اوز ملکتینه قوشو-
وینه سبب بولدی. آنی اوشبو رەوشچه بولدی:

اُرص‌خان‌نك یاقن طوغانلاریدان «توی خواجه» دیگان برکشی بار ایدی (٦) بو توی‌خوا-
جه‌دان، بك کوچلی هم تدبیرلی «توقتامش» اسمنده بر اوغل قالدی. بعض برخلق آنك عقللیلکینه،
بهادرلکینه قزغوب آنی خان ایته‌رگه تله‌دیلر. ارص‌موبی ایسه‌دی هم بیچکده بولسه توقتامش‌نی
اوترتورگه تله‌دی. آقصاق تمر بو وقت ایدی‌سمرقندلربی آلوب یحنی اوق کوچه‌یگن ایدی. توقتامش
طوتدسا شونده قاچدی. بو وقت تیمربی ارص‌غه قارشی صوغش آچارغه برصناو طابا آلمای‌یمه
طورا ایدی. شونك اچون اول توقتمش‌نی بیك یحشی قبول ایتدی هم خاتق ارص‌غه توگل
توقتامش‌غه تیوش دیگان بولوب، علناو ایتوب، ارص‌غه قارشی صوغش آچدی. بو صوغشلار

[۱] خضرخان بن مکوتای بن تولەبوقا بن مراق اوغلان بن شیبان
[۲] نوغاربدا ذکر ایتلگان نوغای میرزا هم اوشبو بوقال نسلندن ایدی. اوشبو رەوشچه:
نوغای بن تاتار، بن بوقال، بن جوجی [ملاحظه جامع‌التواریخ. بلوشه‌نشری ص. ۱۲۲ــ۱۲٤]
[۳] ارص‌خان بن باداق اوغل، بن توق‌قل خواجه، بن کوچك، بن ساریجه بن اورنك [اوروس] تیمور، بن
توقای‌تیمور بن جوجی خان.
[٤] صغناق‌نك خرابه‌سی حاضر صاق قورغان دیب یوروتوله.
[٥] طالاس قالاسی حاضرگی عوندەگی اولیا آتا قالاسی اورننده بیك ایسکی ومشهور شهر ایدی.
[٦] توتوی خواجه، ارص خان‌نك آتاسی باداق اوغلان بله برطوغمه‌جی توق قل خواجه اوغلی بولغان

ملك اوزاقمه طارتلدى، اورص‌خان اوشبو صوغشلار وقتنده اولگاچ اوربينه اوغلى «تيمرملك» اوطورغان ايدى؛ تيمر بادن توقتامش صوغشمچگرب آنى اولتردلر. شوندان صوڭ تيمر توقتامشنى آق اوردا پايتختى-صغناقده تختكه اوطورتدى (١٣٧٧ نچى يل).

بيكـ بهادر هم عقللى توقتامش تختكه اوطوروب آلغچدا قپچاق ايلنده‌گى باشـ‌لقنى بترورگه، اميرلرنڭ حواحه‌لعينه نهايت بيرورگه تله‌دى. توقاى تيمر بالالارى آراسنده صوغش دوام ايتكان وقتده، ماماى ميرزا سراى‌غه كيلوب اورص ... خان ... اداره ايته‌رگه كرشكان ايدى. لكن ماماى‌نڭ قولنده بولارنى باشتاررلق عسكر هم كوچ يوق ايدى؛ آلمك شونداى كوچرلگن بلوب قول آستنداغى حلقلار باش بيرمى باشلاغانلار ايدى. توقتامش صردريا ياغندان سراى‌غه تابا كيلگان وقتده اول اورص كنارلرى بله صوغشوب ياتا ايدى. توقتامش كيلدنده كوب‌عسكرى بله‌ن سراى شهرن، اندن بويلارن هم قريم نى (١٣٨٠ ده) اوز قولينه آلدى و بوتون قپچاق ايلينه حواحه بولدى. آقصاق تيمر توقتامشنى تختكه اوطرتقانده اورنكه بر باصقاق (تاميسمبك) ى ايتب قويغان هم آنى هر وقتده اوزننڭ كبگاشندن چقمايچه اوزنده مطيع بولوب طورور ديب اويلاغان ايدى. توقتامش آلاى ايتمه‌دى. تيمرگه اطاعت ايتو بر ياقده طورسون، بلكه آنڭ خان تسلمندن بولمى طوروب خان كيك حكم سورووينه اچى بوشدى هم تيمر. شول زمانده حوجى بالالارى قولنده بولغان حوارزم‌نى آلوب تيروب ايران ياغنده يورگان وقتده، توقتامش، مغولستان اميرى قمرالدين بله‌ن اتفاق ايتوب، سمرقندكه هجوم ايتدى. اوشبو سبدن تيمر بله‌ن توقتامش آراسنده نه‌له بيچه يللارغه طارتولغان اوزون هم ايه‌ىچ صوغشلار باشلاندى. تيمر ١٣٨٨-٨٩ده قمرالدين‌نڭ هم حضر حواجه اسمندى اداره ايتوچى جداداڭ بيرر بنه، شمالده اير تيش‌قه، شرق‌طرفنده «اولوغ‌يولدوز» (١) ديگان اوروغه يتكانچى‌كروب‌بويردى، ده قايتوب توقتامش بله‌ن صوغشورغه كرشدى. بو صوغش بيچه يللارده الله نيچه مرتبه تكرار ايتدى. آخردن شمالى قافقازيه‌ده «تيرك» يلغه‌سى بوينده بولغان صوغشده توقتامش تمام جيگلدى، تيمر بى سارای، آسترخان، لعار، آزاو، كه كبى قالالارنى تمام حراب ايتدى‌هم اورص بيرينه كروب حضرگى آرلوف غوبرناسنداغى يلتس (Елецъ) قالاسنه قدر باروب يتدى. اورصلار: «ايندى تيمر مه‌سكه‌ونى يتره» ديب خاللارن اوچلارينه آلوب طورغان وقتلارده كبرى آيله‌ندى‌ده دشت قپچاق ى اوز قولينه آلوب، اورص خان‌نڭ بالالارندان «قويرجق» نى اوز قولى آستنده خان ايتوب، سمرقندكه قايتدى (١٣٩٦ نچى يل). شولاى ايتوب تيمر جغتاى، حوجى، هلاكو اولوسلرننڭ همه‌سينده اورنه قوشدى.

تيمرنڭ هندستان‌غه، آندان صوڭ كچك آزياغه سفرلرى هم وفاتى —

دشت قپچاق ى فتح ايتودن ايكى يل اوتكاچ، تيمر بى، اوزيننڭ اوغلى عمر ميرزانى اوز اورينه قالدردى‌دا، اوزى اون ملڭ قدر عسكر بله‌ن، هندستانغه كيتدى، دهلى قالاسينه باروب جنتوب آنى آلدى. (١٣٩٨ نچى يل دكابرده) ايكنچى يلنى «عانغ» يلغه‌سى بويلارن آلوب سمرقندكه قايتدى هم تيز آراده سوريه ومصرنى فتح ايتوم. ديب غربكه طابا كيتدى.

---

[١] «اولوغ يولدوز» بو كونگى قارا شهر قالاسنڭ شمال غرب ياغنده بر اورن‌در.

اول وقتده کچك آریاده، چنگیزنك ظهوری وقتنده اورتا آزیادان عرب خلیفه‌لرینه عسکری خدمت ایته‌رگه کلگان، اوغوز تورکلریدن بر قسمی (عثمانلی‌لر) حاکملق ایتوب کیله‌لر ایدی، آلارنك شول وقتداغی خانلاری «بایزید» یاخشوق کوچلی خان ایدی. اول تیمر بلەن صوغشوب قارارغه اویلادی. لکن مغلوب بولوب اسیر توشدی. تیمر بوتون کچك آریانی، سیواس، دمشق، حلب، بغداد قالالارن تمام آلوب ۱۴۰۴ نچی یلده سمرقندکه قایتدی.

تیمر هیچ ایمودە، چنگیزدن‌ده اوزدروب یبەرورگه تاەدی. اول: «بیر یوزنده برگنه پادشاه بولورغه کیرەك. بو کچکنه یرده ایکی پادشاهلق‌غه اورن یوق» دیبه ایدی؛ اول اوزینك یتمش بر یاشده ایکان بر قارت بولوبینه قارامیچه، ینه فتوحات یاصارغه اویلادی. بو آنك قطای مملکتن فتح ایتەرگه نیتله‌بووی ایدی. قطای مملکتندن داعوالار قوولمانك صوکنده قطای‌ینه قطایلار قولنده قالغان ایدی. تیمر مونی فتح ایتەرگه کوبدن اویلاب، یدی صو، ایسیق کول یاقلارنده زور زور قورغان (کریست)لاردا ایسه‌توب قویغان ایدی. آخر ۱۴۰۵ نچی یلده ایکی یوز منك قدر عسکر بلەن سمرقندن چقدی: لکن آکا بو سفرن یرینه یتکرو نصیب بولمادی. اول اوترارغه کیلگان ایدی. شونده صالقون تیگردی هم شول ۱۴۰۵ نچی یل ۱۵ نچی فیورالده قاتی آورووب جان بیردی. اوزینك وصیتی بوینچه آنك جسدی سمرقندکه کیتوریلوب بوکونگه معروف بولغان قبرینه کوملدی.

تیمرنك شخصی هم قیلغان اشلری ـ تیمر اورطا بویلی، بیك طارا بدنلی کیك یاغرنلی، زور باشلی بولغان؛ بیتی آق، لکن قانلی، مویینلاری بیك حووانه، بارماقلاری قالون و بوبری، یاطرلاری بیك جوان بولغان. یاوروپادان تیمر یانینه بارغان بر سیاح: «تیمر شول درجه‌ده قوتلی، که اول بیك آغر و زور بولغان تاتار حه‌یه‌سن بوکوب یینکروب آطا. اما بو آتنی عسکری آراسنده بیك آز کشیلرگه اتلی آلاه» دیگان. تیمر صوغش اورنلارنده کوب وقت اینك آلدی صفده طوروب صوغشقان هم کوب جراحتلر آلوب موشتز بولوب یملطالاعان. سهستان خانی بلەن صوغشوب آیاغن آقصاتقانده آنك ترینه اوق کرگان، اوکچه‌لری کیسلگن، برلغان بولغان. اول آنی صوغش بتکاچکنه سیزگان. خوارزم خانی یوسف، آقصاق تیمرگه دورتنچی مرتبه‌ده‌گی صوغشلارن باشلار آلدندان «ایکی کشی اوچون بوقدر خلق نه‌رەم ایتو معقول توگل. بر آلای ایتکانچی اکسر بر یرگه جیئق‌دا صوغشیق» دیب خط یبەرگن. یوسف اوزیده بیك باطر کشی بولمامه. تیمرنك اینك اش طوغانی بو دعوتنی قبول ایتمه‌سکه نیرگه نصیحت بیرگان هم تیمرنی اوز مصلحتی قبول ایتوگه کوچنەب قراعان. تیمرنی مزلك اوچون آنك اورن آصوب اویرو بیه قورقتقان هم یوسفقه قارشی قلچ طوتوب بر صحراغه چقدن. لکن یوسف موندای قورقوب میدانغه چقماغان.

تیمر غیبدن خبر برو، یولدزلاردان قاراب سویله‌و (علم نجوم) کبی اشلرنی برده یاراتماغان هم: «کشی‌نك بختی یولدزلارنك تیگ‌له‌ی یا که بولای طورولارینه توگل. بلکه یولدزلارنیدا کشیلرنی‌ده یاراتوان الله تعالی‌گه باغلیدره‌دی ایکان. تیمر عضوی جهتدن‌گنه توگل معنوی، روحانی جهتدن‌ده بیك باطر بولغان: حلب شهری طار توش کوبکه اوط آلوب یمنغان وقتده خلق‌نك ایچنده موشلارندان بارغان کیلر کوب بولغان، بوتون خلق آه ـ واه ایتوب باشلارن

قایا قوبارغه بلمی یورگانلر. شول وقت، تیمر، عالملار بله‌ن مناظره قیلشوب اوطورغان هم شامیندا ملاك بولغان کشیلرگه قاراب: «بو کشی‌لر اوجماحلی‌می، سوعلی‌می بولورلار؟» دیب صوراغان. برمعنی: «ایمان بله‌ن اولگانلری اوجماحلی بولورلار» دیب جواب بیرگان.

تیمر دشمانلارینه اوربه قارشقان کشیلرنی بیك یامان مرحمتسزلك، قاتی عذاب بله‌ن بتررگه تله‌گان. بوجهده اول چنگیز هم آنك بالالاریندان‌دا بیك کوب اوردرغان. هندده، دهلی قالاسین فتح ایتکاچ، یوز مك قدر خلقنی بریولی هلاك ایتدرگان. بغدادنك توقسان مك خلقن بریولی بترتکان، دجله‌گه آتدرتقان؛ حلب، دمشق، اصفهان کبی قالالارده‌دا شوندای حاللر بولغان. خوارزم شهرن آلغاچ شهرنی بوتونله‌ی خراب ایتوب اورنینه آرپا چه‌چدرگان هم خلقن طوباشلای سمرقندکه کوچرتکان. تیمرنك شول قدر ایمه‌نچ برکوچ ایکان کورگان خلقلارنك کوبسی شهرلرن صوغشسز بیرگانلر. تیمر، نی قدر کوب بیرلرنی فتح ایتسه‌ده، بوتون خلق، دنیا آلدیدن قوروب طورسه‌دا اوزن مستقل خان ایتوب اعلان ایتمه‌گان. ۱۳۸۸ ده سیورغتمش‌خان اولگاچ آنك اورنینه اوغلی محمود خان‌نی خان ایتکان؛ آقچه‌لارنی آلار اسمینه صوقدرغان، خطبه‌لاردا آلارنك اسملری اوقولغان؛ تیمر اوزی خان یاننداغی برامیر بولوب عمر ایتکان. البته بو خانلار، امیر قارغان یاننداغی خانلار کبك، فقط اسم جهتندن‌گنه خان بولغانلار. اداره‌اشلرینه برده‌قاتنشمی، تیك امیرنك ایاغلگینه دعا قیلوب‌غنه یاتقانلار؛ تیمرده اوز نوبتنده آلارنی خان ایتوب طانوغان، احترام ایتکان. اول زمانده چنگیزنك بالالاری بله‌ن تیمرنك بالالاری، اولگیلری خان بولوب، صوڭغی‌لاری فقط وزیر بولوب طورورغه عهدایشوشکانلار دیگان بر اعتقاد بولغان؛ سمر بیك طوغری، مونك اوستینه آتا - بابالارینك عرفلرینه، ملی عادتلرگه بیك واقلاب رعایه ایتوچی کشی بولدقدان شول قاعده‌نی اوزگارتمه‌گان.

تیمرنك فتح ایتکان یبرلری چنگیز فتح ایتکان یبرلر قدر اولوغ کنك بولوب یتمه‌گان لکن بولار هر ایکسی‌ده فاتحلقده برسه‌برسینه بیك اوخشیلار. بولارنك هر ایکیسی‌ده قول آستلارینداغی عسکر هم‌خلقلاری طرفندان چکسز احترام کورگانلر وشول احترام بله‌ن فائده‌لانا بلگانلر. هر ایکی فاتح، دشمان بیرسه، دشمانلك توتی. داخلی حاللرن اوگره‌نوب بتکاچکنه هجوم ایتکانلر وشول سببدن هجوم ایتکان اورونلاریندا مغلوب بولمایاچاقلارینه آلدان اوق اوشانغانلار. چنگیز بله‌ن تیمرنك آراسنده یاسه‌نقه آیورمادا بار: تیمر چنگیزگه قاراغانده بیك کوب عالم بولغان. درست اول مکتبده اوقوماغان، اوقی و یازا بلمه‌گان، شولایدا بولسا اول اوزینك تورك، ماغول تللریدن باشقه، فارسی تلنده‌ده سویله‌شکان، کوب عالملر بله‌ن اولطوروداش بولووی آرقاسنده اسلام علملرن اوگره‌نگان، تورك تاریخن بیك یخشی بله طورغان. عموم تاریخ بله‌ن بیك تانش بولغان، حتی بر زور مسلمان عالمن اوزینك تاریخداغی تیره‌ن معلوماتی بله‌ن آپدراتقان؛ اول اوزینك عسکرن تورلی تاریخی حکایه‌لر سویله‌ب رواحله‌ندره، روحلارن کوته‌ره طورغان بولغان.

مونك اوستینه، چنگیز فقط شامانی مذهبندگه طورغان، مملکت هم فتوحاتده هیچ بر دینی نیت طوتماغان، تیمر ایسه شامانلق اوستینه‌بیك نق مسلمان بولغان؛ اول مسلمان عالملرینه بیك احترام ایتکان، مذهبلرنك طارالووینه قارشی طورغان، حرام بولغان اشلرنی استعمالدان

(آقصاق تیمر ماوزالیماچ)

حتی بیك یق طاعان و بورقلو اورویلارن یابدرعان، بعض صوعشلاریده بدعت، شیعه‌لك‌لری یشرو کبوه دیتی بیت‌لرده‌ده بولنعان و بولارق فقط اوز یملك سیاستی اوچونگه اشله‌گان. حقیقتده اوزی، سنی لکدن بیگره‌ك، بابالار عادتن احترام اسوچی‌چن تاتار بولعان. چنگیز مملکت اداره‌سی اشلرنده، قانون توزوده مملکت‌نك حاجتلرن، عرف وعادتنی اعتبارغه آلعان. تیمر ایسه بوخصوصلارده، فقط چنگیزعه ایه‌رگان. هم اوزنده چنگیزده بولعان قدرموئسس لك‌قوتیملك بولوو ینه اوشانا آلماغان. عموما تیمر چنگیزغه قاراغاندا عالمره‌ك بولسادا آنك قدر کیلك فکری زور اختیار ایه‌سی، مملکت تدبیرلری اشنده‌ده چنگیز قدر اولك زور تدبیرلی بولماعان. اوشبونك اوچون، چنگیزنك مملکتی، اوزی اولگاچ برعصرعه یاقن وقت اوریك زورلمی ماقلادیعی حالده، تیمر دولتی اوزی اولگاچده طارالعان. تمر، صوعشلار تسداداا اداره اشلرنده‌ده چنگیز قدر اولك ههزلق کورسه‌ته‌گان هم اشلرنی آنك قدر اولك اولچه‌مه، باش آخرن قاراب اشله‌مه‌گان. هر حالده بیولك هم دنیاده بیك سیره‌ك کیله‌طورعان بر ایکی بیولك مکدار موق اسادده زور همت، زور اصبار (Воля)، زور عقل، روحانی بهادرلق بله‌ن مسار کشیلر بولعانلار

تیمرننگ بالالاری.

حلیل میرزا = تیمرنك «جهانگیر» «میران شاه» «عمرشیخ» «شاه رخ» اسملرنده دورت اوعلی بار ایدی. اوزی تریك وقتده اوق اسکی تورك عادتیچه مملکتی آلارعه بولب بیردی. جهانگیرگه کابل، غزنه، قندهار وهند یاقلاری؛ میران شاه‌عه آذربیجان هم آنك تیره یاقلاری؛ عمر شیخ‌عه فرغانه هم شرقی توركستان؛ شاه رخ‌عه مازندران، خراسان، سیجستان‌لار تیگان ایدی. لکن بولارنك اوچیسی تیمر اوزی ایسه‌ن وقتده اوق اولیب، تیمردن صونك بالاری بر اوعلی — شاه رخ‌عه قالدی، جهانگیرگه تیگان بیرلر آنك اوعلی پیر محمدنك، اما میران شاه‌عه تیگان بیرلر (اول ١٤٠٤ نچی یلده اولگاچ) اوعلی عمرنك تحت اداره‌سنه قالدیلار. تیمرنی اوزینه ولی عهد ایتوب، بالالاری آراسنده تدبیرلی بولوو بله‌ن مشهور بولعان طورونی — پیرمحمد بن جهانگیرنی بیلگوله‌گان ایدی. تیمر اولگان وقتده پیر محمد هندستانده ایدی. اول قانتقاچی نختنی میران شاه‌نك اوعلی حلیل میرزا آلدی. پیر محمد اوزینه وصیت ایتلگان تختنی آلورعه طریشوب قاراسادا بولدرا آلمادی؛ تحتده همان حلیل قالدی. حلیل، بیك یومشاق شاعر کشی ایدی. بوتن عمرن اوریك بك سویگان خاتونی «شاه‌ملك» که شعرلر یارو بله‌ن اوتکاردی. بیك کوب امیرلر، بیك اومال بولعان بو خاتوننی برده یارانمی‌لار ایدی، اوشبو سببدن امیرلر بله‌ن حلیل کیلوشه آلمادی.

تیمر، اوزی تریك وقتده شرقی توركستان وماعولستانداعی جغتای بالالارن هم آلارنك امیرلرن بتره آلماغان، تیك آلارنی اچکه (تیانشانعه) طابا قصو بله‌ن قناعتله‌نگان ایدی.

قمرالدين‌نڭ آغاسى خداداد، باشده خضر خان (۱) موڭندان آنڭ اوغلى محمدخان‌نى خان ايتوب. امير تيمرگه قارشى‌چه همان اوز باشينه اداره ايتوب كيلدى. ايندى امير قزغان اولگاچ توغلوق تيمر بله‌ن كيلوب سمرقندنى قازغان بالالارى قولندان آلغان آتاسى يولاچى دوغلات كبك خداداد ده امير تيمر اولگاچ تيمر بالالارندان سمرقندنى آلدى. لكن بو اش اوزاقغه بارمادى، خراساننده طورغان شاهرخ كيلوب سمرقندنى اوز قولينه آلدى. امير خداداد كيتارگه مجبور بولدى. خليل‌نى ده اوراق ياساتمى اوتردیلر (۱٤۱۲ ده).

شاهرخ هم اولوغ بك = «شاهرخ» امير بولغاچ آتاسى امير تيمرنڭ بارلق يرين اوز قولينه آلدى، تيك عربستان بله‌ن سوريه گه قولندان كيتكان ايدى. شاهرخ بيك عقللى شوكلى كشى ايدى. قرق يل قدر حكومت ايتدى و هر وقت عدالت بله‌ن، اهل علم ومعارف‌نى حمايه ايتو بله‌ن شهرت آلدى. اوزينڭ عقللى‌لقى بله‌ن بو چنگيزنڭ اوغلى اوگداى‌گه بيك اوخشش ايدى. قارتايا باشلاغاچ اوزينڭ اوغلى الوغ بك‌نى ملك اداره‌سينه قوشدى. «شاهرخ» وقتنده، دشت قپچاق، تيمرنى بالالارى قولندان كيتدى وكيتووى اوشبو روشچه بولدى:

تيمر، دشت قپچاق‌نڭ باشينه قويرجق خان‌نى اوطورتوب كيتو بله‌ن مونده اش توره‌له‌دى. ماڭعيت (نوغاى) (۲) ميرزالارندان «ايدگو» تيمر كيلگان وقتده آقا بيك دوستلق كورسه‌توب، توقتامش خلافينه طريشوب يوروگان ايدى؛ تيمر قايتوب كيتكاچ تورلى وقتده توقتامش‌قه دشمان بولغان ارص خان‌نڭ تورلى بالالارن خان ايتوب، ايدل بويين اداره ايتوب طوردى. توقتامش خان اولگاچ آنڭ بالالارى آلتون اوردا تختن، نسبكده بولسا، اوز قوللارينه آلورغه طرشدلار. هم همان ايدگو ميرزا هم ارص خان‌نڭ اوغلى تيمر ملك‌نڭ بالالارى بله‌ن صوغشوب طوردیلار. بر آز وقت سراينى‌دا اوز قوللارنده طوتدیلار. ۱٤۱۹ نچى يل توقتامش‌نڭ صوڭغى اوغلى «قادر بيردى» اولگاچ آنڭ اورنينه توقتامش‌نڭ ياقن طوغانى (۳) اولوغ محمدخان تو بولدى؛ اوزاملى ايدگو ميرزا بالالارى مونى قريم يافينه قووب تيمر ملك بالالارندان كچك محمدخان (٤) ديگاننى قويديلار. بولار هيچ بر وقت تيمر بالالارينڭ سوزينه قولاق صالماديلار.

آقصاق تيمر طرفندان قويولغان قويرجق وفات ايتكاچ، آنڭ اورنينه اوغلى «براق» خان قويلدى. اول شاهرخ هم اولوغ بك‌لرنڭ ياردمى بله‌ن كچك محمد خان‌غه هجوم ايتوب غلبه ايتدى (۱٤۲۵ نچى يل). اوراق طوردى، براق خان‌نڭ كوڭلى اوسوب بالالارى‌نڭ يرى بولغان سغناق‌نى شاهرخلرنڭ رخصتندن طش آلوب اوزى خواجه‌لق ايته باشلادى. شاهرخ‌نڭ اوغلى ـ اولوغ بك موڭا قارشى صوغش آچدى، لكن جڭلدى (۱٤۲۷ ده). شونندان صوڭ براق خان تريك وقتده‌دا آندان صوڭدا قپچاق تيمر بالالارينه يوز صوقمادى. حتى كچك محمد خان ۱٤۳۰ نچى يلده خوارزم‌نى ده باروب آلدى.

[۱] خضر خان‌نڭ موغلوق تيمر اوغلى بولغانى هم قمرالدين بله‌ن خداداد‌نڭ توغلوق تيمرنى خان ايتكان امير بولاچى هم توغلقنڭ بالالارى بدبكلارى بوغارينه كوروب توشكان ايدلك

[۲] ماڭعيت بله‌نڭ بر قسمى نوغاى سمننده‌گى اميرلردن صوڭ «نوغاى» ديب آطالوب كيتدى؛ بو تاتارلار الى بو كونده نوغاى آطالالار.

[۳] اولوغ محمدخان بن ايچكلى حسن بن جاناى بن توقتمش تيمور بن كونچك اوغلان. يعنى توقتاش تيمور توق ملى خواجه بله بر طوغان بولغان.

[٤] كچك محمدخان بن تيمر ملك بن ارص خان.

۱٤٤۷ نچی یلده شاهرخ وفات ایتکاچ اولوغبك اوز باشینه قالدی؛ لکن اوزاق طورا آلمادی، ۱٤٤۹ نچی یلده اوغلی عبداللطیف طرفندن اولترلدی؛ بر یلدان صوڭ عبداللطیف اوزیده اولترلوب اورنینه شاهرخنڭ ابراهیم دیگان اوغلینڭ اوغلی عبدالله امیر بولدی. اولده اوزاق طورا آلمادی، تختنی میرانشاه نسلندن بولغان ابوسعید آلدی. (۱)

ابوسعید میرزا ــ تیمور بالالاری آراسنده شوندی باش باشداقلق، بر برسن اولتریشولر حکم سورگان وقتده، خاضرگی قازاق صحراسنده شیبان خان نسلندن ابوالخیر (۲) هم بورکه دیگانلری بك قوتلهنوب کیتدیلر. ابوالخیر بوتون دشت قبچاقنی اوز قولینه آلدی؛ بوتون قبچاق خلقی ابوالخیر خان دیب اوروب طوردیلار. قبچاقده هیچ کم آڭا مخالفت ایته آلمادی. ابوسعید میرزا تخت اوچون عبدالله بلهن صوغشورغه کرشوب، اول دفعهده جیڭه آلمادیچ، ابوالخیر یاننه قاچدی. ابوالخیر سمرقندنی کیلوب آلدی، عبدالله میرزانی اولتروب، خانونی اورنینه آلدی هم ابوسعیدنی تختکه اوطورتوب کیتدی (۱٤۵۱)

ابوسعیدده، شاهرخ بلهن اولوغبكدن صوڭ تیمور بالالارینڭ اسكی اشلاکانلرنسن مانالا؛ اول اورن تمام کوچلی، قوتلی طابوب باباسی امیر تیمور صوگنده بولغان سیرلرن قایتاروب آلورغه تلهدی هم تیمورنهیه جورغان: «بو دنیاده ایکی پادشاهلقغه اورون یوق» دیگان سوزنی تکرارلی باشلادی. بالالار عادتی طاشلادی، رسمی خان اوطورتمادی، اورن مغل خان هم ودی. اورلری اوطرتقان برکشینڭ بودرجه کوچهیوب کیتووینه، ابوالخیر بلهن بورکهنڭ اچلری پوشدی، آلارجمهسی بالالاری بلهن برلهشوب ابوسعید بلهن صوغشدیلار.

ابوسعید میرزا امیرلگینڭ ۱۸ نچی یلده آذربیجان طرفنده استقلال اعلان ایتکان تورکمهن امیری «اوزون حسن» دیگن کشی بلهن صوغشدی وشول صوغشده اولترلدی (۱٤٦۸)

تیمور دولتینڭ تۆشووی ــ ابوسعید میرزا اولگاچ، شرقی تورکستاندان بغدادغه قدر، قزاق صحراسندان هندوجنوبی ایرانغه قدر صوزلغان، اولوغ تیمور دولتی واق ــ واق اولوشلرغه بولندی هم تیموردن قالغان شوکتده بتدی. خراسان، مازندران، هرات یاقلارن تیمورنڭ عمر شیخ اسمندهگی اوغلینڭ نسلندن حسین بایقرا (۳) اداره ایته. فرغانه یاقلارن ابوسعیدنڭ اوغلی عمر شیخ؛ اصل ماوراءالنهری ایسه شول وق ابوسعیدنڭ اوغلی سلطان احمد میرزا اداره ایته ایدیلر وبولار اوزارا هروقت صوغشوب طوردیلار. ایران، هند یاقلارنده آیروم خانلقلار یاصالدی. خوارزمنی جوجی بالالاری، شاهرخ وقتنده اوق، آلغانلار ایدی «عولستان» (بدی صوم جونه ر ا) یاقلاری، بوتون شرقی ورکستان جغتای بالالاری قولنده ایدی. حتی بولار جوجی بالالاری

(۱) ابوسعید سلطان محمد میرزانڭ اوغلی، سلطان محمد میرزا ایسه میرانشاه میرزانڭ اوغلیدر.

(۲) ابوالخیر بن دولت شیخ، بن ابراهیم، بن فولاد، بن منگو تیمور خان، بن بادول خان، بن جوجی بوقا خان، بن بهادر خان، بن شیبان خان، بن جوجی خان، بن چنگیز خان ایسه. ابوالخیرگه بیشنجی بووینده قوشولا: بورکه بن یادگار، بن تیمور شیخ بن حاجی تولی، بن عرب شاه بن فولاد خان.

(۳) حسین بایقرا میرزا امیر تیمورنڭ دورتنجی بووینده‌گی بالاسیدر: حسین میرزا بن منصور میرزا، بن بایقرا میرزا، بن عمر شیخ میرزا، بن تیمور.

ملەن دوست بولوب ترگه عمر ايته باشلادىلار هم تيمر بالالارين قهارعه كيرشديلر. چغتاى بالالاريدان يونس خان (١) و آنڭ سلطان احمدخان، سلطان محمود خان اسمده‌گى بالالارى تاشكند تيره‌لرن اداره ايتوب طورديلار؛ يونس خانڭ آتاسى ايسەن بوغا خان شرقى توركستانده حكم سوردى. صودرنانك توپ ءعده . قپچقده ابوالخيرنڭ بالالارى تقتعانڭ اوسيمه بصا بارديلار، هم تيمر و آنڭ بالالارينڭ مملكت اداره‌سى حالار (چغتاى سلى) قدلدان طارتوب آلولارينه نهايت بيرورگه كريشه باشلاديلار.

ميرتيمورنڭ جنازه مراسمى. بوروغى تاتارلار ءادتجه كيونلر هم صوغش اسبابلارين آط اوستلرينه قويوب مرثيه اوقوب تارالار.

(١) يونس خان توغلوق تيمرخاننڭ بيشنجى بووينداغى، محمدخاننڭ اوچنجى بووينداغى بالاسى در: يونس خان، بن ويس خان، بن شيرعلى اوغلان، بن محمد خان، بن خضر خواجه خان، بن توغلوق تيمر خان.

١٤٩٤ نچی یلده ، «ابوسعید» میرزانكـ اوغلی «احمد میرزا» اولگاچ آنیسی سلطان محمود میرزا تحتکه اوطورغان ایدی؛ اول باری آلتی آی‌غنه عمر ایتدی. اورندن صولكـ قالغان اوغللاری «مسعود» «بایسنغر» هم «سلطان علی» اوزآرا تحت اوچون صوغشوب‌غه کرشدیلر. فرغانه، اندیجان یاقلارینكـ حاکمی «عمر شیخ» میرزا (١٤٩٤ نچی یل) اولگاچ اورنینه قالغان اوغلی بابر میرزا، محمود میرزانكـ بو اوچ اوغلی آراسنده‌غی تراغعه قاتوشدی هم اوزی سمرقندنی قولغه آلدی.

صزدریانكـ تون یاغنداغی خانلار - قپچاق خانلاری «ابوالخیر» خان‌نكـ بالالاری بو وقتده ینه قوتلانوب توشکنلر ایدی. آلار تیمر بالالاری آراسنده‌غی بو باش - باشداقلقدان فائده‌لانورغه تله‌دیلر هم ١٥٠٠ نچی یل سمرقندنی بابر میرزا قولندان آلوب، ماوراءالنهرده امیرلكـ، قازان خان اولگاننن باشلاب، یوز ایللی یل قدر اوز باشلارینه حکم سورولرینه نهایت بیردیلر. بابر میرزا هند طرفینه کیته‌رگه مجبور بولدی. تیمر نسلنكـ باشقه بالالاری‌ده آقرن - آقرن کوزدن یوغالوب بتدیلر هم بونكـ بله‌ن، تورکـ ایلی‌نكـ تاتارلار خانلق ایتو بله‌ن باشلانغان شوکتی‌ده کیتدی. چونکه چنگیزخان‌نكـ بالالاری مملکت ادارسی اشلرنده بیكـ مشاروب، ناچارلانوب کیتکاچ، تورکـ ایلی قوتلی امیرلر قولنده‌غنه یاخشی اداره ایتلوب کیله آلغان ایدی، ایندی، بو امیرلر (تیمر و آنكـ بالالاری) ده بتوب اش ینه شول خان بالالاری قولینه کرگاچ، ینه شول باش - باشداقلق باشلانورغه تیوش ایدی، هم شولای بولدیدا (١)

■

ماغوللارننكـ شوکتی دورنده تورکـ ایلیننكـ اچکی توزولشی.

چنگیز و آنكـ برنچی بالالاری هم تیمرلنكـلر وقتنده مملکت، تورکـ بله ماغوللكـ برگه قوشلوب توزوگان زور مملکتی کوبنچه‌گه قالمیچه، بتون دنیا مملکتی (Всемірная имперія) صورتن آلوب کیتکان ایدی؛ اوشبو سببدن مملکتنكـ داخلی توزولوشی‌ده تورلی قوملر تأثیری آستنده تورلیکه توکانوب بته‌كـ احتمالی بار ایدی. لکن قایدو بله‌قوبلایلارنكـ، موحی اولوسی خانلاری بله ایلخانیلارنكـ صوغشلاری صوگنده مملکت اوزیننكـ اصل صورتینه قایتدی.

---

[١] تیمر بالالاری دوری اوگره‌نو اوچون روس تلنده هیچ بر ره‌تلی نرسه یوق. فقط وامبری‌نكـ بخارا تاریخنده. [١نچی جلد] تیمر بالالاری‌دیگان مابی هم بارتولدنكـ براقحاوز ناموسنده شامرح دیگان مقاله‌سی [جلد ٧٧: ٢٢٨ — ٢٢٩] غنی کچکه نرسه‌لر بار. مسلمانچه مطبوع اثرلردن روضة الصفانكـ [١٩٠٣ نچی یلغی‌بمبی نشری] آلتنچی جلد ص. ١٨٢ — ٢٩٨ هم حبیب السیر [١٨٥٧ نچی یلغی‌بمبی نشری] نكـ اوچنچی جلدندن ٣ نچی جزئینكـ صونغی بارطیسی، ایلكـ یاخشی مأخذلردر، تیمر دولتی‌ننكـ توشوون اوگره‌نو اوچون ایكـ یاخشی مأخذ بابر نامه‌در. ١٨٥٩ ده قازان ایلمینسکی ١٩٠٦ ده لیدنده بیوفیریج نشرقیلغانلاری.

حتى ماغوللار بله توركلر آراسنداغى مناسبت تمام كيلوب جوجى هم جغتاى اولوسلرينه بولينگان تورك ايلى تمام اوز باشينه قالدى. اوشبو سببدن چنگيزنڭ مملكت ترتيبى، رعيتنڭ توكلگى توغروسنده توزوگان نظاملرينه توتقان يولسلارى ايكنچى ملتلرسنڭ تأثيرى بله بوزولمادى، سلامت كويوبچه مملكتنڭ آخر عمرينه قدر صاقلانوب دوام ايتوب كيلدى. اوشبونڭ اوچون تورك ملتينڭ تاريخى حياتنده چنگيز بله باشلانوب تيمرنڭ بالالارى بله بتكان زمان مالكنڭ ايچكى تورمشنده، ملتيمك مدنى ادبى حياتنده طوطوشلمن صاقلانگان بردورى ديب‌ده يتوله

بو دورنو توركلرنده مدنيت ــ ماغوللارنڭ شوكتى دورى تورك ملتنڭ حياتنده ايڭ ماتور بر دور حسابلانا: بو دورده گى حياتنده تورك ملتى چيكسز زور قوزغالسلار ياصاب اورينڭ كم ايكان دنياغه ينه آچيراق طانوتدى. اوزينه قاراغان ـ ا مدنى هم عالى بولغان مملكتڭ يراق ويافلارى آراسينه باروب كروب، آلارنڭ مدنيتلرن اوگره‌ندى هم اورى اچندن صوعتقه عه توگل علم، فن وادبيات بابنده‌دا زوراش باشقارورلق آدملر بيره آلاچاغن يعنى مدنيتكه كامل ـ تعدادن كورسه‌ندى. تورك ملتى، بو وقت، اوزن بيرنڭ ايڭ كوب اولوشينه هم بر يوزنده‌گى كوسملتلرگه حق معاسى بله حواله بولوب طورغان، اوزينڭ مالى حياتى، ماى كوچى بله تربكڭ اته آلا طورغان برقوم ايكان آچق كوردى. درست، تورك هم ماغول ملتلرنڭ چنگيزدن ايلگاركى وقتلارنده اوق اوزارينه خاص برمدنيتلرى بار ادى. لكن بومدنيت بتونه‌ى عسكرى ترتيبات هم مملكت ادارسى اشلرى، قبيله‌لرينڭ اوزآرا حيات‌لارى طوغروسينه عنه قايتوب قالا ايدى. باشقه ملتلرنڭ علم ومعارف، ادبيات وعمران كبى مدنيتلرندن اويغورلار هم باسارلار كبى بعض بر قبيله‌لرگه مانده‌لاندلار عايده‌لانا آلالار. اما تورك هم ماغوللارنڭ ايڭ اولوغ قسمى فقط شول اوزينڭ طار عسكرى مدنيتى، معاسز مجوسيى اچنده تماما قاپلانوب ياتالار، بيتمه‌سه باشقه ملتلرنڭ مدنى حياتلارندان، بيلكلرندن صحرا ايتوب، دنياده بزنده شب ملق يوق ديبه طورودا دوام ايته‌لر ايدى. ماغوللارنڭ شوكتى دورنده بو يامان حال بتدى، اصل اوزلرينڭ مدنيتلرن سلامت قالدرو بله برگه، الوغ مملكتنڭ زور بر شرقى قسمى، ماغوللار قتاى مدنيتى آستينه كرديار؛ غربى قسمى يعنى توركلر جوجى، هلاكو، چغتاى بالالارينڭ دين اسلامنى قبول ايتولرى بله مونسى اسلام مدنيتى، اسلام دينن قبول ايتديلر.

تورك هم ماغول ايللرينڭ ايسكى بالالاردان ميراث بولوب قالغان مدنيتلرى يعنى ايلنڭ داخلى ترتيباتى هم عسكرى اشلرى هم قبيله‌لرنڭ اوز آرا خاطرى بوزمانده اورنه‌ك بولورلق صورتده بولوب باردى: مملكت بقدر كيڭ بولسه‌دا طنچلق، شول مملكتده‌گى خلقنڭ راحتى تمام تأمين ايتولگان ايدى. چنگيز هم آنڭ بالالارى وقتنده، آق ديڭز (بحر سفيد) دن شرقده‌گى بحر محيط، ايوى ديڭزلرينه قدر؛ هندستاندان شمالى بوز ديڭزلرينه قدر موزلغان اولوغ مملكت تورك وماغوللارنڭ بيك قاتى، شفقتسز عسكرى نظاملرى آرقاسنده بر ولايت توسلى بولغان ايدى. سوداگرلر، سياحلار حاضرگى ياورو، استانبول (اول وقتده اسمى قسطنطنيه، روم) هم مصر ياقلارندان هندستان هم قتاى وماغولستان طرفلارينه تمام راحتلك بله، هيچ بر قورقنچقه اوچرامى، ايله‌نوب يوروب قايتالار ايدى. قسطنطنيه‌دان بارغان

سوداگارلر توركـ ـ ماغول مملكتينڭ امينلگن سويلهگانده «اگر بارغانده آقچه بله ياپچمكنى بر بيرگه قالدروب كيتهسڭ ايكان سين قايتوب لوزڭ آلوب كيتكانچى اول شونده ياتا، آڭا هيچ برمو قول تيگرمى» ديب ايتهلر ايدى. «شولوقت‌ده اسمنده بر عالم: «دنياده عمومى ملكت قوروب آنى عدالت هم حقلق بله تيچك طنچ راحت اداره ايتوب بولا. بر برسنه دشمان بولوب هر اينكن كوب ملتلرنى تيچك بر برسى بله طوغان كبك ايتوب طوطوب بولا ايكان‌ون. بريچى [illegible] بولا [illegible] دى شونداى اوق سوزنى چغتاى اولوسى شاعرلرندن برسى ده ماسه:

«صميمىٔ كوچلى‌دين عاقلار اوحوندر شحنه عدلينڭ
قايانيڭ توبه‌غه بوزى قيلور قويلارغه چوپانى»

ديب ايكن (لطيى) روس خلقى اچندن تاتارلار حقنده يازوب كيلوچى (Лѣтописецъ) لر، هم ياوروپادان (توركـ مملكتينه (آلتون اوردا‌غه) كيلوچيلر، تاتارلارنڭ دشماننه نى قدر قطى بولسه‌لار اوز آرالارنده شولقدر طاتو بولوچى‌لارن، آرالارنده هيچ بر طالاش قچقرش چغماغانون كوروب تعجب ايتوب يازغانلار.

بو قده مملكتنڭ هر طرفينه يام (پوچته) ترتيبى قويلغان ايدى. حكومتكه خاصتى بولغان آدملر اوشبو يامده يورلر ايدى. مملكتنڭ تورلى طرفلارينه صوزلوب كيتكان مخصوص پوچته يوللارى، هم پوچته آطلارى بهن مسافرلر اوچون اوتكاى بولغان استانسه‌لرى بار ايدى. پوچته بله يورگانده كاروان بله اون بيش كونده يورى طورغان يولنى اوچ كونده اوتوله ايدى. اسپانيه ايلچيسى «كلاويخا» ١٤٠٣ نچى يل استانبول آرقلى آقساق تيمور ياننه بارغانده تورك پوچته‌سى بله يورگان هم بو پوچته‌نڭ بيك تيزلگينه، هم اوز اعتبارينه قويلماى آشقدروب يورتولرينه تعجب ايتوب يازغان. اولوغ توركـ ـ مغول مملكتنده‌گى امينلككه، دين طوغروسنده تمام ايركنچيلك بولووى‌ده سبب بولغان. توركـ ـ ماغول خانلارى، ايسكى زماندان كيلگان عادت بويينچه، مملكتلرنده دين اشنى تمام ايركن قويغانلار. مملكتنڭ ايڭ زور منصبلرينه آدم تعيين ايتكانده اول آدمنڭ دينينه اصلا قاراماغانلار.

مثلا: چنگيزنڭ ايڭ ياقن وزيرلرندن، ايڭ مشهورلرندن برسى مسلمان اميرى «محمود بلواچ» ايدى. بو يلواچ‌نڭ اوغلى «مسعود يلواچ» بله «حاباش آميت» ديگانى چغتاى‌نڭ اولوغ وزيرلرى بولوب طورديلار هم چغتاى اوروغنڭ اوردا‌سنده بولغان وقتده مملكتنى آنڭ اسمندن اداره ايتديلر.

«قوبلاى»نڭ زور توره‌لرى مسلمانلاردان، خريستيانلاردان، يهوديلردن بولغان. قوبلاى يانينده يكرمى دوورت يل (١٢٧١ ــ ١٢٩٥) قدر طورغان ياوروپا سياحى «ماركوپولا» (روم مملكتنده ويندسيا شهرندن) ماغول مملكتنڭ تورلى زور ولايتلرنده بيك زور منصبلرده طورغان. توركـ ـ ماغول مملكتنده صوغش هم عسكر ترتيبلرى بيك مكمل بولغان: مملكت ترتيبى صغلاوده هم مملكتلر فتح ايتوده دشمانلرنى جيڭوده اول كوبكه قدر تاتار عسكرى بلنڭ هيچ بر تيڭى بولماغان: حتى تاتارلارنڭ عسكرى ترتيبلرى اول زماندان صوڭ ايكنچى ملتلرگه اورنك بولوب قالغان.

بو قدرى توركـ هم مغوللارنڭ اوزلرنڭ ملى مدنيتلرى بولغان: اينده بو دورده توركلر، مدنيتلرى ايكنچى برجهتلردن قوتلى بولغان ملتلرگه قاتشوب دنيالارن طاغن يونه‌ته

توشکانلر: چنگیزاوزی کوچه معیشتنڭ بیك متعصب طرفداری بولغان اول تولگاچ بالالاری «آط اوستنده (یعنی کوچمه حالده) مملکت فتح ایتمك ممکن بولسه‌دا، آط اوستنده مملکت اداره ایتوب بولمی ایکان» دیگان فکرگه توشکانلر‌هم اینڭ اول، مملکت اداره‌سینه، سوداوه‌نراشلرینه اوڭغای بولسون اوچون، صحراوی مملکتنڭ بیك کوب یرلرنده شهرلر بنا ایتکانلر. خانلار هم خلق اوزلری بو شهرلرده طورماسالاردا محکمه‌لر، بازارلار همه‌سی شول شهرلرده بولغانلار. آلتون اورداده، اینده‌گی بلغار شهرلری امسیمه «سرای»، «سرایچق»، «اوکك» اسمنده شهرلار یاصالغان. هم «خوارزم»، «اورکنچ»، «اه‌ترار» شهرلری وجنوبی روسیه بله قریم‌ده‌ئی «حاجی طرخان»، «ماجار»، «آ.ق»، «تان»، «کفه»، «قریم»، «سوعداق» شهرلری (١) بیك کوچه‌یگانلر؛ مانغولیه‌ده «قارا قوروم»، چغتای الوسنده «آلمالیق»، «اولوغ‌ایب» شهرلری توزولگانلر. تاتار خانلاری، ایران، هندستان، عربستان سوریا، قطای یرلرینه صوغشقه بارسلار آنداغی بتون هنرچیلرنی اوز ایللرینه جیوب آلوب کیلگانلرده شهرلر توزه‌تورگه قوشقانلار، بو خصوصده تیمر هم آنڭ بالالاری همه‌سندن‌ده آلغه کیتکانلر. آلار اوزلرینڭ زور شهرلری بولغان سمرقند، شهر سبز، بخارا، هرات کبی شهرلرده، اول کونگه قدر هم اول کوندن صوڭ اول طرفلارده‌هیچ بنا ایتلمه‌گان عمارتلر توزوتکانلر. تاتارخانلارینڭ هر تورلی دین‌گه احترام ایتکانلرینه قاراب یاورو‌پا خلقلاری «تاتارلار نصرانیت‌نی یاراتالار ایکان» دیب اویلاغانلار. روما پاپالاری بله فرانسیه کارولالاری تاتار خانلارینه ایلچیلر ییبه‌روب خریستیان دینینه کرورگه دعوت ایتکانلر. پاپا، ١٢٤٣ نچی یل، «پلانو کارپینو» اسمنده بر آدم ریاستنده بر هیئت ییبارگان، بولار قریم هم حاضرگی جنوبی روسیا آرقلی باطو باتینه «سرای»عه کیلگانلر. هم آسنده طوروب قرغز صحراسی، خوارزم (حاضرگی خیوا) آشا قارا قوروم‌عه بارغانلار.

(١) بو اورنده ذکر ایتلگان شهرلردن «سرای» یوغاریده هم کورسه‌تلگانچه استرخان گوبرناسنده ... شهری اورنده بولغان. بو شهرغه ... «یه شهرنی» کیموك بولغان «یاڭا سرای» (سرای‌جدید) بولغان، خرابه‌سی حاضر استرخاندن ١٢٥ چاقرم قدر مسافه‌ده سلیترینوی دیگان آول‌ده‌در. «سرایچق» شهری جایق [اورال] بوینده اورالسکی‌ولایت گوریف اویه‌زنده، گوریف‌دن آلتمش‌چاقرم مسافه‌ده ساروچیکا دیگان بلمه‌نڭ جایق‌عه قوشیلا طورغان اوریننڭ قارشیسنده‌عی بر آطاوده بولغان، حاضر سرایچق کربوسنی دیب آطالا. «اوکك» ساراتاو اویه‌زنده هم ساراتاودن اون بش چاقرم قدر توبه‌ن ایدل‌بوینده بوکون یابیرزنی اوقوبك دیب آطالغان آول اورننده بولغان. ـ اول وقتده‌عی «اورکنچ» بوکون کونه [کهنه] اورکنچ دیب آطالا. ـ «استرخان» شهری ١٣٩٥ نچی یل آقصاق تیمر کیلوب خرابه ایتکانگه قدر حاضرگی اورنداده بر آرغرب طرفنده بولغان. «ماجار» شهری شمالی قافقازیه‌ده، استاوروپول گوبرناسنده، پیترا گورسکی اویه‌زده بوزالا بلمه‌سینڭ موباعه قویغان اورننده بولغان. ـ «کفه» بوکون فیودوسیا آطالا. ـ «قریم» باعه ایسکی‌قریم، فیودوسیا اویه‌زنده، فیودوسیادان ٢٣ چاقرم قدر اورنده بوکون لیوکوبول دیب آطالا. «قریم» یارم آطاسی روس قولینه کرگاچ قریم شهری ١٧٨٧ نچی یل‌عه قدر اویه‌زدنی فالابولوب طورغان. ـ «سوداق» باعه «سوعداق» دخی فیودوسیا اویه‌زنده. حاضر بوایسکی شهر اورننده ١٨٠٥ نچی یلدان بیرلی سوداق اسمنده برنمچ آولی (کالونیه‌سی) طورا.

١٢٤٣ نچی یلده «نویوك»نی تختكه اوطورتو معلتنده بولغانلار. (یا ١٢٤٥ — ١٢٤٧ نچی یللارده) ایرانده حكم سوروچی تاتارلارغه آسیلین، دیگان میسیانیرنی ییبه‌رگان. لكن اول ماغولستانغه بارا آلماغان. فرانسوز كارولی طوغرنچی لیدوۋیك ١٢٥٢ ده «روبروك» (اسمده بره‌و) تحت ریاستنده میسیانیرلار ییبه‌رگان. بولاردا آلتون اوردادغه باطو حضورینه كیلگانلر. باطو آلارنی قاراقوروم‌غه مه‌نگو قاآن حضورینه ییبه‌رگان. مونك‌صونكنده ۋیزانتیه (استانبول) دان سوداگرلر قریم‌هم آلتون اوردا یرلری ماغولستانغه یوروگانلر (بو جمله‌دن برسی ماركوپولا) عربلردن، هم گروزین ارمنلردن بیك كوب آدملر بیوك ماغول خانلارینی بیرنچه سیاحت ایتكانلر (مثلا ١٢٤٦ نچی یللارده قاراقوروم‌ده بولغان گروزین شاهزاده‌سی گایتون) مونا بولار همه‌سی اوزلرینك یوروگان یرلری، كورگان قالالاری حقده معلومات جیوب، یازوب یوروگانلر. بو آدملر آلتون اوردا شهرلری، قاراقوروم‌لارداغی عمارتلر، بازارلار حقنده معلومات بیره‌لر. تیمر هم آننك بالالاری وقتنده، كلاۋیخودان باشقه، یه‌نه بیچ حالداتی «شیلد بیرغیر» (١٤٠٣–١٤٢٧) هم روما بیرندن كیلگان كونتی (KOHTИ ١٤٢٤–١٤٤٩) كبی یاۋروپا سیاحلاری یوروگانلر: بولار هم ایران، توركستان مؤرخلری خصوصا تیمر سلتندن بولغان بابر میرزا اول وقتده‌غی بایلق، سلطنت، شهرلرنك توزوكلكی حقنده بیك كوب اثرلر یازوب قالدرغانلار. بولارنك سویله‌ولری بوینچه، اول شهرلر بیك «تور بولغانلار هم بو شهرلرنك هر برسی آراسنده هم باشقه مملكتلر آراسنده یوروتكان سودا وتجارتی بیك‌زور بولغان «ماركوپولو» هم عرب سیاحلرندن «ابن بطوطه»، هم «بدرالدین رومی» دیگان آدملر

(تیمر وقتنده بر عالم بافچاده درس بیروب اوطورا.)

بو ولایتلر آراسنده تجارت اشلرن صاباب كورسه‌تەلر. تورك ایلینك عربستان، ایران هم، هندستان وقطای بله سودالری چنگیز وقتندان لوق بیك قوتله‌نوب كیتكان بولغان؛ اما یاۋروپا بله سوداسی بیگره‌ك «اوز بك» خان هم آننك ۋیزانتیه ایمپیراطوری بله قداشووی صوكنده بیك قوتله‌نكان. «صوعداق»، «كفه» شهرلری ۋیزانتیه هم بتون غربی یاۋروپا سوداگرلرینك

مرکزی بولغان. موندان اوتوب سوداگرلر حاجی طرخان، سرای، سرایچق، اورکنچ، اوترار، آلمالیق طرفلارینه کیتکانلر. غربدن کیلگانماللارنی برنك خلق کمش آقچه (صوم) برابرینه آلغانلار. صوکندان سمرقند وتاشکندلر بتون قطای، یاوروپا، عرب، فارس، هند ملوللارینه آلماشدروب طورغانلار.

مدنی قوملر بله قاطنشوننك دخی زور بر فائده‌سی شول بولغان، که بو زور بر قسم تورکلرنك معارف ہم ادبیات بابنده بیك اومطوبولدریغه سبب بولغان. تورك ایلنده توزولوب کیتکان زور شهرلرده مدرسه‌لر، کتبخانه‌لر تأسیس ایتلگانلر: بو اش خصوصا تیمر ہم آننك باللاری وقتنده بیك آلغه کتکان. اول وقت شهرلرده اینك مامور اینك اعلی بنالار مدرسه‌لر، علم یورطلاری بولغانلار. تورك خلقی اچندن کوب عالملر چققان: آلتون اورداده اوزبك ہم آننك اوغلی جانبك خانلارنك، ماوراءالنهر ہم ترکستانده تیمرلرنك اجتهادی آرقاسنده تورك ایلینه چیت بیرلردنده علمالار کوب کیلگانلر. چنگیز اوزی اهل علمنی بیك یاراتقان ہم بر نیچه طوغروده کیتابلار یازارغه قوشقان؛ ایرانده‌غی چنگیز باللاریدان هلاکو ہم آننك نسلندن بولغان «غازان» اورلری باشده مسلمانلقنی قبول ایتمه‌لرده، من ہم علمگه بیك کوب طرشقانلار حتی خانلار اوزلری علم بابنده اشله‌شکانلر. ایران، عرب خلقلاری اول زمانلارده کلام ہم فلسفه کبی علملرگه بیك بیرلگن بولغانلار: اما تورکلر عملی فائده‌سی بولغان بو علملرنی یاراتمه‌غانلار: آلار بتون کوچلرن طب، حساب، جبر، هندسه، هیئت، نجوم کبی علملرگه صرف ایتکانلر. بو اشکه، بیگرهك شول «هلاکو» بله «غازان» ہم آندان صونك تیمر ہم آننك طوروننی «اولوغ بك» بی نهایه طرشقانلار، رصدخانه‌لر بنا ایتدرگانلر. علم هیئت ونجومده اول کونگه قدر معلوم بولماغان، کوب نرسه کشف ایتکانلر. غازان خان، آقساق تیمر، شاهرخ، اولوغ بك تاریخ فننه بیك عاشق بولغانلار. بولار اوزلری ہم باباللاری حقنده مفصل تاریخلار یازدرغانلار. اولوغ بك اینه اوزی مکمل بر تاریخ کتابی (تاریخ اربع اولوس) یازغان(۱)

تورك خلقی بو دوره ملی ادبیاتنی‌دا. موندان ایلگارگی دورده کورلمه‌گان صورتده قوتله‌ندرگان. ادبیات اشی، خصوصا چغتای ایلنده، بیك قوت طابوب کیتکان، حتی آننك اولوسنده قوتله‌نو سببندن بو ادبیات «چغتای ادبیاتی» دیب آطالغان. ایلك اویغورلار دورنده ادبیات بولسادا اول بیك کنك بولماغان ہم اول ادبیات صنا جهتندنده بیك ساده بولغان. اما ماغوللار دورنده اول. فارسی ادبیاتی تأثیری آستنده، تمام باشقه روحقه کرگان. تورك ادیبلری وشاعرلرینك یازغانلاری صنا ہم موضوع جهتندن کوب بوغاری منگانلر. بو وقت تورك شاعرلرندن بریسی تورك تلننك فارسی تلنه قاراغانده وسع جهتندن فصیح ایکانلگن اثبات ایتکان. «سکاکی» لطفی» «مولانا حیدر امیر احمد سهیلی» «نوائی» «بنائی» «واصفی»

(۱) امیر تیمر وقتنده‌گی علما ومشائخدن: امیر سید علی همدانی، سید فاضل شریف جرجانی سعدالدین تفتازانی، خواجه عصمت‌الله بخاری، کمال خجندی، مولانا لطف‌الله اول زماننك الك آلغه حفظان آدملریدر. شاهرخ زماندان خواجه پارسا، خواجه برکه اصفهانی، ملا حسین خوارزمی، شرف‌الدین یزدی، عبدالرزاق سمرقندی حافظ ابرو؛ اولوغ بك وقتنده، رصدغه بیك اوستا بولغان قاضی‌زاده رومی، غیاث‌الدین جمشید کاشی‌دخی بو جمله‌دندر.

بو ادبیاتنڭ الوغ خادملرندن صانالالار (۱). امیر تیمرنڭ اوز بالالاری‌دا شعر بله بیك شغلله‌نگانلر. بولارنڭ ایڭ مشهورلری: «سلطان حسین بایقرا» ایله «بابر میرزا» بوله‌لار (۲). بو ذاتلارنڭ شعر و دیوانلاری بو كونگه قدر سلامت صاقلانوب كیلگان. اول زمان تورك ادبیاتی بك بایتقان ذاتلار «نوایی» (امیرعلی شیر) بله «حسین بایقرا»در. نوایی حسین بایقرانڭ وزیری بولوب، بتون بارلغن شول علمگه، شعرگه، تورك تلیسك سلامتلگینه، ترقیینه صرف ایتكان هم تورك تلنده بیك كوب اثرلر، شعرلر قالدرغان. سلطان حسین‌ده توركچه شعرلر ئه‌یتوگه بیك عاشق بولغان، آنڭ هم طوتوش بر دیوانی قالغان. بولاردان صوڭ ایڭ مهم اورننی «بابر میرزا» آلا. آنڭ دیوانی، هم اوزینڭ بیك كوب عبرتلی بولغان حیاتن توصیف ایتوب یازغان وقایعنامه‌سی (بابر نامه اسمنده) بار. مونڭ اشعاری بیك كوب بولماسه‌دا معناسی جهتندن حتی نوایی تقندان‌دا یاخشی، بابر نامه‌سی اوزینڭ مضمونی‌نڭ عاملی، یاروویڭ تكلفسزلگی بله بریك زمانغه چاقلی صاقلانوب قالغان همه چغاتایچه اثرلردن اوستون‌در. اول وقت تورك آراسنده ینه بیك ترقی ایتوب كیتكان اش موزیقه‌دن جر بولغان. قطای مؤرخلرینڭ یازووینه كوره، چنگز اوزی، «پلانوكارپینو» نڭ یازووی بوینچه، چنگیزنڭ بالالاری‌ قم‌مجلسلرن موزیقه‌سز اوتكارمه‌گانلر. او شوشیدن موزیقه‌اشی اول وقت بیك‌نه‌یگن تیمر بی هم آنڭ بالالاری وقتنده بوتابعدا كوچه‌یگان، شاهرخنڭ او یتچیلارندان یوسف اندجانی هم عبدالقادر مرغینانی، اولوغ بك اوزی، نوایی، بنایی، بابر میرزا هم سلطان حسین میرزا یاتنداعی خواجه عبدالله، محمد عودی، شیخی نایی، شاه‌قل عجكی، حسین عودی، غلام شادی‌لار اول زماننڭ ایڭ اوستا موزیقه‌چیلاری بولغانلار. مونڭ اوستینه اول زمانده صورت چیزو هم رساملق اشلری‌ده بیك آلده بولغان. اول زمانده یازلغان كتابلاردان بك اعلی رسملر بله یازلغانلاری بار. حسین میرزا یاننده سلطان علی، بهراد، شاه‌مظفر اسمنده رساملار بولغان.

ماغوللارنڭ شوكتی دورنده‌گی توركلرنڭ سودا و تجارت، مدنیت، علوم و معارف وادبیات یاننداعی ترقیلری، زماننه كوره هم چنگیزلاردان الگاركی دورلرگه قیاسا نی‌قدر قوتلی بولسه‌دا تورك ایلینڭ زورلغینه نسبتا بیك زور بولماغان. شهرلرده طوروچی، خانلار یاننده ئه‌یله‌نوچی خلقلار بو نعمتلردن مستفیدلانسالار دا، اصل خلق اوزی همیشه كوچمه حالنده‌گی نادانلغنده یوری بیرگان. خلق اوزی مدنیتده بیك كوچلی قوم بولماغاچ، ایرانیلار، هم عربلرنڭ تأثیرلرینه بیك قاطی بیرلوب كیتكانلر. ایران كیومن كیوچیلر توركی تلن ره‌ئه‌ب بلمی، یا كه بلسه‌لرده یارطیسندان كوبن عرب فارسی قاطناشدروب سویله‌وچی هم یاروچیلار كوبه‌یه باشلاغان. تیمر بالالاری وقتنده‌غی شاعرلرنڭ‌ده كوبسی فارسی بله توركی‌نی برگه صاتاتغانلار

۱] بولاردان باشقه یه نعیمی، نسیمی، قطبی، امیری، حاجی ابوالحسن، حرمی، كمالی، لطیفی، میرزا حاجی، بلال، كاملی، یقینی، مقیمی، اردشیر، غربی، رضاءالدین علی، امیر احمد سهیلی، میر محمود، شاه قلی اوبغور، واصفی اسملرنده شاعرلر بولغان. لكن، بولارنڭ دیوانلاری تمام بولوب صاقلانماغانلار.

۲] تیمر بالالاریدان یه شعر بله اسكندر بن عمر شیخ میرزا بن تیمر، ابوالقاسم بابر، میرزا خلیل، سلطان احمد، سلطان محمودلر هم اشتغال ایتكانلر.

هم اوز تللرينه‌ده فارسی‌نی بيك اولچه‌وسز قوشوب بيك آور تلده يازغانلار. اوشبوڭ اوچون تورك قومی مدنيتده نيقدر اوسكان صايون ايرانيلاشوب، ادبی تورك تلی‌نڭ يوغالوب كيتو احتمالی بولغان؛ لكن صوڭغی زمانده طابلغان نرسه‌لرنڭ كورسه‌تووينچه، اول وقتنی توركلرنی بوفاجعه‌دن اوزلرينڭ ايكی ادبياتلاری صاقلاب قالغان. اويغورلار وقتنداغی ادبيات. احمديسوی، باقرغانی، قوداتقوبليك وغيرلر توركلر آراسنده بيك كوب اوقولغان. مثلا: جوجی اولوسلرنده قوداتقوبيلك بيتلری، تلده اوقولوغه توگل. صاوت صابالارغادا يارلوب يوروگان. ١٩٠٨ نچی يل، اورالسكی اويازنده، صارايچيكوفسكی كرپوستنده (يعنی ايسكی سارايچق شهرينڭ خرابه‌سنده) قوداتقو بليك‌نڭ اوشبو بيتلری يازلغان چولمه‌ك طابلدی:

كشی كوركی يوز اول بو يوز كوركی كوز
بواوز كوركی تيل اول بوتيل كوركی سوز
تقی كورك كشی كا بيليك هم هنر
بو اوغ قيلوجان‌نی بيليك‌ليك كارا

مسكنده اويغور تلی، اويغور يارووی هم اويغور ادبياتينڭ كوب استعمالی، تورك قومی مدنيت جهتدن نيقدر يومشاق بولسادا، ايرانيلارغه تمام ييرولمی، ملی خصوصيتلرن صاقلاب كيلولرينه سبب بولغان.

توركلرنڭ بو شوكلی دورلری اوچ عصر قدر صوزلغان. بو دورده توركلرنڭ ملی ادبياتلاری، علملری، دباغه قارانلاری، حيات ومعيشتلری‌نڭ كوته‌رلووينه، مطلقا، شول «چنگيز»، «تيمور» كبك داهيلرينڭ جيكسز غيرتلری سبب بولغان. اگر جوجی بالالاری هم تيمورلرنڭ عسلری، خلقنی طوطوب كوچله‌ب ئولزمانده ايڭ كوچلی بولغان اسلام مدنيينه قوشولاری بولماسه ايسكان تورك خلقينڭ ايڭ كوب اولوشی بو كونگه قدر محوسيتلری آستنده قاپلانوب، اوزلرينڭ صحراوی حياتلاربه آلدانوب ياتقان بولورلار ايدی.

بو دورده تورك قبيله‌لری — تورك خلقی، اوچ عصر قدر مدت اچنده مدنی قوملر ايله مناسبتلری نی‌قدر قوتله‌نسه هم آلارنڭ مدنيت يمشلرندن نی قدر فائده‌لانسه‌لارده، اوزلرينڭ قبيله خاورموشندان هيچ آيورلماغانلار. تيمرنڭ آتاسی «طورغای» وفاتی وقتنده ئه‌يتكان وصيتنده «اوغلم ايڭ اول اوروغڭنی بل. آندان دينڭنی؛ سين ايڭ اول «بارلاس» اوروغندانڭ، «وندان صوڭ مسلمان» ديب ئه‌يتكان ايش ديلر. توركلرنڭ يوغاری صنفی (آريستاكراتيا) اوزينڭ اوروغن بيك ياخشی بلگان هم كوب وقت اوروغينڭ درجه‌سينه كوره حرمت كورگان. ماغوللار دورنده تورك اوروغلاری باشينه بيك كوب اوزگارشلر كيلگان. قبيله‌لرنڭ چنگيزدان اولگی تورولوشلری، تمام آلماشونغان، اوروغ هم سيليننغ يساقلاريه، ماغوللار كيلوب طولغاچ، ماغوليه هم آلتايده‌غی كوب تورك قبيله‌لری غربكه طابا كيتكانلر. قوبلای بله قايدونڭ صوغشلاری، ماغوللارنڭ بوددا وقطای مدنيتی؛ توركلرنڭ اسلام دينی واسلام مدنيتی قبول ايتولری سببلی ماغول بله تورك تمام آيرولغان. چنگيزلار وقتنده جوجی اولوسينه كيلوب كرگان ماغول قبيله‌لرندن قيات، مانغيت، قاوچين، قاتاگين، جلاير، كرايت،

قونغرات، تاتار، «ماغول اسمنده‌گی‌لری هم سولدوز، کنه‌گس، ساربن، شیرین، دورمان، بارلاس، مویدین کبی واق قبیله‌لری تمام تورکله‌شکانلر: تورکلرنك ماغوللار، آراسنده قالغانلاری ماغول بولغانلار. مونك اوستینه‌چنگیز هم آننك بالالاری ایکی اولوغ قبیله‌لرنك بر بیرده جیبلوب زور زور کوچ بولوب، حکومت اوچون خوفلی صورتده طورولارن یاراتماغانلار، اوشبونك اوچون زور زور قبیله‌لرنی واق واق اولوشلرگه بولگه‌لب تورك ایلی‌نك تورلی طرفلارینه طاراتقانلار. ایدل بوینده‌غی زور قپچاق اوروغینك کوبسی شرق طرفینه، زور نایمان اوروغی طاغن تورلی یاقعه طارالغان. اوشبو ایلکگی زور قبیله‌لر اورنینه، کوبره‌ك وقت، رئیسلرینك اسملرینه قاراب آطالوب یوری طورغان، تورلی قبیله‌لر اویوشدرلغان، جمعیتلر یاصالغان. جوجی نسلندن «نوغای میرزا» قولنده طورغان قبیله‌لر «نوغای» دیب، اما اصل آلتون اوردا، سرای حکومتیه. زمانی بله. اوزبك خانغه تابع بولوب مسلمانلقنی‌دا اوزبك بله برگه قبول ایتکان قوملر «اوزبك» دیب، بولارنك شرق طرفنده - آق اوردا یاقلارنده طوروچی قبیله‌لرنك مجموعسی بر یولی «قازاق» دیب آطالغانلار. اوشبو زور جمعیتلرگه ایلکگی زمانده‌غی «قرغز» «قانقلی» «قپچاق» «قارلوق» «نایمان» «مرکیت» «دولات» «اویغور» کبی قبیله‌لرنك همه‌سیده کرگانلر. اوشبو سببدن، ماغوللار دورنده، تورك قبیله‌لری آراسنده تل جهتندن یخشی اوق اوزگارش بولغان. چونکه تورکلر آراسینه شولقدر ماغول قبیله‌لری، حتی «دبنلین» هم «آلچین» دیگان کبی سبر یاغنده، ینسی طرفلارنداغی فین قبیله‌لری کیلوب قاطناشقانلار. اول زمانغه قدر «آرال» هم «مانغشلاق» یاقلارندا، صوگراق «ایرتیش» بله «جایق» (اورال) آرالارنده ترلك ایتوب کیلکان باشقردلارداشولقدر، (کیره‌ی (کرایت) قپچاق، مرکیت، دورمان، قرغز، نایمان کبك) قبیله‌لر بله قاطناشوب زور جمعیت صورتن آلوب کیتکانلر. ایلك زمانده حاضرگی چواش‌لار تولی سویله‌شوب کیلکان «بلغار» «ماجار» (میشر) خلقلاری اولده اوزلرینه کورشی بولوب کیلکان فین قبیله‌لرینك تأثیری آرقاسنده کیلکان برسه‌لردن تمام طارارتغانلار. بیرلی قپچاقلار هم غیر قبیله‌لر بله تمام قاطناشوب ایسکی تللرن طاشلاب قپچاقلارچه سویله‌شورگه کرشکانلر. ایسکی قازار (خزر) لارنك یهود دینن قبول ایتکان قسملری باشقه تورکلرگه قاطناشیچه طورولاری سببلی (بو زمانده قریمده «قارایم» دیب آطالالار). تورکمنلر هم آلتایداغی‌دوبا (اورانخای) دیگان کبی قبیله‌لرا اوزلرینك ایسکی اویدولارن آلماشدرماغانلار. تورکمنلرنك طوغانی بولغان سلجوق هم عثمانلی‌تورکلر (١) کیره‌ك چنگیز وقتنده، کیره‌ك تیمرلر وقتنده تاتار خانلاری هم اصل تورك مملکتینه دشمانلق صاقلاب طوردقلارندان، اصل وطنلرنده‌غی تورکلرگه بزده قاطناشی تمام چیتده طورغانلار.

مملکت اداره‌سنده‌گی ترتیبلر - تورك ماغول خلقلارینك بیك ایسکی زماندان بیرلی دوام ایتوب کیلکان حکومتلرنده بولغان کبك - ماغوللار وقتندادا مملکت قاآن هم خانلارنك طوغریدان طوغری ملکی - مالی حسابلانا ایدی. مملکتده‌گی بتون خلق

---

(١) عثمانلی تورکلری قای (بوزوق) اسمنده‌گی اوغوز قبیله‌سندن، اما سلجوق تورکلری قیناق اسملی اوغوز تورکلردن چققانلار.

خانىنىڭ هر بر تەيىنكانىنە هر بر بويروغينه هيچ بر كلمه سوز ئەيتمى بوى صونورغه هم بوتون مملكتدەگى ملكت خانىڭ تمام اختيارنده طوتلورغه تيوش ايدى. خانلار اولوغ خان هم كچوك خانلارغه بولينەلر، فقط اولوغ خاننى قاآن ديب آتاب يوروتيله ايدى (٢). اولوغ خان توتون مملكتدە بر‌ەو بولوب، سون مملكت اوستندن قاراسا، كچوك خانلار بر نيچه بولوب مملكتنىڭ تورلى اولەشلرن اوز باشلارنه، لكن اولوغ خاننىڭ كوزەتمەسندن چقمى، اداره ايتەلر ايدى. اولوغ خاننىڭ خاصه خواجەلغى بيك كيڭ ايدى: اول اوزينىڭ خلقندان تلەگان آدملرنى، اوز ملكى حسابلانغان، مملكتنىڭ تلەدگى يېرينه اولتورتا. تلەگان يېرينه كوچره. ايستەگان وقتنده تلەگانى قدر خلقنى صوغىشقه بولسون، اوتورگه بولسون، عمو اينەرگه بولسون چاقروب كيترە هم اوزى تلەگانچه حكم ايته، آنىڭ امرندن باش تارتقانلارغه اولم جزاسى بيروله ايدى. اما كچوك خانلارنىڭ حكملرندن رضا بولماغان كيلر اولوغ خانغه عرض ايتەرگه حقلى بولالار ايدى. تورك و ماغول خانلقلارى اسكيدن بيرلى عسكرى بر صورتده اداره ايتلوب كيلگان: اوشونىڭ اوچون خانلارنىڭ حكملرى تيڭ قسقه هم اوزون تفتيشلرى كوتوب طورمى يورى طورغان بولغان. خانلار مملكتده بقدر مستقل خواجه بولسەلارده آلارنىڭ اداره هم حكمدەگى حقوقلارى چكسز بولماغان اداره هم حكملرى، ايسكى زماندان بيرلى نق بلگولى بولوب كيلگان، عادت هم شولاردان چغارلغان «ياساق»لار بوينچه يورتلگان. موڭا اوستيه مملكتده قورولتاى اصولىدا بولغان.

قورولتاى، خان زاده هم نويون و تارخانلارنىڭ، مملكتدەگى معتبر آدملرنىڭ مملكت اشلرى خصوصنده كيڭاشور اوچون جيولغان مجلسلرى بولغان. موڭا مملكتنىڭ ايڭ يراق يېرلرندن‌ده بيكلر كيلگانلر. قورولتاى مثلا: چغتاى اولوسنده بولغان كبك، كوب وقت هر يللى جيولا هم بر نيچه كونلر دوام ايته طورغان بولغان. اما دائمى جيولا طورغان وقتلارى، مثلا خان اولب خان سايلاو، صوغش قلاى بولاو كبى زور حادثەلر بله تعيين ايتلگان. قورولتايلارده كنى تيك كوب هم بيك طنطنەلى بولوب اوته طورغان بولغان. قورولتايده اصل خانلار اوزلرى خواجەلق ايتكانلكدن كوبرەك جيولسلاردا خانلارنىڭ اوز تلەگلرى اوته طورغان بولغان. لكن شولايدا خاننىڭ تلەو تلەمەوينه قاراميچه قورولتاى بعض حكملر چغارا. اولوغ اميرلرنىڭ هم خانلارنىڭ اور عيبلرن تفتيش ايتوب حكم ايته. حتى خاننىڭ اورن، دورتنچى مرتبه عيبلى طابسا، اورندان توشروب بتون عائلەسى بله عمر بويى حبس كه ياپوب قويا آلغان. اوشونىڭ

---

٢) قاآن هم خان كلمەلرى بر اصلدان. قاغان كلمەسندن خفيفلانلار. ماغوليه اطرافىنداغى خلق، لهجەلرىنىڭ قاعدەسى بوينچه، قاآن ـ قاغان ديگانلر. اوشبو جهتدن قارا مؤرخلر هم بيكتنەگى اولوغ خانلارغه قاآنلقى قالغان؛ اما غرب طرفندەغى (چغتاى وجوچى اولوسلرندەگى) توركلر سوزنى قسقارتوب قان يا كه خان ديگانلر. اوشبونىڭ اوچون آلارنى اداره ايتوچى خانلارغه قان يا كه خان لقبى قالغان. باتوخان، توقتامش خان ديگان كبك.

اوچون خانلارنڭ مملکتکه خواجەلقلاری نیقدر کیڭ بولسادا آلار عادت هم قانون خارجنده اش قیلماسقه مجبور بولغانلار.

مملکت‌خاننڭ خصوصی‌ملکی قبیلەدن صانالغانلغی اوچون خان مملکتنی‌اوزینڭ بالالاری آراسینه بولیب بیره طورغان بولغان. اولوغ خان اوز بالالارینه بیرسه کچوك خانلار، اوز نوبتلرنده، ینه بالالاریمه بیرگانلر. مونڭ اوستینه دخی مملکتکه خدمتی کوب تیگان یاکه آتا بابالارندان زور درجەلی بولوب کیلگان بیکلارگه تورلی ولایتلرنڭ ادارەسی بیرلگان. اوشبو جهتدن اولوغ خان قولی آستنده‌غی مملکت اولوغ هم کچوك کیسەکلرگه بولنوب اولوغ هم کچوك خان هم واليلر طرفندان اداره ایتلگان. مملکتنڭ موندی ولایتلری «اولوس» یاکه «ایل» دیب اما والیلر «اولوس بیکی» دیب آطالغانلار. کبره‌ك خانلار بولسون، کره‌ك اولوس بیکلری بولسون مملکت‌خزینه‌سندن‌مخصوص وظیفه(جالونه) آلماغانلار، بلکه‌قول آستلارنده‌غی خلقدان‌خیولا طورغان آقچه یاکه مالارنڭ براوشلری بەن طامقلانغانلار. خانلارنڭ هم اولوس بیکلرینڭ اولوشلری، اگر مدنی بیر بولسه، فلان‌ییر هم فلان شهر دیب شهر هم آول‌لار بله چیکله‌نگان؛ اگر کوچمه خلق بولسافلان هم فلان قبیله‌لر دیب قبیله‌لر بله چیکله‌نگان کوب وقت مخصوص ولایتلرگه خواجەلق. خان یاکه اولوس بیکلرینه نسلدن نسلگه قالا طورغان ملك اتوب بیرلگان. خانلار مدنی ولایتده‌گی خلقلاردان آلا طورغان آلیق‌لارن ایگن هم شونگا اوخشاش نرسه‌لردن آلغانلار ومونی «قالان» دیب آطاغانلار؛ اما کوچمه ولایت خلقلارندان مال باشندان آلغانلار مثلا: یوز باشدان بر باش مونی «قوبچور» دیب آطاغانلار. لکن بو آلبان (یاکه آلیق – صالیق) اشلری زماننڭ اوتووی بله تورلی‌چه‌گه آلیشنوب طورغان.

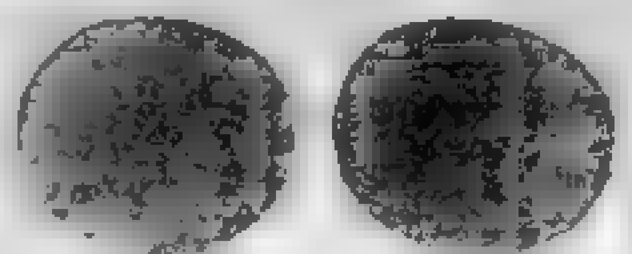

چنگیزخان آقچاسی

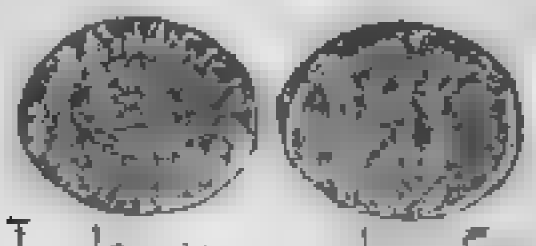

چنگیزخان صوغدرغان آقچا
اویغور یازووی بله.

خانلار هم اولوس بیکلری مملکتنڭ حاجتلرن، اگر اولرلی کوچمه معیشت ایتوب کوچمه خلقی اداره ایتوچی بولسالار، شول تیرمەلرنده کوچوب یوروگان ییرلرنده بترگانلر، اما شهرلرده طوروب، مدنی قوملرنی‌اداره ایتسەلر مخصوص محکمه (دیوان)لر بسه‌ایتوب اشلری شول محکمەلر واسطەسی بله باشقارغانلار. خانلار هم بیکلر اوزلرینڭ حکملرن خاصه «یارلیغ» هم «پایزه» اسملرنده بیرله طورغان یازولار بله بلگرتکانلر؛ «یارلیغ» دیب خاننڭ اوز قولی آستنداغی خلقنڭ هرتورلی حقوقلاری، اشلری طوغروسندا یازوب بیرگان بویوروق (اوکاز)لارن آطاغانلار. بو یارلیغلار کاغدگه یاکه تیری‌گه یازلەنلار هم یارلیغ، اهمیتینه کوره، آلتون یاکه کوموش یاکه عادی قارالار بله یازلغان. یارلیغنڭ آخرینه خاننڭ اسمی یاکه شول خان نسلینڭ تامغاسی یاکه مهری قویلغان؛ هرخان یارلیغی‌نڭ حکمی آندان صوڭ کیلگان خان وقتندا یوروووی لازم بولماغان. اوشبونڭ اوچون خلق، خانلار یا کارغان صاین،

حکملرنی هم یاکارتوب طورغانلار. اما «پایزا»، دیب خان‌نڭ اوکاز هم شهادتنامه‌لری اورنینه بیرلگان میدال کبك نرسه‌لرگه ایتکانلر. پایزاده، مثلا: برکشینڭ نیندی منصبده بولغانی، خان قاشندا نیندی اورندا بولغانی یازولا طورغان بولغان. اول میدال کبك نرسه، بیرلگان کشینڭ درجه‌سینه کوره، آلتوندان، کوموشدن، جیزدن حتی تیمردن‌ده بولغان. مأمورلر مملکت اشی بله خلق آراسندا یوروگانده پایزالارن قوللارندا یوروتکانلر، خلق آلارغه تیوشلی حرمتنی ایتوب، کیره‌ك یارافلارن باشقاروب طورغانلار.

مملکتده رسمی دین هم تل — مملکتده رسمی دین بولماغان. چنگیز وآنڭ بالالاری ایسکی دینده ـ شامانیلقدا طورغانلار. چنگیز بالالارینڭ صوڭغیلاری هم تیمرلر دین اسلامنی قبول ایتوب آنی اوزلرینه رسمی دین ایتکانلر. ماغوللار دین اهللرینڭ همه‌سینه‌ده احترام ایتکانلر. هیچ بر دین اهلی دینی اوچون قسماغانلار. تاتارلار هیچ بر اورندادا دین علماسی، موللالار، روس روحانیلرندن آلان آلماغانلار صوغش‌وقتندا آلارغه تیمه‌گانلر؛ تیمراوری بیك قاتی‌مسلمان کورنه‌ده، دینده‌ایرکنچیلك اشنده چنگیز یولینه یاقن یول طوتقان.

مملکتنڭ رسمی تل‌دیارووی اویغور خطی ایله تورك تلی بولوب، خان بالالارینه هم مأمورلرگه موفق باو، اوگره‌نولارم بولغان. چنگیز بالالاری تیمر هم آنڭ بالالاری اوز آرالاونداغی یارولارنی اوشبو یارو بله یازشقانلار هم مملکتنڭ قانونلارن اوشبو یازو بله یاروب یوروتکانلر. ماغول تلنده یازغان یارولارنیدا اویغور حرفی بله یازغانلار. اما مملکتده حاقعه بلو لازم بولغان رسمی بر تل بولماغان. تورلی قبیله‌لر، وخلقلارغه ییه‌ریله طورغان یارلیقلار، بویوروقلار بیرلی قبیله‌لرنڭ اوز تللرنده‌ده یازولغانلار. مه‌نکوخان‌نڭ یاننده فارسی، اویغور، تبت، تونغوت تللرنده یاروچیلار بولغان. بویورقلار، بیرلی خلقلارغه ییکل آڭلاشلسون اوچون، شولای یازلغانلار. آخردان، تورك ـ ماغول دولتنڭ اولوغ اولوسلری آقرن، آقرن مستقل حکومتلرتوسن آلاباشلاغاچ، بواش دهی کوچه‌یگان. ماغولستاندا اشلر تمام ماغولچه. ایراندا ایلخان اولوسنده فارسچه بوروگان. تورکچه اینه اصل تورکلر آراسندا یعنی چغتای هم جوچی اولوسلرنده‌گنه رسمیلکی صاقلاغان. شونداداده اولوسلر آراسندا مشترك تل، تورلی اولوسلرنڭ ایلڭ یوغاری صنف ـ بیکلری آراسندا ادبی تل، خانلار آراسندا رسمی، سیاسی کاغد(داکومینت)لار یارولا طورغان تل هامان اویغور تورکیسی‌بولوب دوام ایتکان.

مملکتده رعایه ایتوله طورغان قانون ونظاملار —

اولوغ تورك ـ ماغول مملکتینڭ ادارمسنده قانون ایتوب، چنگیزخان‌نڭ اوزی طرفندان جیولغان قورولتایلاردا تورك ـ ماغول بیکلاری هم قبیله باشلقلاری‌نڭ چنگیز اداره‌سی آستندا توزوگان «یاساق» اسمده‌گی مجموعه‌سی استعمال ایتلگان. یاساق تورك ـ ماغول خلقلارینڭ بورون ـ بوروندان، ایسکی قاآنلار زمانه‌سندان قالوب کیلگان عرف عادتلرینه قاراب توزولگان. یاساقدا چنگیز توزوگان‌مملکتده

رعایه ایتولورگه تیوش بولغان قانونلارنڭ اساسلاری‌غه صاقالوب واق تویه‌کلری صاقالماغان بولغان. یاصاق اوزینڭ عدالتی هم آرتق قاتیلغی بله‌ن آیرلغان. آندان بتون شام، مصر، عراق قطای یاقلارینڭ خلقلاری قورقوب طورغانلار. یاساق، اوزلرینڭ عادتلرندن جیوب توزولگان بر قانون بولغانلقدان. آنڭ احکامینی رعایه ایتو تورك ماغول خلقلاری اوچون هیچ اوڭایسز بولماغان؛ مونڭ اوستینه تورك — ماغولخانلارینڭ اورلاری اوچون، حاجت ورعایه‌سی تیوشلی بولغان ایکنچی هم اوچنچی قانون نامه‌لر بولغان: برسی «آلتون دفتر»، ایکنچیسی «قوتادغو بیلك» دیب آطاغانلار. آلتون دفترده، خانلق یاکلشماسون اوچون، قاآنلارنڭ نسللری صاقالوب یازلوب بارغان. قوتادغو بیلكده ایسه یاساق داغی کبی حکملر یازلماغان، تیك مملکت اداره‌سی بله شغلله نگن کشیلرگه، رعیه آلدنده اوزلرین نیچك طوتو، حکملرنی نیچك اجرا ایتو حقنداغی مصلحتلر یازلغان بولغان. چینگز خان هم آنڭ برنچی بالالاری وقتنده، مملکت اداره‌سینڭ اساسنده حاجت بولغان موندای اثرلر بیك اعتبار ودقت ایله قاآننڭ اوری طورغان اوردو (مرکز)‌ده صاقلانغانلار هم بولارنی صاقلاو خدمتی مملکتده بیك زور درجه حسابلانغان. چغتای تریك وقتدا بولارنی صاقلاو خدمتی آنڭ قولندا بولوب، آندان صوڭ، بو حرمتلی درجه نسلندن نسلگه کوچوب یوروگان. بو یاساق، آلتون دفتر، قوتادغولاردان هیچ برسینڭ زمانمزغه کیلب یتمی تلف بولغانلار. آقصاق تیمربك مملکت اداره‌سنده‌گی جمله اشلرنی یاساق‌غه قاراب یوروتکان، تیك اوزی، دین اسلامنڭ بیك قاتی رعایه ایتوله طورغان یرده بولغانلقدان، اسلام شریعتی حکمن هم یوروتکان؛ اما عسکری اداره هم مملکت اداره‌سی اشلری مطلق یاساق بویونچه بولغان.

یاساق بوینچه یالغانلاو، اوغرلاو، زنا، کشینی خورلاو، اختیاری بله بیرلگان شهرنی یمرو، دین علماسندان، عبادتخانه‌لردن آلمان آلو، آیدا اوچ مرتبه‌دن آرتق خمر اچو کبی اشلر ممنوع بولغان. یاساق حکمینه قارشقان آدملر کوب وقتدا اولوم جزاسینه حکم ایتولگانلر.

مملکت خلقینڭ صنفلارغه بولینووی — بتون مملکت خلقی آق سویه‌ك (دۋوره‌ن) هم قارا سویه‌ك عوام‌غه آیرلغان. آق سویه‌کلر آلیق صالیق (یالوغ) لاردان، یام (پوچته) غه آطتویماق‌دان، ایگن‌معاره‌لرینه آشلق قویماق کبی اشلردن‌عفو ایتلگانلر. آق سویه‌کلرنی قارا خلق‌دان آیرو اوچون مخصوص علامت (تامغا) لار بولغان.

یوغاری صنف خلق یعنی آق سویه‌کلر، خان سرایی هم خاننڭ اوز یانده بولو، مملکت خدمتی بله شغلله‌نو، عسکری اشلرده بولو کبی جهتلر بله تورلی صنفلارغه آیرلغانلار.

خان سرایی تیره‌سنده‌گیلر اوشبولاردر: ۱) خورچی یاکه اوقچی - بولار خان تیره‌سنده خاننه کیره‌ك اوقلارنی کوته‌روب یورچیلر، ۲) باروچی - خاننڭ آش تربیه‌سن قاراوچیلار؛ ۳) آقتاچی - خاننڭ مالالارن هم منهر آطلارن قاراوچی؛ ۴) یورتچی - خاننڭ اویلرن، یورت جهازلارن صالدرب قاراب طوروچی؛ ۵) جه‌ربی - خاننڭ اوی ایچنده‌گی یوموشلارینی اوته‌وچی؛ ۶) اویرا - خاننڭ یاقن - سر خدمتلرینه یوروچی ایلچی؛ ۷) که‌شیك - خاننڭ یورط تیره یاغن دشماندان صاقلاوچی؛ ۸) قوروچی - خاننڭ

یانندە قلچ کوتەروب خان‌نی صاقلاب طوروچیلار؛ ۹) شغاول ـ خان‌نڭ ایشك توبندە طوروچی ـ بواب؛ ۱۰) اوغلان ـ خان‌نڭ خانلق منصبینە منە آلمی طورغان طوغانلاری ـ شاەزادەلار.

مملکت ادارەسی خدمتندە بولغانلاری بولارەر: ۱) آلپاوت ـ مملکت ادارەسندە قاتناشی بولغان زور تورەلر ـ مینستر‌لر؛ ۲) یارغوچی ـ فقط حکم‌ـصود اشلرینی قاراوچی. مونڭ حکمی «یارغو» دیە‌. اما حکم یازغان کاغد (آکت)لاری «موچە» دیب آطالغانلار؛ ۳) باخشی یاکە بتیکچی ـ مملکتدە یازو خدمتلرن باشقاروچی (پیسار، سیکریتارلار). بولارنڭ زورلاری کچوکلری بولغان؛ ٤) داروغا یاکە باسقاق ـ ولایتلرنی ادارە ایتوچی والی (غوبیرناطور)لار. بولارنڭ هم کچوکلری هم بر نیچە ولایتلرنی قاراوچی زورلاری بولغان. (داروغا ـ ماغولچە اما باسقاق ـ تورکچەدر. بولارنی «تاینشی» دیب هم آطاغانلار. یاری بروالی دیگان سوز)؛ ۵) سالیق سالغان. خلقنڭ آلیق ـ سالیق (یعنی یاوغ) اشلرن قاراوچی؛ ٦) شوسونچی ـ خلقنڭ آزق اشلرن، آچلق وقتندا طویدرو اشلرن قاراوچی؛ ۷) یامچی ـ یوچبە اشلرن قاراوچی؛ ۸) تومان بیکی ـ ولایتنڭ بر اولوشن ادارە ایتوچی؛ ۹) یول آراچی ـ یوللار اشن قاراوچی؛ ۱۰) توقاول ـ شهردەگی قورغان (کریپوست) لرنڭ قاپقالارن قاراوچی؛ ۱۱) تمغاچی ـ ماللاردان پوشلینە آلوب طوروچی؛ ۱۲) ترتناقچی ـ اولچەو اشلرینڭ عدلی توگلی ایکانن قاراب طوروچیلار.

عسکری اشلردەگیلر مثلا شولار: ۱) نویون ـ عسکرنڭ ایڭ زور باشلغی. تولی خان موعش اشلرندە آتاسینڭ یاردامچی (یاموشنیك) ی حسابلانا ایدی. آنی اولوغ نویون دیدیلر؛ ۲) تارخانلار ـ بو، تورك ـ ماغوللار آراسندا بیك حرمتلی بر درجە بولغان. خانلار بو درجەنی مملکتدە زور خدمت کورسەتکان آدملرگە بیرگانلر. بولار مملکت ادارەسی اشنە قاطوشماغانلار، لکن عسکری خدمتدە صانالغانلار. آلارغە تلەگان وقتلارندا خان یانینە کروب یورورگە رخصت بولغان. آلار طوغز مرتبە عیبلی بولمی طوروب حکمگە تلەکەگانلر حکم ایچولگاندەدە اولم جزاسینە مستحق ایتە طورغان اشلردەگنە حکم ایتولگانلر. (بوزرو یادە موندای درجەنی یارولق دیلر)؛ ۳) تومەن باشلغی ـ اون مڭ عسکرگە باش؛ ٤) مڭ باشی ـ مڭگە باش؛ ۵) یوز باشی ـ یوزگە؛ ٦) اون باشی ـ اون عسکرگە باش ایدیلر؛ ۷) تورغاوت یاکە تورغاول یاکە تون قاتار ـ خان‌نڭ اورداسن صاقلاوچی عسکرنڭ تونلە طوروچیلاری؛ ۸) کەبتەول ـ خان‌نڭ اورداسن صاقلاوچی عسکرنڭ کوندوز طوروچیلاری؛ ۹) عسکرنڭ آزق اشلرن قاراوچی ـ بوکاول اسمندە یوروتلسگان. عموما عسکر اوزی «چریك» یاکا «چرو» دیب آطالغان. عسکری خدمت باشنداغی آدملر ادارە اشلرینە، ادارەدەگیلر عسکریلككە قاتناشقانلار. عسکرلك ادارەدن‌قانی آیرولماغان، چونکە مملکت اوزی «عسکری مملکت» بولغان.

عموما آق سویەك صنف‌نی «بیك» دیب آطامق ممکن بولغان؛ لکن مڭ باشندان توبەنگی مأمورلر «بیك» «بی» یعنی آق سویەك بولا آلماغانلار. قارا سویەك عوام خلقی اوز آرالاریندان درجە جهتدن آیرلماغانلار. تیك هنرلری، کسب‌کارلاری

اعتباری بله: بارارچی، بولاوچی، ساباتچی، کوپورچی، کیمه‌چی کبی اسملر بله آطالغانلار. مملکتده‌گی صنفلارنڭ اسملری چغتای اولوسنده تیمر وآنڭ بالالاری دورنده بر آز اوزگارگه‌له‌سه‌لرده بو اوزگارش بیك جزئی گنه بولغان، حتی چنگیز زمانندان باشلاغان بو ترتیبلر تیمرلاردن صوڭره عملده یوروگان.

عسکر ترتیبی — تورك ـ موغول دولتنده بزنڭ بو زمانداغی کبی معین مالدانلق بولماغان. خلقنڭ صوغشقه یارارلقنڭ بارسیدا عسکر حسابلانغان. تورك هم ماغوللار اوزلری طبیعی اولوق عسکر بولدقلاریدان، آلارنی عسکر هم عسکر بولماغانغه آیرو لازم بولماغان، خلق آط اوستنده طوغوب، آط اوستنده اوسکانلی اوچون آطغه منه‌رگه اویره‌تورگه حاجت بولماغان. موڭا اوسینه خلقده آوچیلق بیك مشهور بولغان، بو اوزی عسکری تعلیمات اورنینه طورغان، حتی آوچیلق بوعاری صنف کشیلرگه محبوری اش حسابلانغان. جوجی خان اوزی ماغوللیه‌دا چاقده آو اشینه چقمان خلقغه باشلق ایتوب تعینله‌نگان، موڭا اوستینه تورك خلقنڭ بتون حیاتی عسکرلکدن عبارت بولغان. مملکتنڭ تورلی طرفنداغی قبیله‌لر عسکری ترتیب بله: اولڭ، صول، توب دیب بولنیشب اوطرغانلار هم بو قبیله‌لر اوز آرالارندا یوز، مڭ، تومن یعنی اون مڭلرگه بولنوب اوطورغانلار؛ مثلا: آلتون اوردانڭ غرب طرفندا ـ دون بویلارندا یوروگان هم «بیردی بك» مڭ وعاتی وقتلارندا «مامای» قولندا بولغان نوغای (مانغیت) ومیر قبیله‌لر «اولڭ» دیب، اما شول وقتده شرق طرفندا ـ حاضرگی صردریا باغینه صوزلوب کیتکان اوروغلار، «تنگر بوغا» دیگان کشینڭ قوماندانلیغندا، «صول» دیب آطالغانلار. اما سرایننڭ اوزنده، خانغه یاقن عسکرلر هم شول اطرافداغی بتون عسکر «اورتا» یاکه «توب» دیب آطالغانلار. حتی مونداي بولینیش بو کونگی قبیله‌لرده بار. مثلا: حاضرگی قارا قرغز خلقی قبیله‌لری بورونغیچه، اولڭ هم صول دیب ایکی زور اولوشقه بولنب اوطورالار. مونه شولای اتوب قبیله‌لرنڭ همه‌سینڭده صوغش ده‌دا بیندای اورن طوتاچاقلاری عمر بویلارینه خاطرلارنده بولغان هم صوغش وقتی کتاب بیمدیسه آلارنی اوگره‌تورگه حاجت بولماغان؛ «اولڭ» اوڭغه، «صول» صول یاغغه اما توب یاکه اولوغ قول دیب آطالغانلاری اصل مرکزده بولغانلار. هم بو اولڭ صول، توب (اورتا) لارنڭ واق اولوشلریده اوزلرینڭ اورنلارینی بلگنلر. تورك خلقی حتی اویلرنده کیچ یاتغاندا، مجلسلرده اوطورغانداده عسکری ترتیبنی بیك قاتی صاقلاغانلار؛ تورگه‌رك کیگز اوینڭ قاپسی اورننداغی عائله‌نڭ بیندای کشیسی یاتاچاغی، مجلسلرده کمنڭ قاپسی اورونغه اوطوراچاغی، یورگانده کمنڭ آرتدا، کمنڭ آلدا بوروچیلغی آلدان معلوم بولغان. بو صوڭغی حاللر حتی بوکون قازاق وغیر کوچمه تورکلرده قیما صاقلانوب قالغان. یعنی تورك خلقی بتون بارلقلاری بله عسکر بولغانلار، بتون معیشتلری، عائله‌لری عسکر یاك اساسینه قورولغان بولغان. تورك قبیله‌لرنده عسکر فقط آطلیغنه بولغان؛ جیه‌ولی‌سی بولماغان. صوغش میدانلارینه کوب وقت خلق بتون مالی بله کوچب بارغانلار. اوشبو سببدن صوغش اشینه خاتونلارداآطاوستنده اشتراك ایتکانلرهم کوبیسی ایرلردن

كیم آطماغانلار. تاتار عسكری اورلرینڭ حركتلرنده بیك تیز، برده قورقمی طورغان

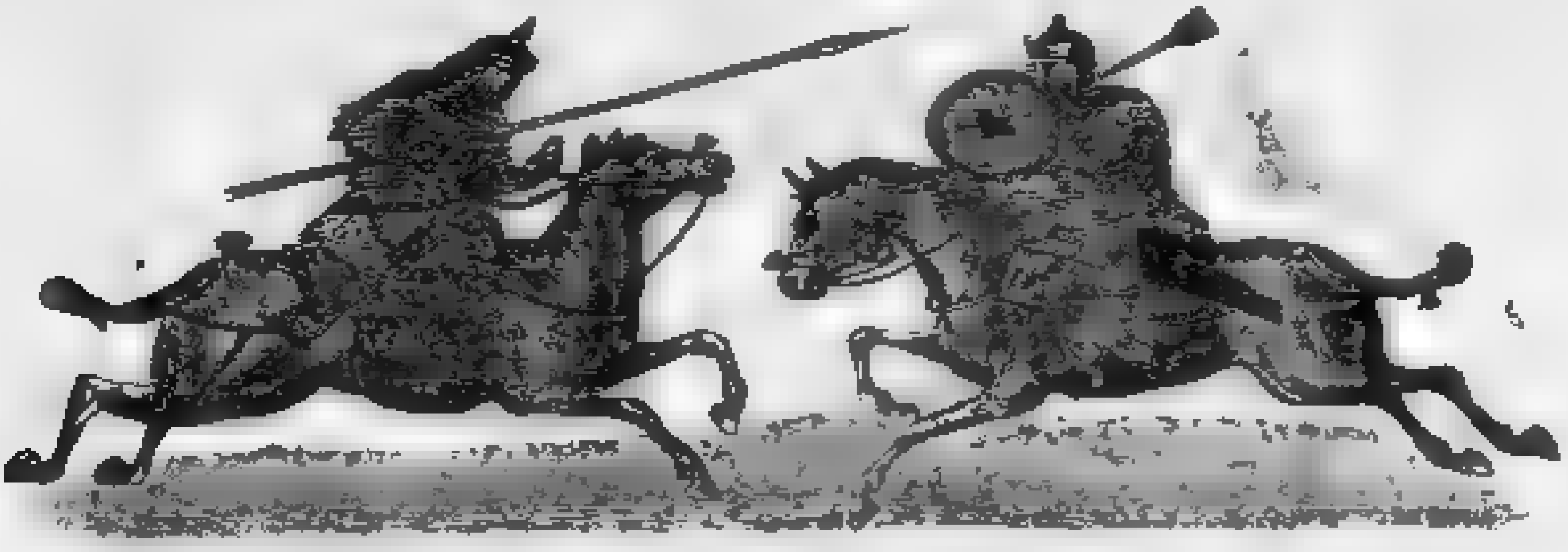

تورك ـ ماغول عسكری صوغش وقتنده.

باطر هم بیك اوستا آطوچی. عسكر باشلقلارینه بیك قاتی بوی صونوچی بولوچیلقلاری سببلی، هجوم ایتكان یبرلرنده جیكلمه‌گانلر. چیكلوب قاچقان عسكرلرنی، یاصاق‌قانونی بوینچه. شونده اوق آصقانلار.

آلتون اوردادغه «پلانو كاربینو» كیلگان وقتده باتو حضورنده میلیوندان آرتق عسكر بولغان. عسكری اشلارنڭ ترتیبی بیك محكم قویلغانلقدان بولارنی آشاتو، اچرتو، اداره ایتو خصوصلارنده هیچ اوڭایسزلق، ترتیبسزلك كورلمه‌گان. عسكرنڭ آرتندان حاضرلك ایسو‑یلقی كولاری، یورتكانلر. بر آط اولسه، شول كوندن آلوب ایكنچی‌نی مكانلر. آرغان آطلارنی كیری قایتارغانلار. آزق بتسه آط ایتی آزق بولغان. عسكرنڭ آشی طورغان برسه‌ی كیدرلگان (قاقلاغان) ایت هم قورت كبی ییگل نرسه‌لر بولغان: عسكر آراسنده شهر قابقالارن هم قورغانلارن واطور اوچون مهندسلر یوروتكانلر. مهندسلر تاش آتو. قورغان (كریپوست)لار اچینه اوتلی میلمه‌لر یاودرو، قورغان‌وانو اوچون یاصالغان ماشینالاری اداره ایتو كبی اشلرنی قاراغانلار. ماغوللار اوچون كریپوستلر واطو بر نرسه‌ده حسابلانماغان. عسكر اوزی «چریك» اما دشمان عسكری «یاو» دیب آطاغانلار. عسكرنڭ آلدنیدا طوتقان فلاكلاری «طوغ» دیب آطالغان. تورك عسكرینڭ طوغینڭ اورتاسندا قارا هلال (آی) صورتی بولغان.

عسكرنڭ قوراللانو هم ترلب طورو ترتیبی‌اوشو رەوشده بولغان: عسكر ایللی كشیلك واق صفلاردان توزولگان. هر بر صف بیش صفه آیرلا، هر بر صفده اون كشی بولا. هر صفنڭ آلداغی ایكی صفی تمام قوراللی، آرتداغی اوچ صفی اورتا درجه‌ده قوراللانغان بولا. آلداغی صفلارنڭ هر برسی باشدان آیاغنه قدر تیمر كیملر كیونگان بولالار ایدی. قوراللاری: اوق، جه‌به، سونگی، قلچ، هم سونگی باشینه یاصالغان قوروق‌دان عبارت بولغان: بو قوروق بله‌ آلار دشمانلارینی مویلارندان ئله‌كرگانلده آت اوستندن یقالارلر. بو آلداغیلارنڭ آطلاری هم تیمر كیوم كیونگان بولغان.

صوڭغی اوچ عصرنڭ قورالّلاری‌دا آلداعیلارنقی کبك بولعان، تیك بولارنڭ اوستلرنده‌گی کیوملری یا بالاوز ایله قاطرلعان کون یاکه چلبه‌رله‌ب اشله‌نگان تیمر کیم بولعان.

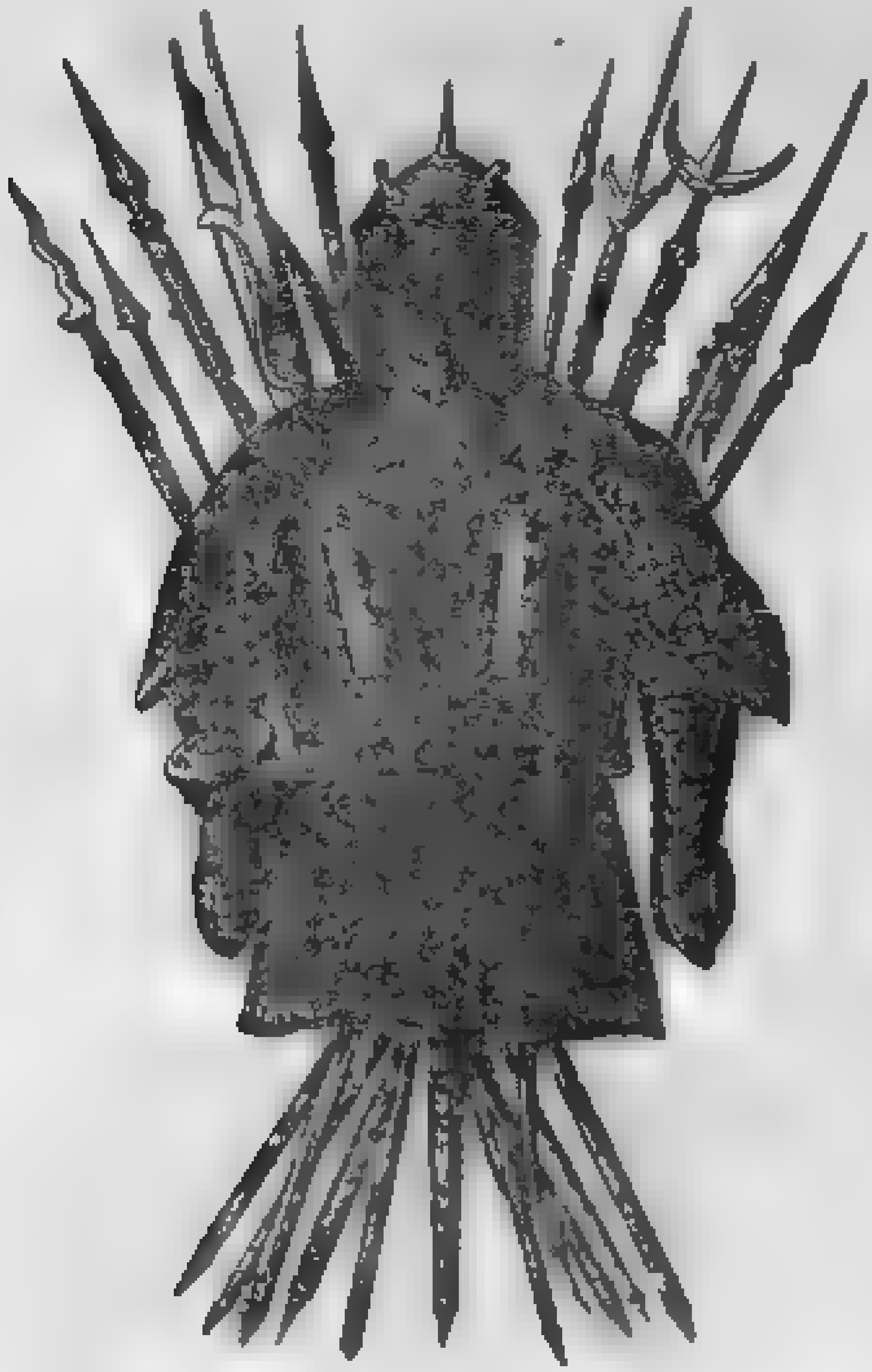

تورك — ماغول‌لارنڭ صوغش اسباپلاری
ڤارسی بر پیرده.

آلداعی صعداغی تیمر کیوم بله بولارنقی آراسندا آیرما بولعان: آلداعیلارنقی قاباروب طورغان بووئلی تیمرلی، اما بولارنقی چلته‌رگه بولعان. صوڭغی صعداعیلار آطلارنڭ ایڭ شه‌ب هم ایاڭ یگنلرینه منگاملر، لکن آطلاری کیومسز بولعان.

دشمانعه قارشی کیلگانده صوغشنی «ایرآول» دیگان باطرلار باشلاغانلار. بولار باشلاب دشماننڭ آلداغی صفینه هجوم ایتکانلر؛ شوندان اش قزوب بتون عسکر صوغشقه طوطونا طورغان بولعان. تاتار عسکرلری آراسندا ایر آوللق اشلرنده یوروب اوتکارگان بعض عسکرلر «بز صوغشنڭ آلغی قزو صعلارینه شولقدر اییه‌له‌شکاننزکه، اول بزگه اوی اچنڭ قبیلندن بولوب قالعان» دیب سویلی طورغان بولعانلار. هم واقعا، تورك وماغول‌حلقلاری عسکرلککه بیك آرتق اییه‌له‌شکانلر هم آنلك زمانینه کوره، بیك مکمل بولعان ترتیب ونظاملارن تمام توشونوب قانلارینه سڭنبروب بتکانلری صوغش میدانی اصلا قورقمی اوراشی اییوب قاری طورعان بولعانلار.

IV

واق خانلقلار هم تورك ایلی شوكتینڭ تشبووی.

١

خانلقلارنڭ تشكلی.

«توقتامش» بله «ایدگو» اولگاننڭ صوڭندا آلتون اورداغی نزاع همان شول توقتامش بالالاری هم آنڭ نسلی بله ایدگو بالالاری آراسندا بولدی. موڭا اوستینه كوك اوردا هم آق اوردالاردا «براق» خانلار هم آنڭ بالالاری اوزلرینه آیروم قاراق خانلق یاصاب، شولوق بیرده‌گی شیبان بالالاری طاغی اورلرینه باشقه بر یول یرطوب بارسی‌دا شول ایدگو بالالاری بله هم اوز آرالارندا طارطوشدیلار. بیتمه‌سه تیمربی‌نڭ قالدق بالالاری بله جغتای خانلاری آراسنداغی نزاعلاردا شول حومی اولوسی نزاعلارینه قوشلوب كیتدی. بواش تورك ایلینڭ بیك كچكنه واق، واق مستقل خانلقلارغه بولنووینه سبب بولدی. موندای نزاعلارنڭ اورلعی تیمربكدن اباك اوك صالنغان ایدی؛ لكن تیمربكنڭ غیرتی آرقاسنده بومنه‌لر ایدل بویندان چیتكه طارالا آلماغان ایدی. تیمردن صوڭ فتنه‌لرگه یول بیرمه‌سلك، تورك ایلی‌نڭ طونارلق زور كوچ مبدانغه چقمادی. اوشبو سببدن نزاعلار دوام ایتوب ناچار نتیجه‌لر بیردی؛ شولای ایتوب واق، بربرسنه دشمان خانلقلار یاصالدی.

قریم، قزان، نوغای هم استرخان خانلقلاری ــ ١٤١٩ نچی یل، توقتامش بالالاری بله ایدگو آراسنداغی صوغشدا توقتامش‌نڭ اوغلی «قادر بیردی» اولگاچ آنڭ اورینه شولوق توقتامش‌نڭ طوغانلارندان اولوغ محمدنی تختكه اوطورتقانلار وشولوق صوغشدا ایدگوده اولدرلوب آنڭ «دیقباد» «نورالدین» «منصور» «قاضی» «نوروز» اسملرنده اوغللاری قالغان. كیقباد بله نورالدین، آتالاری اولوب اش بوزولغاچ، ایل كونلرن (یعنی نوغای قبیله‌لرن) طشلاب باشقرد آراسینه كیتكانلر وشوندا كیقباد بوما آورووندان، نورالدین كوكراك (چاحوتفه) آورووندان وفات بولغانلار (١). اما قالغان اوچ اوغلی «شادی بك» خان‌نڭ اوغلی بولغان «غیاث‌الدین» بله مسكاو یاغینه قاچقانلار. آندا بر نیچه یل عمر ایتكاچ بنه غیاث‌الدین‌نی خان ایتوب، عسكر جیوب اولوغ محمدكه قارشی صوغش

(١) نورالدین ایدگونڭ ایڭ مشهور اوغلیدر. اول نورالدین، نورادم، مرادم، نورالی اسملری بله‌یوری؛ تورك قبیله‌لری، قازاق، آلچی، باشقرد، نوغای، توركمن هم قریم تاتارلاری اوزبكلر آراسندا نورالدین‌نڭ آتاسی ایدگو بله بولغان حادثه‌لری جر صورتنده بوگونده سویله‌نوب طورا. بورحان باشقردلاری آراسندا مرادم (یعنی نورالدین) كوبی هم نورالدین‌نڭ آتاسینه قاراب ایتكان جرلاری بیك مشهوردر.

آچقانلار. جایق باشلارندا هم صامار یلغاسی بویلارندا بولغان صوغشلاردا اولوغ محمدخان، شیرین اورروغندان بولغان، اوزینڭ اولوغ بیگی «تیگنه»نڭ خیانتی سببلی، (صونگه بو تیگنه ایدگونڭ منصور بیك بلن بر طوغمه بولغان قزینه اویلهنگان ایدی،) حیگلگان هم بتون کوچن ایدلنڭ غرب طرفنه-قریم یاغینه چیگارغه مجبور بولغان. صونگدان، غیاث‌الدین اولگاچ، منصوربك آنڭ اورینه ایدگو زمانندغی تیمور-خان‌نسلی اوغلی کچوك محمدنی اوطرتقان. لکن آخردان کچك محمدنی کچکنه‌گه صانلاب اوزقول آستنده بولغان قبیله‌لرنی «براق» خانغه تابع ایتکن، لکن منصورنڭ نفوذی بیك زور بولمالقدان براق خان قورقوب آنی اولترتکان. «قاضی» بله «نوروز» ینه کچوك محمد یاننه کیلوب، قبیله‌لرنی براق‌دان آیروب اوز یاقلارینه جیب باشلاغانلار. آخر کچوك محمد هم قاضیلار بله «براق» خان آراسنده صوغش باشلانغان؛ شول صوغشدا براق اولترلوب جایق بویی هم آنڭ شرق طرفلاری کچوك محمد قولنده قالغان. صونگدان صونڭ اولوغ محمدخان بله کچوك محمدخان آراسنده صوغشلار باشلانغان. ۱٤۳۲ نچی یللاردا استرخان یاننده بولغان زور صوغشدا صلح بولوب، اولوغ محمدخان ایدلنڭ صول یاغندان کوچن آلورغه، آندا اول صورنغه رضا بولغان. سرای یعنی آلتون اوردانڭ مرکزی ایدگو اولگاچ ینه توقتامش خان نسلی قولینه کرگان، صولنده بوساعتدن ینه ایدگو بالالاری قولینه کوچکان. اول وقت قریم یاغنده توقتامش نسلندن هم اولوغ محمدکه‌ده طوغن بولغان «دولت بیردی» (۱) اسمنده برسو خواجه‌لق ایتوب کیلگان. بولار بوطرفده اولوغ محمد بله ایکی وله‌ب اداره ایتکنلر. مقدار بو طرفده اولوغ محمد ینه اوزاق تورب یاتاب کیته آلماغان. اولوغ محمد بله اورینڭ توکمرات اورونغدان بولغان ایکی اولوغ بیگی ـ «حیدر میرزا» آراسنده بوزغ چقغان. حیدرمیرزا قولنده اوچ تومن (یعنی اوطوزمڭ) قدر توکمرات بولغان. اول طوغادا اولوغ محمدنی قوغان و آنڭ اورنینه، توقتامش‌نڭ جلال‌الدین اسمنده‌گی اوغلندان طوغن، سید احمد خان‌نی اوطرتقان (۱٤۳۷ نچی یل). اولوغ محمد خان روس یرینه کروب بیلهف دیگن قلادا (۲) برآز طورغان؛ آخردان آندا هم چیدی آلمی حاضرگی سری هم قازان یاغینه کیلوب شول یرقداغی جواش، موردوا، چیرمش کبی خلقلاری هم بعض بابرلاری جیوب اور باشینه مستقل «قزان خانلغی» یاصاغان (۱٤۳۹)

قریم ـ قریمدا حیدر میرزالار حکم سورگانلر. حیدر میرزا، دولت بیردی اولگاچ، آنڭ بالالارن هم اوتورگه تله‌گان، لکن آلار قاچه‌بلار. آرادان «حاجی گرای» دیگان اوغلی چرکسلر آراسینه قاچقان. «سید احمد» خان (یاکه سیدك خان) بر نیچه یل خانلق ایتکاندن صونگ حیدر میرزا اولگان، اول اولگاچ قریم بیر تقدشیرینی اوروغنڭ میرزالاری کوچه‌یگانلرده سید احمدنی قوغانلار. آنڭ اورنینه دولت بیردی‌نڭ قاچوب کیتکان اوغلی حاجی گرای‌نی چاقروب آلوب (۱٤٤۹) خان ایتکانلر. حاجی گرای‌نڭ تعصبکارا عرووی بله آلتون‌اوردادان تمام آیرلغان مستقل «قریم خانلغی» توزولوب کیتکان.

(۱) دولت بیردی باش تیمور اوغلی، باش تیمور اولوغ محمد خان‌نڭ آتاسی ایچکیلی حسن بله بر طوغان بولغان.

(۲) بیلیف حاضرگی تولا گوبرناسنده.

بو وقت سراى هم آنڭ اطرافى «اورص» خان نسلندن شول ايدگو بالالارى تيره‌سنده كون كوره طورغان خان زاده‌لر بله ايدگو بالالارى قولندا قالغان. كچك محمد خان (١٤٤٥ نچى يل) وفات ايتكانچى باتونڭ تختى اوزينڭ اسمن صاقلاغان. اورص خلقى‌دا تاتارلار تصرفنده طورغانلار. اما كچك محمد اولگاچ اش بوزولغان. نوغاى ميرزالارى (يعنى ايدگو بالالارى) اوز باشلارينه كيتكانلر هم قبيله‌لرنڭ‌ده كوبه‌گى آلار يانندا بولغان. كچك محمد خاننڭ بالالارى بر آر خلق بله سراى هم اسرااخان تيره‌سنده كوچوب يوروگانلر. كچك محمدنڭ احمد اسمنده‌گى اوغلى آتاسى اورنينه قالوب سراى‌دان طوروب مملكتنى اداره ايتكان؛ اما محمود اسمنده‌گى اوغلى هم آنڭ قاسم اسمنده بالالارى استرخان شهرنده طوروب اداره ايتكانلر. آخر احمد خاندان صوڭ آنڭ اوغلى سيد احمد خان بولوب، آنڭ دورنده سراى تمام بتكان هم سراينڭ بردن بر تابعى بولغان اورص‌لاردا مستقل بولوب قالغانلار. قاسم خانلار، طاعن سيد احمد بن احمد خان‌نڭ اوغلى بولغان ايكنچى قاسم هم شول احمدخان‌نڭ مرتضى اسمنده‌گى اوغلينڭ بالالارى استرخان‌نى اداره ايتوب «استرخان خانلغى» اسمن طوطوب طورغانلار.

نوغاى ميرزالارى تمام اوز باشلارينه بولوب جايق بويلارندا هم ايدل بله جايق آرالندا (حاضرگى اورنبورغ، صامار، اوفا ولايتلرنده) بر برآرتلى تختگه اوطوروب مستقل «نوغاى اولوسى» بولوب كيلگانلر. شولاى ايتوب آلتون اوردا اورنينه، «قازان»، «قريم»، «اورص»، «استرخان»، «نوغاى» اسمنده بيش مملكت توزولگان.

شيبان بالالارى — شيبان خان‌نڭ بالالارى اورلرينه ميراث بولوب قالغان كوك اوردا (حاضرگى آقملا، طورغاى اويلاسلارى) نى اداره ايتوب كيلديلر. اورال طاولارنده، آق ايدل بويلارندا عمر ايتكان باشقرد كبى خلقلار، حتى صوگراق قازان ياقلاريدا بولارنڭ قولندا بولدى. شيبان بالالارى شيبان نسلنڭ اوزندن دورتنچى بووندا‌غى مه‌نگو تيمور (١) اسمده‌گى بالاسندان طارالديلار. توقتامش خان آقصاق تيمر قوتى بله آلتون اورداغه كيلگانده حاضرگى قراق‌صحراسندا اوشبو مه‌نگو تيمرنڭ «ايليك»، اسمنده‌گى اوغلندان طوغان «قان‌باى» بله، «بولات» اسملى اوغلندان طوغان «عرب اوغلان» هم «ابراهيم اوغلان» ديگانلر حكم سورەلر ايدى. اما شول مه‌نگو تيمرنڭ «بيك قوندى» اسمنده‌گى اوغلى حاضرگى تومه‌ن ياقلارن، آق ايدل، هم قازان طرفلارن اداره اينه ايدى. مونه شول وقتدان باشلاب مه‌نگو تيمرنڭ «بيك قوندى»دان بولغان بالالارى شمالى ياقى، اما «بولاط»دان بولغان بالالارى جنوبى ياقى اداره ايته‌ر بولديلار.

شمالى شيبانيلاردان اوّل معلوم بولغان بيك قوندى‌نڭ اوغلى «حسن سلطان» (١٢٦٨ – ١٢٧٦ لاردا) آندان صوڭ شول حسن‌نڭ طوغمه‌سى على هم آنڭ اوغلى حاجى محمدنڭ اوغلى «محمودك» هم بو محمودك‌نڭ اوغلى «ايباق» (ابراهيم) بولغان؛ بولار حاضرگى تومه‌ن، طوبل هم باشقرد ايللرن حتى ڤولغه‌نڭ صول طرفن ـ حاضرگى صامار، اوفا ياقلارن اداره ايتكانلرهم «تومه‌ن» و «قازان» خانلارى ديب آطالغانلار. آلتون اوردادا ايدگو كبى شهرتلى، كوچلى

---

(١) مه‌نگو (باقه ملك) تيمر بن باداقول بن جوجى بوغا بن بهادر بن شيبان.

بيك نسللرى بولغان كبك، كوك اوردادا موندای بيكلر بولغان. مونه شول ايباقلار دوريه قدر جوجى اولوسى‌نڭ شرق شمالى طرفلارن (يعنى حاضرگى توبولسكى ولايتلرن). اول وقت بيك مشهور بولغن «طايبوغا» اسمنده برنسل اداره ايتوب كيلگان؛ بولار بيك قوندى بالالارينه باش بيرمه‌گانلر، اوز اشلرينه تمام اوزلرى خواجه بولوب بارغانلار. بولارنڭ «طوراه» بوينده «چينگى»، ايرتيش بوينده (حاضرگى توبولسكى‌دان ۱٦ چاقرم يوغارى) «ايسكر» ديگان قالالارى بولغان. طايبوغا نسلندن ايباقلار وقتنداغى‌سى «مار» اسملى بيك بولغان. اول ايباقنڭ قزينه اويله‌نگان. ايباق اوزى كوچلى خانلاردان بولغانغه «مار» بله آنڭ طوغانلارينڭ بيك قوندى بالالارينه باش بيرمه‌ون ياراتماغان هم اوزينڭ كيه‌وى بولغان مارنى اوتروب آنڭ ايلن هم شهرلرن اوزينه قوشقان. مارنڭ بالالارى دخى فرصت طابوب بر وقت (۱٤۹٤ نچى يل) ايباقنى اولترگانلر. بو سببدن بيك قوندى بالالارى بله طايبوغا بالالارى آراسندا نزاع، سوغش كيتكان. ايباقنڭ اوغلى مرتضى هم شول مرتضى‌نڭ «احمد گراى سلطان»، هم «كوچم سلطان» اسملى اوغللارى ايباقنڭ قانن آلورغه طرشقانلار: كوچم سلطان، مارنڭ طورونى (۱) بولغان يادكار بله بيك بولاطنى (۱٥٦۳ نچى يلده) اولتروب چينگى هم ايسكر قالالارن وبتون ايلى اوزينه آلوب شول ييرده تمام مستقل «سبير خانلغى» ياساغان.

جنوبى شيبانيلار طاغن اور باشلارينه اش كورگانلر: بولار بولاطنڭ «عرب» هم «ابراهيم» اسمنده‌گى اوغللارندان باشلاب ايكيگه آيرلغانلار. كوبره‌ك وقت عرب بالالارى ابراهيم بالالارينه تابع بولوب كيلگانلر. قوت ابراهيم‌دان صوڭ اوغلى «مضر» قولندا بولغان موندان بر وقت «قانباى» نڭ «مصعودك خواجه» اسملى اوغلى كوچنى اوز قولينه آلغان. اول بيك قوتلى خان بولوب كوك اوردانڭ بتوسن قولندا طوتقان. ۱٤٤٦ نچى يل ابراهيم نسلندن «ابوالخير» خان مصعودك خواجه خان‌نى اولتروب آنڭ ايدگو نسلندن بولغان خاتون وزينه آلغان هم توگل كوك اردداغى‌نه بلكه آق اوردالارعه‌دا مستقل خواجه بولغان. عرب اوغلان بالالارى اوز قول آستلارنداغى قبيله‌لرى بله بيرگه موڭا تابع بولغانلار. بوالخير يانندادا ايڭ زور نفوذلى بيكلر ايدگو بالالارى بولغانلار. آلتون اوردانڭ توب خلقى بولغان اوزبك قبيله‌لرى همه‌سيده ابوالخير يانينه جيولغانلار هم آنڭ بله برگه‌جايقدان بالخاش‌غه، آرال‌دان ايرتيش بويلارينه قدر بولغان ييرلرده كوچوب يوروگانلر؛ آنڭ وقتنده براق خان هم كچك محمدخان بالالارينڭ، حتى شمالى شيبانيلاردان ايباق خانلارينڭ اعتبارلارى بولماغان. اول خوارزم ياقلارن تيمرلر قولندان آلوب، تيمر بالالارينڭ برسن اوتروب ايكنچيلرينى تخفسكه اولطرتقالاغان؛ لكن اوزى اولگاچ مملكتى ايكنچى نسل قولينه كرگان. ابوالخيردن صوڭ آنڭ طوروني «شاه بخت» (شيبانى) خان كوچ آلغان. لكن مونسى باباسينڭ دولتن قايتاروب آلوبغا تاشماغان، بلكه آلا آلغان‌دا ماوراءالنهرگه، تيمرنڭ، پايتختى بولغان سمرقندگه باروب كروب، آتاسينڭ ايلن ماوراءالنهر طرفلارينه كيتروب جيغان. ابوالخيرنڭ طوغانى «بوركه سلطان» باشدا، ابوالخير بله بر كيگاشده بولوب يوروسه‌ده آخر وقتندا نوغاى ميرزالارى قوتقى‌سينه توشوب دشمانلق كورسه‌تكان. اوشو سببدن آنى شاه بخت (شيبانى) خان اوترگان. ابوالخير بالالارى ماوراءالنهرگه كيتكاندن صوڭ بوركه سلطان بالالارى

(۱) يادكار بن قاسى (يا كه قاسم)، بن ممت (محمد) بن آبصروب، بن مار.

(يعنى عرب اوغلان نسلى) اصل اوزبك ايلنده كوك اوردادا قالغانلار. بورکه‌نك «ايلبارس» اسملى اوغلى ۱۵۰۵ نچى يل خوارزمنى آلوب اول طرفده اوز باشينه مستقل مملكت تو زوگان.

ابوالخير بالالارى ماوراءالنهر وتوركستان‌دا تمسك‌لار. اوشبو يول بله بو نسلدن «بخارا خانلغى» هم «خوارزم (خيوه) خانلغى» اسمنده ايكى خانلق توزولگان.

چغتاى هم قاراو خانلارى = چغتاى بالالارى. تيمر بى اولگانچ‌دا تيرگنه اشلرن يونه‌تمه، تمر بالالارى آراسنداغى نزاعدان فائده‌له‌نوب قالا آلاديلار، آلار صونگندان مملكتلرن صيردريا بويندان قطى اچينه طورخان ياغينه قدر كينه‌يتوب مستقل مورتكه قويديلار، لكن اول XV نچى عصرنك صونگى يارطيسنداغنه بولدى بو اش‌نى ايلگره‌ك اشلمك ممكن بولمه‌دا اول آراداغى نزاعلارى موكار اوكمايسزلق ايتدى.

تيمرنى وقتنده قمرالدين، اوزينك ايان، ييچكده بولسا، شرقى توركستاننك بر مويوشينه صعندروب تيمرگه تابع ايتمى ياشاتا ايدى؛ لكن تيمرنك آتنق عمرنده اش حداداد بله خضر خواجه‌ته قالدى. بولار اوزلرن تمرگه تابع ايتوب آز آزلاب غربكه‌طابا صفت كيلديلر. تيمر بالالارندان شمرخ، اولوغ بك‌وقتلارنده‌دا بولار اوزلرن تابع حسابلاديلار. ۱۳۹۱ ده خضر خواجه اولگاچ آندان دورت اوغل قالغان ايدى. شولار اوز آرا آتالارينك اورنى اوچون نزاعلاشديلار. ۱۴۰۸ نچى يلغه قدر خضر خواجه‌نك «شاه جهان» اسملى اوغلى آندان صونگ (۱۴۱۶ غه قدر) شاه جهان‌نك انسى محمدخان، آندان صونگ (۱۴۲۰ گه قدر) شاه جهان‌نك اوغلى «نقش جهان»، آندان صونگ خضر خواجه‌نك «شير على» اسملى اوغلينك بالاسى «ويس» خان مملكتده باش خان حساب ايتولديلر. لكن طوغانلار آراسندا اوزلكنز نزاعلار دوام ايتدى. بو وقتلارغه قدر چغتاى خانلارى‌نك كوبرك ايلى، شرقى توركستان‌دا «توچا»، هم «آق صو» يا لارنده ايدى. ويس خان اوزينك اورداسن هم ايلن خاضرگى ييدى صو ولايتينه «ايلى» بلغه‌سى بويلارينه كوچردى. ويس خان اولگاچ چغتاى اولوسنده‌گى ماغول (تاتار) بيكلرى (۱) ايكيگه بولنديلر. برسى ويس خان‌نك اولوغ اوغلى «يونس»‌نى ايكنچيلرى كچك اوغلى ايسن بوغا خان‌نى اوطرتورغه تله‌ديلر. آخردان ايسن بوغا طرفدارلارى حكمى يونس خان‌نى اولوغ بك يانينه كيتديلر؛ اول آنى ايران طرفينه يبه‌ردى (۱۴۳۴). و وقت چغتاى اولوسى شلمه‌بيقدر واق اولوسلرگه بولينب، اميرلر طرفندان اداره ايتله ايدى. چونكه باشدا ايسن بوغاغه اول قدر اعتبار ايتمى طورديلار. امير حدايدادنك بالالارى هم طوروبلارى كاشغر طرفلارن تمام مستقل اداره ايتديلر. ۱۴۰ نچى يللاردا ايسن بوغا كوچ جيبا باشلادى، هم اورن تمام مستقل صاناب سمرقندده‌گى ابو سعيد ميرزاغه قورقنچلى كورشى بولدى. اوشبو سببدن ابو سعيد بله ايسن بوغا آراسندا تالاش

(۱) چغتاى اولوسنده خانلارنك اوزلرى بله كيلگان ماغول عسكرى هم بيكلرى اوزلرى بك ماغوللقلارن اوزاغوق صاقلاديلار، مسلمانلقنى بيك صونگ قبول ايتديلر. اوزلرينك ماغول عادتلرن بك طوندلار. اوشبو سببدن چغتاى اولوسينك شرقى قسمى (خصوصا خاضرگى ييدى صو ولايتى ايسق كول اطرافى هم جونغاريا) ماغولستان ديب اما بيكلرى هم خلقى ماغوللار ديب آطالديلار.

بويندا صوغش بولدى هم يونس‌نى ايراندان آلوب ايسه‌ن بوغاغه قارشى يبه‌ردى (١٤٥٦). يونس ابو سعيدنڭ ياردامى بله چغتاى ايلينڭ كوب قسمن آلدى هم يدى صو بله فرغانه آراسندا (خصوصا شول آراداغى ييدى كنت ديگان شهرده) طوردى. ايسه‌ن بوغا (١٤٦٢ ده) اولدى. آنڭ اورنينه قالغان اوغلى «دوست محمد» هم دوست محمدنڭ اوغلى «كبك سلطان» ١٤٧٢ لرگه قدر شرقى توركستاندا، طورحان ياقلارندا يونس‌عه خلاف بولوب اوز باشلارينه بورودىلر؛ لكن سلطان اولترلب ايلى تمام يونس قولينه بيرلدى. موبه‌ول يلدان باشلاب قنه ماعولستان يونس خان قولندا مستقل بر «چغتاى» ياكه ماعولستان خانلغى صورتن آلدى.

چغتاى ايلينڭ ايسه‌ن بوغا هم يونس‌لار وقتندا غرب طرفندا كوچه‌يووى ابو الخير دولتينڭ توشووينه هم آنڭ اورنينه قازاق خانلقلارينڭ تشكل ايتوب كيتووينه سبب بولدى. براق خان اولترلگاچ (١٤٢٨ ده؟) هم كوك اوردا بله آق اوردادا شيبان بالالارندان محمود خواجه خان هم آندان صوڭ ابو الخير لر كوچه‌يب كيتكاچ براق نسلينه جوچى اولوسنده كون بولمادى. ابو الخير آلارنڭ ايللرن (يعنى جوجى اولوسينڭ صردريا هم آنڭ شرقنده كوكچه ديگر يعنى بالخاش‌قه قدر بولغان ييرلرنى) اوزينه آلدى ابو الخيرنڭ بيك كوچه‌يووى ايسه‌ن بوغا خانلار اوچونده بيك مطلوب توگل ايدى. شونڭ اوچون ايسه‌ن بوغا براقنڭ اوغللارينه اوزينڭ ايلنده اورن كورسه‌تدى. براقنڭ «جانبك» هم «گره‌ى» اسمه‌گى اوغللارى، اور ايللرنده‌گى ابو الخيردن راضى بولماغان خلقنى آلوب، ايسه‌ن بوغا يانينه باردىلار. ايسه‌ن بوغا آلارغه «چو» بلمه‌سى بويينده «قوزى باشى» ديگان ييرنى بيردى. ابو الخير اولگه‌نچى خانلك بله گره‌ى شول ياقدا كوچوب يورودىلر. اول اولگاچده اوز ايللرينه قايتدىلار. آلار يانلارينه شول زمان قازاق ديب آطلا طورغان آق اوردا خلقى جيوب حاضرگى سيمى پالات، آقمولا اوبلاستلارندا «قازاق خانلغى» توزودىلر. اول وقت ايكى يوز مڭ قدر قازاق بولار قولندا ايدى. گره‌ى خان اسمى بله، اما جانبك ايسه سلطان يعنى خانغه تابع اسمى بله يورودى.

٢

واق خانلقلارنڭ اوز آرا مناسبتلرى.

سياسى مناسبت ـ ذكر ايتولگان طوغر خانلقدان باشقه ينه باشده‌راق، تيمر بالالارينڭ مملكتلرى‌ده بار ايدى. اوشبو خانلارنڭ بر برسى آراسنداغى سياسى مناسبتلرى مطلقا باشلق، نزاع، طالاش، صوغشدان عبارت ديه‌رلك ايدى. تورك ايلى اول وقت بر صوغش ميدانى بولدى، آنڭ ايڭ توب ييرى بولغان قازاق صحرالارى تورلى وقت تورلى سللرنڭ كوچه‌يوويه قاراب قولدان قولغه كوچوب طوردى.

غربى خانلقلار هم آلار آراسندا نوغاى ميرزالارى ـ شملى شيبانى يعنى سبير خانلارى حاجى بوغا بالالارن ضعيفله‌تكاچده، ايدل هم قما طرفلارنداغى كوچلرن سرگه آلديلار. شول فرصتدن فائده‌له‌نوب نوغاى ميرزالارى، اوزلرينڭ شول وقتقه قدر كوبرەك

«دون» بويلارندا. شمالى قافقاريادا يورى طورغان كوچلرن جايق هم ايدل يلغه‌لارى آراسينه، حتى «قما» طرفلارينه كيتورديلر. باشقردلارنڭ اورال‌دان شرق طرفنداغى قبيله‌لرى سبر خانلارى؛ اما اورال‌نڭ جنوب هم غرب طرفنداغى قبيله‌لرى نوغاى ميرزالارى قولندا قالدى. نوغاى ميرزالارى بو يرلرده اورناشوب آلغاچ دشت قپچاق خانلارينڭ سياستنده ايڭ مهم اورننى طوتديلار هم سبر خانى «ايباق»دا بولاربله بر بولوب، اون بيشنچى عصرنڭ صوڭغى يارطسندا، دشت قپچاقنڭ قاسوعنه ميرنده بر اش حقنه شونده يار و ب قاطشدىلار. نوغاى ميرزالارى اوز باشلارينه حكم سورگان‌نڭ اوستينه خانلارنڭ همه‌سنده‌ده بيكلك (وزيرلك) اورنن اوز قوللارينه آلوب بون ملكتكه خواجه‌لق ايتديلر هم ايللرن اوز آرالارندا بولشوب اداره ايتديلر.

منصورى براق خان اولترگاندن صوڭ قاضى ميرزا. آندان صوڭ ابوالخير وقتندا ابوالخيرنڭ بيگى توسلى بولوب نورالدين اوغلى وقاص ميرزالار خواجه‌لق ايتديلر. ابوالخيرلر وقتندا استرخاندا كيك محمدخان‌نڭ اوغلى محمود ه‌نڭ قاسم اسملى اوغلى‌خاطق ايتوب مونڭ ياننده منصور ميرزانڭ اوغلى تيمر بك‌وزيرلك ايتدى. وقاص ميرزا ابوالخيرنڭ ايڭ ياقن دوستى ايدى، حتى ايكيسى بر آياق (صاوت) دان ايچه‌لر ايكان. ميرزالار اوز آرالارندا طاطو طورميلار. قاضى ميرزانڭ اوغلى خوجاش ميرزا بله وقاص بر برسن كوره آلمايلار ايدى؛ آخردان خوجاش وقاص‌نى اولتردى. ابوالخير ياننده وقاص‌نڭ موسى بيك هم يامغورچى بيك‌ديگان اوغللارى قالديلار؛ آلار آتالارينڭ قانن آلو نيتى بله خوجاش‌قه هجوم ايتمك بولوب ابوالخيردن ياردام صوراديلار. ابوالخير، اوزينڭ طوغانى بوركه سلطان‌نى دشت قپچاق‌نڭ شرق (آق اوردا) طرفلارندا كوكچه دينگز (بالخاش كولى) طرفلارنداغى قبيله‌لرگه خواجه ايتوب قويغان ايدى. اول هم ابوالخير كبك اوڭ كوچلى هم نفوذلى ايدى. موسى بله يامغورچى شول بوركه سلطانغه مراجعت ايتديلر؛ اول آلارنڭ صوراغان قبول ايتدى. بركه‌له‌شوب باروب خوجاش‌قه هجوم ايتوب ايلن آلوب اوزن اولترديلر. موسى بله‌ن يامغورچى اوزلرينه ياردام بيرمه‌گان اوچون ابوالخيرگه خاطرلى قلوب بوركه ياغينه آووشديلار؛ بوركه‌نڭ آتاسى يادكار سلطان اول وقت تريك ايدى. آق خان كوتاروب آڭا خدمت ايته‌ر بولديلار. ابوالخير اورى اول زمان جوجى اولوسينڭ ايڭ كوچلى خانى حسابلانا ايدى. اولوغ بك ميرزالار ابوالخيردن قورقوب طورالار ايدى؛ ابوسعيد ميرزا. هم عبداللطيف ميرانڭ اوغلى محمد جوكى ميرزا. حسين بايقرالار همه‌سى ياردام صوراب ابوالخيرگه مراجعت ايته‌لر ايدى؛ لكن اول اوزينڭ ايل خلقى‌هم طوغانلارى بله آرتق طوپاس معامله قيلدى. شول سببدن آلتون اوردا خانى احمدخان، موسى ميرزالار، ايباق خان، براق خاننڭ بالالارى، چغاى خانلارى همه‌سى آڭا دشمان بولديلار، فقط دشمانلقلارن ابوالخيرنڭ كوچليلگى سببلى‌گنه ياشروب طورديلار. ابوالخير صوڭغى‌وقتلارندا فالج آوروينه مبتلا بولدى. ١٤٦٦ نچى يل آنڭ ياننه حسين بايقرا كيلگان ايدى؛ شوندا كوب اچو سببلى آوروى كوچه‌يب اولدى. آنڭ اورننه اوغلى «شيخ‌حيدر» اوطوردى؛ لكن شوندا اوق ابوالخير نڭ دشمانلارى كيلب يتديلر. براق بالالارى ماغلستاندا طورغان يرلرندن قايتديلار؛ ايباق خانلار، آلتون اوردا احمدخان، موسى بله يامغورچى هم بوركه

سلطان بارسی برگه جیولوب کیلب شیخ حیدرنی لوتردیلر، ایلن اوزلرینه آلدیلار. ابوالخیرنڭ بالالاری تورلیسی یورلی یامه قاچب کیتدیلر. «بوروچ» دیگان اوغلی چغتای خانی «ایسه‌ن بوغا» بله صوغشوب‌قارادی، لکن مغلوب بولوب‌شول صوغشدا ایسه‌ن بوغا طرفندن‌اولترلدی.

موندان صوڭ‌نزاع ابوالخیر مملکتی طوردروچیلارنڭ اوز آرالارندا باشلاندی. موسی هم یامغورچی‌لار ایباق بله برگه‌له‌شوب ایکچیلرگه هجوم ایته باشلادیلار. باشدا ابوالخیر بالالارن یاقلیسن دیب، استرخان خانی قاسمغه هجوم ایتدیلر. آندان صوڭ (١٤٨١ده) سرای خانی احمدخان غه هجوم ایتوب آنی اولتردیلر. قریم خانی حاجی گره‌ی اول وقت لواب آتڭ اورنینه اوغلی میڭلی گره‌ی اوطورغان ایدی. خان‌نی اوتروده اول‌دا میرزالار بله ایباق‌غه قوشلدی. میرزالار هم آلارنڭ دوستی بولغان‌سبر خانلاری قازان‌خانلارندا بوش‌قویمادیلار.

اولوغ محمدخان قازان بیرینه کیلب اورناشقاچ دا اورص کنازلری بله صوغشو. آلارنڭ شهرلرینه هجوم ایتوب طورودان باشقه اش اشلی آلمادی هم اوزینڭ اوغلی محمود طرفندن اولترلدی، کوبرەك وقت حاضرکی بیزنی هم‌مورا بوینداغی قورمش قالالاری یاغندا‌طورغالاب ایدل بوینداکوچب یورودی. اوغلی محمود هم محمودنڭ اوغلی خلیل، خلیل‌نڭ اوغلی ابراهیم، ابراهیم‌نڭ الهام، محمدامین، عبداللطیف اسمنده‌گی اوغللاری بر بر آرتلی قازاندا خانلق ایتدیلر هم، ییرلی خلقنڭ عادتنچه، مدنی بولوب شهرده (قازاندا) طوردیلار. نوغای میرزالاری بله ایباقلار، ابوالخیر هم احمدخان اشلری بله مشغول بولوب یوروگانده، بوخانلار طنچ‌قنه طوردیلار. ایباق اوزی، بابالارندان قالغان لقب بوینچه، خان قازان‌خانی خانلانه‌دا اولوغ‌محمد بالالارینڭ آندا اورناشولارینه مانع بولمادی. تك ایباق‌نڭ بالالاری‌غنه، میرزالار بله‌ن بر کیگاشدن، قازانغه خواجه بولورغه طرشوب قارادیلار، ١٤٩٦ نچی یل ایباقنڭ اوغلی «ماموق» محمدامین خان‌نی قوغوب، بر آز وقت قازان‌نی بیله‌ب طوردی. لکن قازان خلقی اوزلری ماموق‌نی تله‌مه‌دیلر؛ ماموق اوز ایلینه ـ سبرگه قایتوب کیتارگه مجبور بولدی. اوچ یل اوتکاچ ماموقنڭ آبیسی «آغالاق» آغاسینڭ اوچن آلو هم قازانغه خواجه بولو نیتی بله، ینه قازانغه هجوم ایتدی. لکن شول‌وقتنی اورص کنازی ـ اوچنچی ایوان‌نڭ یاردامی آرقاسندا، قازانلار آغالاق‌نی ینه قوغدیلار. ایکنچی یل (١٥٠٠) موسی بله یامغورچی اوزلرینڭ نوغایلارن حیبوب کیلب قازان‌غه هجوم ایتکله‌دیلر هم برسنده قازان‌نی اوچ آطنه وقت محاصره قیلوب‌دا طوردیلار؛ لکن‌آندادا قازان‌نڭ اول وقتنی‌خانی عبداللطیف، اورص عسکری یاردامی بله، بیرنمه‌دی. عیین شول وقتلاردا دشت قیپچاق خانلاری هم میرزالاری آراسندا، ایکنچی طاعن مهمرلڭ بر اش موتله‌توب کیتدی، که اول‌دا ابوالخیر بالالاریڭ کوچه‌یب کیتوو‌سر.

شیبانیلارنڭ جنوبنده‌گی روللری. اون آلتنچی عصرنڭ باشندا جوجی‌هم چغتای اولوسلرینده ایڭ اولوغ رولنی ابوالخیرنڭ طورونی «شاه بخت» یاکه، لقبی بله نه‌یکانده شیبانی‌یاکه شاه‌بك خان باشقاردی. شاه‌بخت ابوالخیرنڭ «شاه بداغ» اسمنده‌گی اوغلینڭ بالاسیدر؛ اول ١٤٥١ ده طوغدی‌هم بالا وقتندا اوق، آتاسی شاه بداغ اولگاچ (١٤٦٠)، ابوالخیر تربیه‌سنده قالدی. مونڭ دخی محمود سلطان اسمنده انیسی بار ایدی. ابوالخیراولگاچ‌بولارنڭ تربیه‌سن‌ابولخیرنڭ بیك‌یاقن‌بیكلرندن «قاراچین» بی دیگان کشی‌اوز

اوستینه آلدی هم شیخ حیدر واقعه‌سی وقتندا اول بولارنی قاچروب استرخان خانی‌ـ قاسم خان‌غه آلوب باردی. ایباق بله سرای خانی ـ احمدخان کیلب تیقدر کوچله‌سه‌لرده قاسم‌خان هم آننك بیکی ـ تیمربك آلارنی بیرمه‌دیلر. بویاش یگتلر موندا هم اوزاق طورمادیلار. اوزلرینه بیك یاقن بولغان قرقلاب کشی بله قازاقلقعه چغوب کیتدیلر. بولار بر وقت قازاق صحراسینه، ایکنچی وقت مانغشلاق یارم آطاسی، خوارزم هم کاسپی بویی یاقلارینه کیلمه چقالار ایدی.

ابوالخیرننك ایللرن کیاب آلغان گره‌ی بله جانبك خانلار اول‌گاچ اورنلارینه اوغللاری قالدی. گره‌ی‌نك اوغلی «بوروندق» آتاسی اورنینه باش خان بولوب، جانبك‌نك «ایرانچی» «یادیك» «قاسم» اسمنده اوغللاری، آتالاری وقتنداغی کبی، تابع بولوب طوردیلار: شیبانی بله محمود قازاقلقدا یوروگانده نیچکده بوله اوشبو براق بالالارندان اوچ آلو قایغوسی بله کوچ، قوت جییوب یورودیلر. ایرانچی خان اول وقت صبران‌یاکه صاوران (خرابه‌سی حاضر تورکستان‌شهرینه‌یاقن‌صاوران‌دیب آطالاطورغان استانسه‌یانندا)دا طورا ایدی. شیبانی بله محمود بر آز کوچ آلغاچ ایرانچی‌گه هجوم ایندیلر. لکن مغلوب بولوب سمرقندگه سلطان احمد میرزاغه باردیلار (١٤٨٧) اول بولارنی بیك شادلق بلـه قبول ایتدی هم صردریا بویندا، ملکده ابوالخیر قولندا بولغان، صغناقنی بیروب آلارنی آندا یبه‌ردی. شیبانی‌غه صغناق‌دا چاغندا نوغای بیکی موسی‌میرزا کشی یبه‌روب، برگه‌له‌شوب بوروندوق خان‌غه قارشی صوغش آچارغه چاقردی: شیبانی موسی معقول کوروب موسی بله برگه‌له‌شوب بوروندق‌نی صوغشوب جیگدیلر: شیبانی موسی‌دان اوزن خانلقعه کوته‌رگه صورادی. اول وقت نوغای بیکلری کوته‌رمه‌گان خانلارنك خانلقندا معنی‌بولمی ایدی.موسی بله یامغورچیلار شیبانی خان‌نی‌کوتارمادیلر. شیبانی موگنا آچولانیدا اوز باشینه اش کوررگه کرشدی؛ خوارزم اول وقت حسین بایقراقولندا ایدی: شیبانی شول ییردن اوتب ینه سمرقندگه سلطان احمد میرزا یانینه باردی.حاضرگی صردریا ولایتی اول وقتداغی خانلار آراسندا صوغش‌میدانی‌بولوب‌طوردی، تاشکند، صغناق، تورکستانلار اول‌وقت‌ته‌لی تیمر بالالارندان‌سلطان‌احمد.سلطان‌محمودمیرزالار قولینه.ته‌لی‌بابرمیرزاقولینه. ته‌لی‌چغتای‌خانلاردان یونس هم آننك بالالاری سلطان احمد خان بله سلطان محمود خانلار قولینه (١) طاغن قازاق خانلاری صوگندان طاغن شیبانیلار قولینه کوچوب آلماشنوب یورودی. شیبانی خان سلطان احمدمیرزا یانینه کیلگنده آندا چغتای خانی ـ سلطان محمودخان طورا ایدی: سلطان احمد میرزا سلطان محمود خان‌غه هجوم ایتدی وبو صوغش‌دا شیبانی هم اشتراك ایتدی؛ لکن تاشکند یانداغی صوغشدا شیبانی اوزبیك خواجه‌سن طاشلاب سلطان محمود خان یاغینه چقدی: سلطان احمد میرزا نومید بولوب سمرقندگه قایتوب کیتدی (١٤٨٨). تورکستان (یه‌سه) شهری اول وقت سلطان احمد میرزا قولندا ایدی: بو صوغشدا جیگلگاچ آنك قولندان چقدی؛

---

١) یونس خاننك اوغللاری بولغان‌سلطان‌احمد هم سلطان محمودلر خان دیب اماابو سعید بالالاری بولغان سلطان احمد بله سلطان محمود میرزا دیب یورونیله‌لر. شیبانی‌نك طوغای محمود فقط محمود خان دیبکه یورونیله.

سلطان محمود ميرزا آنى شيبانى‌غه بيردى. قازاق خانلارى موڭا آچو ايتوب سلطان محمودخان بله شيبانى‌غه قارشى صوغش آچديلار؛ غلبه‌ئه‌لى بر ياقدا ئه‌لى ايكنچى ياقدا بولا ايدى. شيبانى خوارزم ياقلارينه‌دا هجوم ايتكالى ايدى. سلطان محمود خان صمناق بله اوترارنى‌دا آڭا بيردى. صبران خلقى‌دا شيبانى‌غه اطاعت ايتديلر. شيبانى‌آنداوزينڭ انيسى محمودنى‌قويدى؛ بوروندق بله قاسم خان شيبانى بله محمودكه هجوم ايتديلر؛ بولار سلطان محمود خان‌نىڭ ياردامى بله‌گنه سلامت قالديلار. شيبانى‌نڭ بختى موندان صوڭ كوندن كون آرتدى؛ كوب قبيله‌لر آڭا قوشيلا باشلادىلار؛ شيبانى اوزيده سلطان محمود خان‌غه بيك التفات ايتمى باشلادى. سلطان محمود خان‌نىڭ موڭا اچى پوشا باشلادى؛ اول شيبانى خلافينه بوروندق‌خان هم سمرقندنڭ سلطان احمد ميرزا بله اتفاق ايتدى. لكن شيبانى اول وقت يعنى كوچ‌آلغان ايدى. (آلا طاغ) (حاضرگى ۋيرنى) ياغنداه«بوروندق» بله صوغشوب آنى جڭدى. بوندان صوڭ سلطان محمود خان طاوش خان چارماسنه مجبور بولدى. شول وقت تيمر بالالارى آراسى كوندن كون ناچارلانوب اوز آرا صوغشلارى بولا باشلادى؛ شيبانى اوچون بو بيك زور بخت ايدى. اول شول باش باشداقلق وقلارندا سمرقند بله بخارالارنى‌دا قولينه‌آلدى (١٥٠٠). فرغانه اول وقت بابر ميرزا قولندا ايدى. اول سلطان محمود خانلارنڭ بر طوغان سڭللرمن طوغان ياقلارى ايدى. آلارنڭ رضالغى بله اول سمرقندكه هجوم ايتوب بوشهرنى شيبانى قولندان آلدى (١٥٠١)؛ لكن شول يل اوق قايتاروب بيرركه مجبور بولدى

شيبانى‌نڭ بولاى بيك كوتارلوب كيتووى سلطان محمود خان‌نى بورچى باشلادى؛ اول، آخرسى نوبت بزگه‌ده كيلوب بيتار ديب، شول وقت چغتاى ايلى‌نڭ شرق طرفندا تورغان انيسى سلطان احمد خان‌نى تاشكندكه چاقروب آلدى هم نيچكگنه بولسه‌دا شيبانى‌لارنى تريك ديب كيڭاشوب قوت جيديلار. شيبانى‌مونى بلدى هم بيك تيز آرادا بولارغه هجوم ايتوب بلانلارن بوزوب طاشلادى؛ اوطوزمڭ قسرعسكر بله چغتايلار قولندا بولغان«اوراتوبه»گه آندان صوڭ فرغانه‌گه هجوم ايتدى. خانلار ايكيسيده، حاضرگى نمنگان‌شهرى ياننده بولغان «آخسيكيت» شهرى تيره‌سنده ياطالار ايدى. شيبانى آڭلاماغان كويگه هجوم ايتوب ايكيسنده اسير آلدى (١٥٠٣). لكن اوريه كورسه‌تكان كوب ياردامارن، كوب نصتلرن خاطرله‌ب آلارغه زيان كيتورمادى، بيكنلك ايتوب اور ايللريه قايتارب بيباردى؛ لكن اورا توبه‌هم تاشكندلر شيبانى قولينه كرديلر. موندان صوڭ‌شيبانى (١٥٠٤ نچى يلدا) فرغانه‌نى هم ماوراءالنهرنڭ جنوب طرفلارن فتح ايتوب بتردى. بو وقت اول تمام مستقل كوچلى خان بولدى. آنڭ مملكتى جنوبده آمودريا بويلارندان شمالده قاراطاغ طاغلارينه قدر، شرقده ييدى صو ولايتلريه قدر صوزلوب زور ايدى. ابوالخيرنڭ اون بر قدر بالالارى بار ايدى؛ شولارنڭ سلامت قالغانلارى هه‌سى طوزوب كيتكان‌يرلرمن شيبانى ياننه كيلديلر؛ شيبانى اوشبو كيڭ مملكتن اوزينڭ طوغانلارى، ابوالخيرنڭ اوشبو بالالارى، آراسينه بولب اداره ايته‌رگه كرشدى. خوارزم، بلخ خراسان كبى يرلر اول وقت تيمر بالالارى سلطان حسين بايقرا قولندا ايدى. ١٥٠٥ ــ ٧ نچى يللاردا آلارنى هم آلوب تيمر بالالارن بتوبله‌ى بتردى؛ تيك بر بابر ميرزاغنه هند ياغينه كيتوب قوطلدى. قازاق خانى قاسم خان شيبانى كبك اوك كوچلى خان ايدى؛ اول بو وقت اورن بوروندق خانغه همان تابع

حـابلالـادا اوز اشلرن بوروندقه برده کیکاش‌ایتی‌گه یوروته ایدی. بوروندق خان‌جانبق بوینده ساراپچق یاغندا طورسـا قاسم بوروندقه باش ایکوب‌طورودان قورقوب بوروندقدان یراقدا، یالـه‌ش کولی یانندا‌ـقاراتال بویلارندا یوری‌ایدی. شیبانی‌اوزینه دوست‌بولماغان بو کوچلی کورشینی نیچکده بولسا ضعیفله‌ندرورگه تله‌ب ۱۵۱۰ نچی یل‌نڭ باشنده صوغش آچدی، لکن زور فائده کوره آلمی‌کیری قایتدی. اول وقت ایران‌دا یـاڭـا بـر «صفویه دیگان نـسل قوت آلوب‌بارا ایدی: بولارنڭ باشلچی شاه‌اسماعیل شیبانی‌خان‌نڭ بیرینه کروب

حراسان‌نی آلدی. شیبانی موڭا قارشی صوغشدی: شبانی‌دا باری بر اوزینـڭ بـاباسی ابوالخیر کبك طوغانلارینه قارشی ماطی معامله‌لی، قاطی‌سوزلی ایدی هم شونڭ بله‌اورینڭ طوغانلارن اوبکه‌له‌تب بترگان ایدی. اسماعیل بله صوغشدا طوغـانـلاری آڭـا یـاردام بیرمه‌دیلر هم اول اوزیده یاردام صوراماهدی: «مرو»یانندا اسماعیل آنی جیڭب اسیرآلوب اوتردی (۱۵۱۰ نچی‌یل نویابر ۲۹). شوندان صوڭ بولارنڭ مملکتی بـر آز وقتقه ینه طوردی. بابر میرزا هند یاغندان کیلب سمرقند، تاشکند یاقلارن آلدی، آمودریانڭ ایران طرفی اسماعیل‌گه کیتدی. ابوالخیر بالالاری ایللرن آلوب دشت قپچاق‌غه قایتدیلار، لکن شیبانی‌نڭ انیسی محمودنڭ اوغلی عبیدالله خان‌نڭ همتی آرقاسندا اش ینه یونه‌لب کیتدی (۱۵۱۲). اول اوزلرینڭ صحراداغی اوزبك قبیله‌لرن جیوب کیلب بابرنی قوغدی هـم اسماعیل بله صوغشدی. عبیدالله اولگاننڭ صوڭندا اعتبارلیراق خان ابوالخیرنڭ اسکندر اسمده‌گی اوغلینڭ اوغلی عبدالله خان بولدی. اوشبو عبدالله‌نڭ اوغلی عبدالمؤمن ۱۵۹۹ نچی یل اولب مملکت ایکنچی نسل قولینه کرگانچی یوزیللار مدتنده ابوالخیر بالالاری ماوراءالنهرنی همان اوز قوللارندا طوتدیلار. لکن بوتون عمرلری اوز آرالارندا بتماس توکانماس اوروش‌لار. ایران‌دا اسماعیل هم آنڭ بالالاری قـاراق هـم چغتای حـانلاری، خوارزم‌ده‌گی طوغانلاری بورکه سلطان‌نڭ بالالاری بله صوغشلاردا اوتدی. مملـکت ماعول عادتنچه شیبانیلار آراسندا بولنوب اداره ایتوله هم باش حـان (قاآن) ایتوب اوروغ‌دا یاشکه اولوغی صایلانا ایدی. ابوالخیر هم آنڭ بـالالارنڭ نهایتسز کـوب نـلی آراسینه بولنوگه کیتکاچ کنی باشینه بیك آز یـر تیکه ایدی: شوندان بر برسینڭ یېرینه یاکه‌باش حانلق‌غه قزغوب یاکه بر نـسل ایکنچی‌لرگه قارشی کبنه قوغوب اورلـکـر صوغشالار ایدی. بخارا ایله سمرقند ایکیسی‌ده مستقل صورتده اداره ایتوله‌لر. مونڭ اوستینه ابوالـخیرنـڭ سیونچ خواجه دیگان اوغلی هم آنڭ نوروز احمد (یاکه براق) اسمده‌گی اوغلی هم مونڭ اوتلاب‌ته طولغان بالالاری تاشکند بله فرغانه‌نی اداره ایته‌لر هم سمرقنـد وبخـاراداغـی سلطانلار بله اوزلکسز تزاعلاشوب طورالار ایدی. ایران بله صوغشـلاری بر عبیدالله خان وقتنداغنه آلتی مرتبه بولدی. عبدالله خان هم اورلـکسز صوغشدی. اسکندر منشی اسمنده بر ایران مؤرخی اوشبو صوغشلارنی بیك تفصیل بله سویله‌گان کتابندا (تاریخ عالم آرای عباسی) «بو تاتار خانلاری هم تاتار قبیله‌لرینڭ اورلوکسر صوغشلارن یازا یازا عاجز بولدم» دی. چغتای هم قازاق خانلاری‌بله‌بولغان صوغشلاری‌دا یغشی‌اوق‌کوچلی‌ایدیلر. شیبانیلار کوچ ایکاچ چغتایلار قبیله‌لرن شرق طرفینه آلوب کیتارگه مجبور بولدیلر.سلطان احمد خان بله سلطان

محمود خانلار شیبانی ایسه‌ن وقتدا اوق اولدیلر. آلارنڭ اورنلارنه سلطان احمدخان‌نسڭ منصور، خلیل، سعید اسمنده اوغللاری قالدی. بولار آراسندا اوچنچی‌سی سعید بیك شهرتلی بولدی. بابر میرزانڭ آناسی سلطان احمد خان بله بر طوعان بولمانی اوچون سعید بابرغه طوعان ایدی. ۱۵۰۸ نچی یل بابر آفغانستاندا کابل شهرنده ایدی، سعید شوندا طوغانی بانینه کیلدی. سعیدده بابر میرزا هم‌شیبانی خان کبی بایتق وقتن «بارین» بلمه‌سی بویداغی اورمانلاردا قازاقلقدا اوتکاردی: اوشبو سبدن اول دنیانڭ هر نورلی آچیلارن، قیونلقلارن یگلنك بله کوتاررگه اوگرانگان ایدی. ۱۵۱۲ نچی یل قازاق خانی قاسم خان اوزبکلرنڭ قولندان صوغشوب تالاس هم سیراملارنی آلمان ایدی؛ ایکنچی یلنی قاسم خان برله سعیدخان بر اتفاقدان تاشکندگه هجوم ایتدیلر هم شول یل کوز کونی سعیدخان «جو» بوینه، قاسم خان‌نڭ اوردا‌سینه کیلوب قوناق بولدی هم شیبانیلارغه قارشی کوب مصلحتلر ایتدیلر؛ سعید بابر میرزانی طاشلادیدا آزعنه کشی بله یارکند هم کاشغر یاغینه، کیتوب آنداغی امیرلر قولندان قالالارنی آلدی هم منصور بله بر بولوب ملکنی اداره ایتارگه کرشدی. یدی صودا بولارغه قاراغان قرغزلارنڭ باشامی محمد تورکستان، تاشکند، یعنی اوزبکلر قولنداغی شهرلرگه همان هجوم ایتوب طوردی؛ لکن‌سعید اوزی، قاسم بله‌توزوگان یلاطلاری بوینچه، زور اش کوره آلمادی. فرغانه‌گه،اوزگند هم اوش طرفلارینه کیلب‌هجوم ایتکه‌له‌دی‌شوندن‌اورمادی.۱۵۱۸ نچی‌یل قاسم‌خان‌اولگاچ‌قازاق‌خانلارینڭ‌رەتی‌کیتدی‌موندان‌صولڭ سعیدلر هم اوز بکلرگه قارشی الله بیندی تدبیرلرگه کرشه‌دیلر. سعید فرغانه، صردریا یاقلارندان تمام اشن کیتدی. ۱۵۲٤ نچی یل تاشکند حاکمی‌سیونچ خواجه اولگاچ سعیدنڭ اوغلی رشید خان فرصتدن استفاده ایتوب فرغانه‌گه باروب کرگن ایدی، لکن زور اش باشقارا آلمی کیری قایتدی. بو وقت چغتای ملکنده بیك نودلی امیرلرنڭ برسی ایسکی «حداداد» نسلندن (۱) محمد حیدر دوغلات ایدی. بو هم اوزننڭ یاشلگن بابر میرزا یانندا اوتکردی، چونکه مونڭ آناسی‌دا یونس خان قزی بولوب بابرنڭ آناسی بله بر طوعان دی. سعید خان (۱۵۳۳ ده) اولگانچه خان آنڭ وزیری هم کیه‌وی بولب ملکت اداره‌سی اسنده ایڭ مهم اورنی طوتدی. اول‌دا بابر کبی‌شاعرهم ادیب‌ایدی. سعیدخاننڭ حیاتن هم اورنڭ حیاتن تفصیل له بیان ایتوب تاریخ رشیدی» نامنده‌رور بر کتابدا یازوب قالدردی. رشید خان معتاسز آدم ایدی. محمد حیدر دوغلات رشیدنڭ بر بر صورن کیتوودن قورقب هندستانغه بابر یانینه قاچدی. سعیدخان‌دا اولگاچ، محمد حیدرده قاچقاچ ماعولستان‌دا ترتیب بتدی؛ اول وقت چغتای ایلنده اوزبکلرگه هجوم ایتو، فرغانه، تاشکند،تورکستان‌لارنی آلوقایغولاری کیتدی. هم واقعا، ۱۵۲٤ ده‌گی‌رشیدنڭ آتاسی تریك وقتداغی هجومندن صولڭ، اوزبکلر اوزلری چغتای ایلینه هجوم ایتکاله‌لرده چغتایلار قارشی هجوم ایته‌دیلر. قاسم خاندان صولڭ قازاق بیرنده شوندایوق حالده طوردی. اوشبو سبدن آلار هم اوز بکلرگه قارشی ه‌لقنی اشلی آلادیلار. ۱۵۳۵ نچی یللاردا عبیدالله خان قازاق خانلاری حلاینه توغای

ميرزالارى بله اتفاق ايتوب ماراىدى. ١٥٤٤ نچى يلدا چغتاى رشيدخان تاشكند خانى نوروز
احمد» (براق) بله سمرقند هم قزان خانلارى بله اتفاق ايتدى؛ لكن بولار هيچ برسى «بوروندق»
هم «قاسم» خانلارنڭ سلطان احمدخان هم سعيد خانلارنڭ شيبانىغه عموما ابوالخير بالالارينه
قارشى طوتقان ياوز سياسىلرى توسلى توكل ايدى. ايكى آور صوغشلار شيبانيلارنڭ اوز
آرالارندا هم خوارزمده‌گى‌لر بله ايكى آرالارندا بولدى. عبدالله‌خان مونى‌دا (١٥٨٢ نچى
يللاردا) بتروب اشنى جايمه قويماس ايدى. لكن اوغلى عبدالمؤمننڭ تدبيرسزلگى آرقاسندا
مملكتلرى، شول زمان استرخاندان كيلب بخارادا طورغان، كچك محمدخان بالالارينه كوچدى
شونڭ بله شيبانيلارنڭ خوارزمده‌گيلرى قالسادا ماوراءالنهرده‌گيلرى كيسلدى.[1]

قازاق خانلارى بله نوغاى ميرزالارى آراسى - قاسم خلف اولگاچ
آنڭ اورنينه اوغلى «مامش» خان. آندان صوڭ قاسم بله بر طوغان «ايديك سلطان» نڭ
اوغلى «طاهر» خان بولدى؛ مونڭ صوڭندا طاهرنڭ انيسى «بويداش» خانلق ايتدى. بولار
اوچيسنده اشكه يارارلق كشيلر بولماغانلقدان ايللرى قوللارندان كيتوب نوغاى ميرزالارى
قولينه كروب بيتدى. قازاقلارنڭ اوز خانلارينه صادق بولوب قالغانلارى آزغنه ايل بولوب
حاضرگى ييدى صو ولايتينڭ شمالى يارطيسنداغنه طورديلار. طاهر خاننڭ آناسى «نيكار»
خانم يونس خاننڭ قزى ايدى؛ اول اورينه طوغان بولغان سعيد هم رشيد خانلارغه صغنوب،
١٥٢٤ نچى يلدا آلار ياننه آناسن آلوب كيلوب طوردى. نوغايلار آراسندا موسى ميرزا
اولگاندن صوڭ آنڭ «شاغم» ميرزا، «سيداق» (سيد احمد) «شاه ماماى» «يوسف» «اسماعيل»
اسمنده اوغللارى بر بر آرتلى نوغاى ايلينه. قازاق صحراسى بله ايدل، دون بويلارينه
خواجه‌لق ايتديلر. سيداق (١٥٣٥ نچى يل) اورس كنازى اوچنچى ايوانغه «الله‌غه شكر،
استرخان خانلاريدا، ايباقنڭ بالالاريدا بزگه اطاعت ايته‌لر. قازاق خانى حاجى محمد اون
بيش اوغلى بله بزده ياطا» ديب شكرانه قيلب ماقتانغان ايدى. بخارانڭ عبيدالله خان هم
اوركنچ خانلارى نوغايلار بله قدالاشوب بيچكده ياحشى طوروروغه طرشديلار. (١٥٣٥ نچى)
يلده قازاق خانلارى نوغاى ميرزالارينڭ «ايمباء» (Эмба) صووى بويندا حه‌يله‌ب اوطورغان
ييرلرنده هجوم ايتديلر، لكن يوسف ميرزا آلارنى حيكدى. نوغاى ميرزالارى بتون تيره
ياقداغى خانلارنى اورلرينه كياو ىدا ايتوب سرگانلر ايدى؛ چغتاى هم اوزبك خانلاريدا
آلارغه قرداشلق بله اعلانغانلار ايدى. استرخاندا قاسم خان باشنداغى نوغاى ميرزاسى تيمور
بكنڭ قزى - فاطمه سلطان بيكم باشدا قازان خانى ابراهيمدا آندان صوڭ قريم خانى ميگلى
گرى‌ده بولدى. ايكيسنده توقتامش نسلندن كيلگان قريم هم قازان خانلارى فاطمه سلطان آرقاسندا
طاعن باقمايديلار. ١٥١٩ نچى يل قازان خانى محمدامين اولگاچ آنداولوغ محمدخان نسلى كيسلدى.
آنڭ اورنينه ١٥٢١ ده قريم خانى ميگلى گرىنڭ هم فاطمه سلطاننڭ اوغلى بولغان صاحب
گرى خان بولدى. ميگلى گرى (١٥١٣ ده) اولگاچ آنڭ اورنينه اولوغ اوغلى محمد
گراى خان بولغان ايدى. اول ياحشى اوق تدبيرلى همتلى كشى ايدى. انيسى صاحب گرى
قازان تختينه اوطورغاچ ايكه‌وله‌شب (١٥٢١ ده) ماسكاو كنازى واسيلى‌گه هجوم ايتوب. آنى
بيگديلار هم ايكنچى يل اوق محمد گرى استرخانغه هجوم ايتوب آنى آلدى. اول مونڭ بله

بتون آلتون‌اوردانی ایدل بویی، هم قریم‌ وقراملارنی اوز قولنده تتوب زور خانلق توزورگه اویلاغان‌ایدی. لکن بولمادی: نوغای‌میرزالاری (شاغم‌میرزا بله شامامای‌میرزا) موڭا قارشی توشدیلر هم شول استرخان سرنده محمد گرەیی اولتردیلر. موندان صوڭ قازانده صاحب گرەینڭ انیسی «صفا گرای» خانلق ایتدی. اول یوسف میرزانڭ «سیون بیکه» اسمندەگی قزن آلوب آڭا کیەو بولغان ایدی، مونی حتی نوغای میرزالارینه آلغان (دان) تومعلی ایتوب بر آز آقچەدا تولەب طوردی. شولای ایتوب نوغای میرزالاری‌اول یاقلارده اشلرن تمتدیلار. اون آلتنچی عصرنڭ ایکنچی یارطیسنده قازاق خانلاری ینه کوچەیه باشلادیلار. طاهرلار هم چغتای خانی‌رشیدلر بله کیلوشه آلمادیلار، (۱۵٤۰ نچی‌یل) آلار بله سوغشوب جیڭلوب تیمك ایتدی آلای تاشکند یاغینه چقدیلار: آندا اوزبك خانی براق‌نڭ اوغلی «درویش» بله بەرلشکان وقلارنده «بویداش» خان اولگاچ قاسم‌خان‌نڭ «حق نظر» هم «چالیم» اسمندەگی اوغللاری ایدیك‌نڭ «شغای» اسمندەگی اوغلی اوزلری خانلق اینه باشلادیلار (۱۵۵۸). بولار یاخشی اوق بولدقلی کشیلر ایدی، اوز تکلرنده، حتی‌سیبر خان‌لارینیدا قصوب‌اوز ایللرن زوراینديلار نوغای میرزالای‌نڭ اوز آرالارنده بو وقت بر برسینه قارشی قاطی دشانلق باشلانغان ایدی. ۱۵۵۷ نچی یل اسماعیل میرزا آغاسی یوسف میرزانی اولتردی: یوسف میرزانڭ بعض بالالاری اسماعیل بله سوغشدیلار، بعضلاری قازاق‌خانلارینه بعضیلری مەسکەوگه قاچدیلار. بو قازاق خانلاری اوچون زور غنیمت بولدی، آلار نوغایلارغه هجوم ایتدیلر: ۱۵٦۹ نچی یل شغای، حق نظر، چالیم سلطانلار برگەلەشوب اسماعیل‌نڭ اوغلی اورص میرزاغه هجوم ایتدیلر. موندان صوڭ اوراق طورمی نوغای میرزالاری آقرنلاب کوبرەك ایللرن جایق بله ایدل‌نڭ غرب طرفینه، دون صحراسینه کوچررگه، باشقردایللرن طاشلارغەمجبور بولدیلار.

موندان صوڭ قازاق خانلاری طاغن‌اوزبك خانلارینڭ آراسنداغی نزاعلارغەدا قاطنشوب زور فائده ایتدیلر. عبدالله خان وقتنده تاشکندنه تیرەسن بورور احمد (براق) خان‌نڭ اوغلی «بابا» خان اداره ایتدی. بو باباخان بخاراغه اصلا التفات ایتمی اوز باشینه طورا هم دائم عبدالله خان بله سوغشا ایدی. اگر عبدالله تاشکندکه کیلسه (مثلا ۱۵۷۹ نچی یلدەغی کبی) قازاق خانلاری یاکه نوغای میرزالارینه قاچا ایدی: ۱۵۸۲ نچی یل عبدالله کوب عسکر بله ینه بابا خان‌نی قوو‌ب کیتدی، عبدالله اولوغ طاغ‌عه قدر (۱) کیلدی، شول وقت شغای خان هم آنڭ اوغلی «توکل» سلطانلار بابا خان‌نی هم عبداللەغه دشمان بولغان بعض شیبانیلارنی طوطوب بیردیلر، سوڭ آرماسنده بوقازاق سلطانلاری صردریا بویلارن تاشکند هم توركستانلارنی آلدیلار. کوك‌اوردا بلەن آق‌اوردا قازاق خانلاری قولینه کوچوب بتکان‌ایدی: بو وقت‌قوتلی برقازاق‌خانلغی‌بولوب کیتەرگه ممکن‌ایدی، لکن حق نظرلر اوشو کیلگان‌ایل‌نی «اولویوز» «اورتایوز» «کچی یوز» دیب اوچکه بولوب اداره ایتەرگه کرشدیلر: موندای ترتیب تورك ایلی‌نڭ همه ایسکی حکومتلرن شول جملەدن شیبان (اوزبك) خانلارن‌طوردرغان

۱) حاضرگی قازاق صحراسنده چنگیر هم یلانچق بلەلارینڭ باشنده چنگیزنڭ صاری سوغه قویغان یردن قرق چاقرم غرب شمالینه.

کبك بولارنیدا طوزدردی، تورلی یوز (بولك) نڭ خانلاری بر برسی بله صوغشدیلاردا طوردیلار.

مدنی‌مناسبت. بو واق خانلقلار آراسندا مدنی مناسبت اسمینه هیچ بر رەتلی اش بولماغان؛ آرادا شیبانی خان بله چغتایلاردان سلطان محمودخان هم‌سعید خانلار بر آز بلمکلیرەك کشیلر بولغانلار، شیبانی خان حتی شاعرده بولغان، شاعرلری، علمانی حمایەدە ایتکان. لکن بولار بارسیدا تیمر بالالارندان قالغان نرسەلرگنه بولغان. اوزبك، قازاق هم نوغای خلقلاری اوبوقت بیك نادان بولغانلار؛ بارسی‌دا کوچبه تورکلك ایتکانلر. خانلار اوزلری هم نادان بولغانلار، اوزبك‌خانلاری هم آلارنڭ یاقنلاری ماوراءالنهرگه بارغاچدا، اول بیرده مدنیتده کوچلیرەك بولغان، تاجیك‌هم‌ایران‌خلقلاری تأثیرینه بیرلگانلر. رسمی تل ایتوب کوبرەك فارسی تلی طوتقانلار. اول تیمر زمانلارنداغی کبك شاعرلر، علما ومؤرخلر دیگانڭ بیك آز بولغان موڭندان بتونله‌ی. بولماغان. تورك تلی کون صاین آرتقه قالوب اعتبارسزلانغان. شیبانی خان قاران خانی‌محمد امین خان‌غه «غلام‌شاری» اسمده‌بر موزیقانتن بیبەرگەن. لکن اول‌دا سلطان حسین بایقرادان قالغان کشی بولغان. عبدالله‌خان اوز زمانندا بر آز اجتهاد ایتوب قاراسه‌ردا هیچ اساسلی اش اشلی آلمغان. سبر خانی «کوچم» اول وقت، محوسیتنڭ بیك کوچلی بیری بولغان «تومن» یاقلارینه بخاراداغی شول طوغانی عبدالله خاندان علما‌لار چاقروب آلغالاغان. شولای ایتوب سبرده دین اسلامنی طاراتقان؛ لکن اش شوندان اوزماغان. خانلار آراسنداغی اوزلوکسز نزاعلار آرقاسندا قطای وغربی یاڤرویا بله حتی خانلارنڭ اوز آرالارندا بولغان تتون سودا اشلری طوقتاغان. شهرلر تمام بتکانلر؛ اون اوچنچی عصرده چنگیز بالالاری وقتندا قطای سیاحلاری تورك ایلنده نیقدر شهرلر کورگانلر، اما بو وقتلاردا، بتون جغتای ایلی هم قازاقستان آرنلی اوتکان قطالار ایت آتاب‌قنه عمر ایته طورغان یارلی کوچمه خلقلاردان باشقه نرسه کورمه‌گه‌نلر.

٣

دولتنڭ تورك ایلی قولندان کیتووی.

تورك ایلنده ایل‌نڭ کوندن کون نارلیلانوب کوندن کون بر برسینه دشمان، واق‌اولوشلرگه بولنوونه نهایت بیرردای کشی‌دنیاده چغا آلماغان، چونکه تورك ایلی‌نڭ بو دوردەگی حالنی‌دە حسکیر، تیمر کبك آدملرنڭ کیلیب جعوب اش باشقاروونه مساعد بولمەن خانلار اور آرا همان طالاشودا دوام ایتکنلر. بیمەسه اول وقت منعولیەدەگی ماعوللارنڭ «اویرات» یاکه «قالماق» آطالغان بر قسمی شرق طرفندان کیلب چیوب ایلی‌نی خالاب طورغان. قالماقلار اون بیشنچی عصرنڭ باشندا اوق قوزغالوب چغتای اولوسی، «اعولستان‌لارغه هجوم اتکالی باشلاغانلار. «ویس»خان اور عمرنده اوشبو قالماقلار بله «ایلی» بویندا نه‌لله نیچه مرتبه صوغشقان. شول عصرنڭ اورتاسندا (١٤٥٢هم١٤٥٥ده) قالماقلار حاضرگی صردریا ولایتینه اولك یاروب بیتوب ابوالخیر خان‌لارغه هجوم ایتکانلر؛ ایسەن بوغا بله ابوالخیردن صوڭغی خانلاردا بو قالماقلارنڭ جباس کوب طالطوغانلار. رشید خان هم قازاقنڭ حق نظر، شغای هم توکیل‌لری زمانندا قالماقلار بیك کوچەیگانلر، هم کوچەیگانلری صاین تورك قبیله‌لرن قصه

توشكانلر. بو حال تورك قبیله‌ هم خانلارینڭ حالی كوندن‌كون ناچارلانوغه ایكنچی سبب بولغان.

اورس‌كنازلرینڭ كوچه‌یووی ـ اورس‌خلقی‌هم كنازلری اون بیشنچی،اون آلتنچی عصرلارداغی، كوچه‌یوب‌كیتكانلر. باشدا آلار عدد جهتندن یه‌ختی اوق كوپ بولسالاردا مدنیت هم سیاست‌اشلر نده‌بیك‌ضعیف بولغانلار، شولقدن‌تاتارلاردان ایلكارگی‌دورلرده آلارنڭ‌كوبسی خزرلر، قیپچاقلار نفوذنده طورغانلار، آندان صوڭ یارسدا تاتارلار قولینه كرگانلر؛ كوب اورس كنازلری هم معتبر آدملری تورك خلقی بله قدالاشقانلار. اوشبو سببدن مملكت اداره‌سی مصوصلارنداداغی، عرف وعادتلرده‌ده، حتی قسما اخلاق‌داداغی، تورك وتاتارلارنڭ یولن‌طوتقانلار؛ اوزلرینڭ كنازلرن حتی دینی كتابلارندا، چیركاولرده خان، قاغان دیب آطاغانلار؛ مملكتنی كنازلر اوزلری آراسندا بولشب آلوب، آراداغی یاشكه اولوغ بولغانلرن باش (ؤیلیكی) كناز ایتكانلر. اورس واق كنازلری‌ده تاتار واق خانلاری كبك صوغشوب طورغانلار؛ اورس خلقی ایسكی خورلر زمانندا اوق خریستیان دینینه كرگان بولسالاردا اوزلرینده دینی تعصب قوتلی بولماغان. اوشبونڭ اوچون تاتارلار وقتنداغی آلار ایكنچی دینده‌گی كشیلرنڭ قولندا طوروغه اورسناغانلار، كنازلر باشقه تاتار خانلاری. بیكلری كبك آلتون اوردا هم قارا قوروم‌غه اخلاص كوگلدن، شولای تیوش دیب بارغانلار. اون بیشنچی عصرده بو حاللر اوزگاره‌باشلاغان. روسیه كنازلگینڭ مركز اداره‌سی باشدا توركلرگه یاقن‌ـ كییف شهرنده بولوب، اوزبك‌خانلار وقتنداغی ماسكاوگه كوچكان؛ بو وقت اورس خلقی سودا وتجارتنی تورك وتاتارلار اورنینه عربی یاؤروپانڭ طاغیده مدنیتلیره‌ك قوملری بله یوروته باشلاغانلار. گریكلر بله مناسبتلری آرتوب دینلرن یاخشی اوگره‌نوب دینی تعصبلرن آرتدرغانلار. اون بیشنچی عصرنڭ آخرنده اورس كنازلری اوچنچی ایوان گریك پادشاهسینڭ قزن آلوب، عربی یاؤروپا خلقی هم گریكلرنڭ معیشت ترتیبلرن اورس سربنه كرته باشلاغان. اولوغ محمدخاننڭ سراینداغی وقتندان بیرلی اورس كنازلری آراسندا مملكتنی بولشب آلوب، یاشكه اولوغ‌رق باش ایتو اصولی‌ده بترلوب، اولگان پادشاهنڭ زور اوغلی كناز بولو اصولی كرگان؛ اوشبو یول بله واق كنازلرنڭ داخلی مسئله‌لرینه اورن قالماغان. اون بیشنچی‌عصرده ماسكاو كنازلگی جوچی اولوسینڭ اچنده بردن بر قوتلی هم طنطراق، بارم مستقل ولایت بولغان. اصل آلتون‌اوردانڭ اورنده صوڭندان واق خانلقلار آراسندا بولغان‌ترتیبسزلكلر وقتنداغی اور ایانده گون كوره آلماغان خان بالالاری هم بیكلر طوتقانلاردا ماسكاوگه كیلگانلر. توقتامش‌خاننڭ، ایدگوبی‌لرنڭ بالالاری برسی آرتندان برسی ماسكاوگه كیلوب طورغانلار؛ اولوغ محمدخاننی اوغلی محمود خان اوترگان وقتداغی اولوغ محمدنڭ قاسم هم یعقوب اسمنده‌گی اوغللاری (۱۴۴۶ ده) اورس كنازی ؤاسیلی یانینه قاچقانلار؛ قریم خانی حاجی گره‌ی اولب اوغلی میگلی گره‌ی آتاسی اورنن آلغاچ، حاجی گره‌ینڭ ایكنچی اوغللاری، «نور دولت» بله «حیدر» (۱۴۷۹) میگلی گره‌ینڭ اوتروودن قورقوب ماسكاوگه كیلگانلر. شولاوق كبی محمد خاننڭ استرخانداغی خانلق ایته طورغان «بختیار سلطان» هم یعقوب سلطان اسمنده‌گی اوغللارینڭ بالالاریداغی طوتقانلاردان قورقوب ماسكه‌وگه كیلگانلر؛ اولگیسینڭ اوغلی «شیخ‌اولیار سلطان»

ايكنچيسينكى «يوسف سلطان» اسمنده بولغان. خانلار حضورنداغى نوغاى دلى بيك و ميرزالاردان‌دا كيلوچيلر كوب بولغان. ماسكه‌و كنازلرى بولارنڭ همه‌سينه‌ده، تورك هم ماغوللارنڭ اورغادتلرنچه، بولەك ايتوب شهرلر بيرگانلر. خانلار، بيكلر اول شهرلرنڭ واردانسدان مائده‌له‌نوب طورغانلار. اولوغ محمدخان‌نڭ اوغلى قاسم عه‌حاضرگى رزان گوبيرناسنداغى قاسم شهرى (قاسم‌غه قدرگى اسمى «ميشچار») بيرلگان. قاسم‌دان صوڭ آنڭ بالالارى، آلاردان‌صوڭ نور دولت هم آنڭ بالالاريدان صوڭ الله‌يار سلطان‌هم‌آنڭ «شاه على» «خان على» اسمده‌گى اوغللارى خانلق ايتوب، بو ولايت بتونله‌ى اورص قولى آستنداغى بر تاتار خانلغى صورتى آلوب طورغان. اورص كنازلرينڭ تاتار خانزاده و بيكلرينه بولاى ياخشى‌معامله‌لرى تاتارلارنى اورص يرينه جلب ايتكان. آتالارينه، طوغانلارينه، ايليه آچو ايتكان همه كشى اورص خدمتينه بارابر ديب كيتكانلر. بو تاتارخان و بيكلرى اوزلرينڭ يانلارندا آلوب كيلگان عسكرلرى بله اورص كنازلرينه بتون كوچلرى بله خدمت ايتوب ماسكوونى كوچايتكانلرى اوستينه اورلرينڭ طوغان ايل خلقلارى خانلارندان اوچ آلو قابعوسى بلـه سچكده بولسه كنارلرنى قازان، آلتون اوردا، استرخان، قريم خانلقلارى هم نوغاى بلـه دشمانلاشدروره طرتقانلار. شولاى ايتوب، غرب طرفندان ياوروپه خلقلارى‌بله آقرن آقرن طانشو، شرق طرفندان تاتار خانلارى هم بيكلرينڭ كيلوب موشلولارى آرقاسندا، ايلك آلتون اوردانڭ صميمكنه بر ولايتى بولغان اورص كنازليگى ۱۵ نچى عصرنڭ صوڭى ۱٦ نچى عصرنڭ اولگى يارطيلارندا واق خانلقلار اوچون قورقنچلى بر مملكت بولوب آلغان. مونڭ اوستينه بونڭ خلق‌هم خانلار اورلرى بتونله‌ى كوچه محبشت ايتكانلر. خلقى قارشـه خانلارنڭ قارشوچيلارغه مقابله ايته‌رلك مخصوص توزولگان عسكرى، قورغان (كريپوست) لارى بولماغان. خانلار خلقلارينه ياتلوب‌قـه طورورغه مجبور بولغانلار. اوشو سببـدن خلقلارى آراسنـدا إعتبارلارى هم بولماغان؛ اما اورص كنازلرى هم خلقى اوطورما معيشت ايتكانلر. كنازلرنڭ شهر هم قورغانلارى بولغان؛ كوچلرى زور بولوب خلقلارى آراسندا اعتبارلارى‌دا بيوك بولغان. بو حال‌خانلار قولى آستندا بتمه‌س توكه‌نمه‌س طالاش صوغشلاردان خه‌لانوسـطورغان برلك خلقنڭ اورص كنازلرى قولى آستينه كرورگه قزغولارينه. اما خانلارنڭ اسه كنازلردن قورقوب طورولارينه سبب بولغان. شولاى ايتوب بيرمه‌نه‌نڭ ماسكاو ياغى باصا توشكن، برنڭ ياغى كوته‌رلگه‌ن. روسيانڭ كوچه‌يگان‌چيت ملـه‌ن دوللرى‌ده‌ بلگانلر كمار دورتنچى ايوانه‌هنده‌گى بابر ميرزادن هم ايرانده اسماعيل صفوى‌نڭ اوغلى «طهماسب» دن دوستلق غرض ايتوب ايلچيلر كيلگان. تورك ايلىنڭ واق كوچه خانلقلارى آراسندا حس احتيارلارى بـه روسياگه اضعف ايته‌رگه تله‌و حسى باشلانغان. قريم خانلغى اول‌وقت استانبول (قيصرلسه) نى فتح ايتكن عثمانلى سلطانلارى قولينه كرگانلر ايدى. اوشبو قريم خانلارينڭ قوتقوسى بله قازان خلقى‌غنه بر آز وقت اورصقه قارشى مقابله ايتوب قاراغانلار؛ لكن ۱۵۵۲ نچى يل قازان تمام ييگلوب اورص قولينه توشكاچ سنر، استرخان خانلارى اوز اختيارلارى بله اوك روسياگه تابع بولغانلار.

قازان، استرخان، سبر خانلقلارينڭ روسيه قولينه كرولرى ـ قازان‌خانلغى ايلك‌گى بلغار خانلغى‌نڭ اورننده تأسيس ايتلگان‌بولغان. قازان شهرى هم‌قازان يلغاسينڭ

بو يى اۆلده بلغارنڭ بر ولايتى صاناِلغان؛ صوڭندان ١٤ نچى عصرنڭ اۆلنده، بلغار شهرى خراب بولغاچ، اول يېرنڭ سوداسى خاضرگى قازانغه جيولغان. تاتارلار وقتندا ايسكى بلغارلار باشقه توركلر بلهتمام تاتناشوب يشهلرده آلارنڭ سودا گرلكلرى‌هان يوغالماغان، مدنى بولوب شهرلرده طورغانلار؛ قازاندان باشقه «قشان»، «گرميچوك»، «زوقوتين»، «آرچه» اسمنده شهرلرى بولغان (۱). اورص خلقى، اولوغ محمد خانلار كيلماسدن ايلگارى اوك بو يېرلرگه هامان هجوم ايتوب طورغانلار هم اول يېرلرگه بيك ايپهلهشكان بولغانلار. اولوغ محمد اوزى‌ده وآنڭ بالالارى‌دا اورص كنازلرينه بيك دشمان بولغانلار. اول وقت اورص خلقى هجوم ايتوب بو شهرلردن فائدهلانو اورنينه قارالار اول وقتدا اورلرى اورص‌يېرلرينه هجوم ايتكانلر. كنازلر بله قازان خانلارى آراسنــدا دشمانلق كينوگه باش سببده شول بولغان. اورص‌قولنداغى قاسم خان بله يعقوبمم آلارنڭ‌بالالارى‌دا بو دشمانلقنڭ‌كوچه‌يووينه سبب بولغانلار. حتى قاسم خان‌لار اوزلارى ئهللا نيچه مرتبه قارانغه اورص ياغندان‌هجوم ايتكانلر. اولوغ‌محمدنڭ قارانداغى بالالارى‌آراسنده قوتلى كشيلر بولماغان. اولوغ‌محمدنڭ اوزى بله آلتون اوردا هم قريم‌دان كيلگان آرغين؛ قبچاق، شيرين، مانغيت قبيلهلرينــڭ باشلقلارى خانلارنى اوزلرى تلهگانچه يوروتوب مملكت ادارهسى اشن بيك يومشارتقانلار. ابراهيم خان وقتنده ايك اورص يىرى حسابلانغان ۋاتكه قاران قولينه كرگان، مونــڭ اوچون اورصلار طاغن صوغشقانلار. ابراهم بيك يومشاقلق كورسهتكان. ابراهيم‌دان صوڭ اوغللارى آراسندا خانلق اختلافى چقمان. مانغيت بكلرى ابراهيم‌نــڭ «الهام» اسمنــده‌گى اوغلى خان اتهرگه تله‌گانلر: آخر بولار جيڭگانلر. ابراهيم‌نڭ محمــد امين ديگان اوغلى اوزينڭ طرفدارلارى بله، ماسكاوگه كيتكان؛ كناز ايۋان آنى «كاشيرا» شهرن(۲) بيرگان. محمد امين فاطمه سلطان بيكم‌نڭ اوغلى بولوب، اول ميكلى گرى‌گه ايرگه بارغاچ اورينڭ اوغلى محمد امين‌نى قويدرتورغــه تله‌گان‌هم شول خقده كنازلرگه مراجعت ايتكــان: آخر اورصلار الهام خان بلــه صوغشوب آنى جيڭگانــلر واوزن اسير آلوب محمد امين‌نى خان ايتكانار (۱٤۸۷ نچى يل)؛ اول‌اورص طرفندان قويلغانى اوچون‌بتون اشنده اورص حكمى وينچه يوروگان. شولاى ايتوب قاران ييگلك بلهگنه اورص قولينه كرگان. شوندان صوڭ كناز ايۋان اوزينه بلغار پادشاه‌سى (Государь Булгарскій) ديب برلقب (تيتول

۱) اولوغ محمدلردن ايلگارى قاران شهرى خاضرگى قاراندان فرق چاقرم يوغارى كارانكه بلمهسى بويده بولغان بوكون «ايسكى قاران» دب آطالا. خاضرگى قاران اولوغ محمد هم آنڭ بالالارى وقتنده كوچه‌لگان.

قشان شهرى قاما بويندا خاضرگى موررتچا استانسه‌سينڭ قارشى ياغندا بولغان خاضرده‌ده طاوى قشان طاوى دب آطالا گرميچوك‌نڭ خرابه‌سى خاضر قامابويندا قاماغه اوڭ طرفدان موما طورغان كرمى بلمه‌سى بويده اورس گيرمى، اورتا گرمن ديگان اوللارنڭ ياصولارنده؛ زوقوتين قامانڭ صول ياغندا زوقوتين [Каменный мостъ] يلغه‌سينڭ قاماغه قويغان اورنده خاضر اول اورنده زوقوتين (يا، كه داماروفكه) اسمده‌بر اورص اولى بار؛ آرچه خاضرگى قاراننڭ ٦۳ چاقرم شمالده‌آرسكى‌دىب آطالا.

۲) خاضرگى‌تولسكى گوبرناده.

آرتدرغان. محمد امین خان وفات ایتکاچ اول وقتنی کناز ژاسیلی قاسم شهرینڭ خانی شاه علی بن شیخ اولیارنی قازانغه خان ایتوب ییبه‌رگان. شاه علی تدبیرسز کشی بولوب، قازاندا روسیه‌گه تابع بولوب طوررونی یاراتمی طورغان کشی بولسا، آلارنی جزالاغان، قازاندا ینه انقلابلار بولوغه سبب بولغان.

قازان خلقی‌نڭ بر قسمی قریم خانی محمد گره‌ی‌گه یاردم صوراب مراجعت ایتکانلر هم محمد گره‌ی قازان خلقن «مین سزنی ماسکاو قولندان قوتقارام» دیب وعده‌لر بیروب اوزینڭ انیسی صاحب گره‌ی‌نی قازانغه خان ایتوب ییبه‌رگان؛ صاحب گره‌ی‌دن صوڭ آنڭ انیسی صفا گره‌ی خان بولغان. صفا گره‌ی اوزی نوغای میرزاسی شیخ مامای‌نڭ کیه‌وی بولغان صوڭندان اول یوسف میرزانڭ سیون بیکه اسمده‌گی قزن آلغان. اول بر یاقدان قریم کشیسی، قریم ایسه شول‌دن بیرلی اوك عثمانلی (تورکیه) سلطانی قولندا بولغانلقدان اورس‌قه دشمان هم یاخشی اوق کوچلی بولغان. ایکنچی یاقدان اورسقه شوندای اوق بیك دوست بولماغان نوغای میرزالاری‌نڭ کیه‌وی بولغان؛ اوشبونڭ اوچون اول اورس ییری بولغان قازان‌غه کیلوب خانلق ایته‌ده اشی قورقنچ بولماغان. تیك قازان‌نڭ اورسقه تابع بولو طرفدارلاری بعض وقت غالب بولوب کیتب صفا گره‌ی‌نی قازاندان قووب ییبه‌روب ماسکاو کنازندن شاه علی‌نی هم آنڭ انیسی جان علی‌نی صوراب آلغالاغانلار؛ صفا گره‌ی قریم یاکه نوغای میرزالارینڭ یاردملری بله ینه قازان‌نی آلغان؛ موندای حال اوچ مرتبه تکرار ایتکان. صفا گره‌ی شهرنی قایتاروب آلغانی صاین اورس طرفدارلارن قرغان. هم آغاسی محمد گره‌ی بله اتفاق ایتوب اورس ییرینه هجوم ایتکانلر. صفا گره‌ی ١٥٤٩ دا وفات ایتکاچ اورنینه اوغلی اوته‌میش گره‌ی بله خاتونی سیون‌بیکه قالغانلار؛ لکن بو وقت قازان‌نڭ بتونله‌ی ره‌تی کیتکان بولغان، اورس طرفدارلاری بله صفا گره‌ی‌نڭ یاقنلاری آراسندا آچه‌دان آچق صوغش کیتکان. صفا گره‌ی‌نڭ یاقینلاری قوشاق اوغلان اسمده‌گی باشلقلاری بله برگه شهرنی طاشلاب قاچارغه مجبور بولغانلار. بر وقت نوغای میرزالاری‌دا قازان اشن اردو قوللارینه آلورغه تله‌گانلر: سیون بیکه‌نڭ طوغانی، یوسف میرزانڭ اوغلی بولغان یونس میرزا قازان‌غه کیلب کوروگه اویلاغان، لکن قازانلار آنی کوتماگانلر. اوشبونڭ اوچون نوغای میرزالاریدا قازانغه آچولانغانلار. اوشبو فرصتدن استفاده ایتوب اول وقتنی اورس کنازی دورتنچی ایوان (مشهور اسمی ایوان گروزنی) قازان‌نڭ وولغه آریاغنداغی طاو یاغی دیگان طرفلارن قولینه آلغان. هم قازان‌دا اوزینه اخلاصلی خلق‌نڭ یاردمی بله سیون بیکه هم آنڭ اوغلی اوته‌میش گره‌ی‌نی ماسکاوگه اسیر ایتو آلوب شاه علی‌نی ینه خان ایتوب ییبه‌رگان، شاه علی بو

سیونبیکه هم اوغلی.

مرتبه سنده (قازان معتبرلرندن یتشله‌ب کشی‌نی خیانت بله اوترتد کندن) قازاندا طوراه‌آلمی ماسکاوگه قاچقان. کناز ایوان قازانلارنڭ صوراوی بوینچه میکولینسکی دیگان کشینی نامیستنیك ایتوب ییبارگان. لکن موللالار هم بعض میرزالارنڭ قوتورتووی بله قازان خلقی میکولینسکی‌نی قبول ایتمی ینه ماسکاودن باش تارتوب استرخان خانی قاسم‌نڭ (۱) اوغلی یادکارنی کیتروب خان ایتکانلر. کناز ایوان ۱۵۵۲ نچی یل بتون تاتار خانلاری و آلارنڭ عسکرلری هم ایکی یوز مڭ قدر اورس عسکری بله قازان اوستینه کیلوب قازانداغی باش باشداقلقنی باصقان. قازاندا بارسی اشکه یاراقلی اوتوز مڭ قدر عسکر بولغان، اول بارسندا قروب بتروب ۲ نچی اوکتابرده شهرنی تمام آلوب، یادکارنی اسیر ایتوب قازان‌خانلغن تمام بترگان. قازان‌خانلغی محمدامین تختکه‌لوطورغاچ‌اوق‌اورس قولینه‌کرگان‌ایدی. ایوان‌نڭ صوگغی مجبوری واقعه قازانداغی باش باشداقلقنی بترو بولدی. لکن ظاهرده قازان‌کورشیسنده‌گی آسترخان، نوغای قازاق، سبر یاقلارینه‌صمان‌دا مستقل بر خانلق بولوب‌کورنوب کیله ایدی. آنڭ اورصلار طرفندان تمام‌آلنووی بو کورشی خانلقلارغه‌بیك نق تأثیر ایتدی. اوشبونڭ اوچون مورخ صالاویوف «قازاننڭ بو صوگغی آلنووی‌اورصلار اوچون‌بیك اهمیتلی بولدی، بو اورتا آزیاداغی‌مسلمانلارنڭ یاورو‌پاغه قارشی ایڭ صوگغی مقابله‌سی بولدی»دی.

قازان آرتندان باشقه خانلقلار اورص تابعلگن بیك ییگللك بله‌قبول ایتدیلر. استرخان خانی«یامغورچی» (۱) کناز ایوان‌نڭ بیك دوستی ایدی‌هم آگاتابعلق عرض ایتکان‌ایدی. آسترخان‌نڭ ایکنچی بر خانی حبیب‌الله بن «آق کبك» ماسکاوده ایوان خدمتنده طوردی؛ اوشبو سببدن آسترخان هم‌اورصقه تابع حکمنده ایدی. نوغای‌اسماعیل میرزا ۱۵۵۳ نچی یل یامغورچی‌نی آسترخاندان قووب ییبه‌رگاچ ایوان آسترخانغه شیما کین‌قوماندانی آستندا عسکر ییبه‌روب آسترخان‌نی آلدی هم درویش علی خان اسمنده‌گی برمونی،آندان صوڭ خان‌بولماو شرطی بله. خان ایدی، لکن درویش‌علی‌نڭ قریم خانلاری بله مناسبتن سیزوب ایوان۱۵۵۷ نچی یل آسترخان‌نی تمام، قازان کبك ایتوب‌اوزینه قوشدی.

سبر خانلاری اوزلری اطاعت ایتدیلر. سبرنڭ طایبوغا نسلندن کیلگان خانی یادکار ۱۵۵۵ نچی یل‌دا کناز ایوانغه اطاعت عرض ایتدی، هم یاصاق تولی باشلادی. صوگندان «کوچم» خان یادکارنڭ قولندلغی ییرلرن آلوب- قازان‌نی بر آز طوطوب طورغان صفا گره‌ی کبك - سبرنی اورصقه تابع ایتمی اداره‌ایتوب طوردی؛ لکن «کوچم»نڭ برده کوچی یوق ایدی، آنڭ بله برگه آغاسی احمد گرای سلطان اداره ایته ایدی. بو احمد گره‌ی قازاق خانی چمتای‌نڭ کییه‌وی ایدی. لکن قازاق خانلاری آگا قارامیچه یولار بله دشمانلاشدیلار. هم شغای احمد گره‌ی‌نی لاتر تدی؛ کوچم‌لر بله قازاقلار آراسی بوزولدی. شول فرصتلاردا کوچم

---

۱) بو قاسم سید احمد خان بن کچك محمد خان‌نڭ اوغلیدر. قازانغه کیلماسدن ابلگاری نوغای میرزالاری آراسندا یورودی؛ آلار آراسینه کیلماسدان ابلك مسکاوده طورغان ایدی.

خان اوستینه اورص قازاقلاری میازماق، اسمده بر باشلقلاری بله کیلوب کوچم قولنـدان سبرنی آلدیلار (۱۵۸۱) شغای خان اوغلی توکیل‌خان هم ۱۵۹٤ ده روسیه‌گه ایلچی ییبه‌روب اوزن تابـع ایتکان ایدی، لـکن روسیا آگا آرتق اهمیت بیرمه‌گانلـکـن بو قازاق خانلغی شول مستقل کوینچه طورا بیردی، لکن قازان، استرخان، سبرنك توشووی بلـه جوجی اولوسینك اوزه‌گی اورص قولینه کردی، تاتار خانلارینـك (۱) ایك معتبر نسللری دنیادان یوغالدی؛ کوچکنه قریم خانلغی عثمانلی (تورکیه) حکومتینه تابع حـابلانغانلقدان بر آزوقت دوام ایتدی؛ لکن بارا بارا اولدا هم قازاق، نوغای ایللری، جغتای اولوسینك خوارزم، بخارا، فرغانه هم ییدی صو یاقلاری‌دا آقرنلاب اورص قولینه کروب بتدیلر.

بز بو کچکنه کتابمزدا روسیا قولینه کرودان ایلگارگی، اوزباشمزغه مستقل ترکلك ایتکان دورمزنك تورلی طرفلارن بیك قسقه‌غنه صورتده قاراب اوتدك؛ کورندی، که تورك تاتار خلقی اوزینك ییری مدنی حیاتقه نیقدر اوکایسز بولسه‌دا فقط کوچمه معیشت، کنه ایتمه دیلر، اوکایلی اسباب طوغری کیلگانده شهرلر بنا ایتکاله‌ب وقتی بلّه‌ن مدنی ترکلك‌ده ایتدیلر. کوچلی حکومتلر توزوب دنیانك سیاسی تاریخندا زور انقلابلار یاصادیلار، هم شونك بله اوزلرینك مدنیتکه، دنیادا طورا بولوگه چن استعدادلاری بارلغن کورسه‌تدیلر، زمان کیلوب یبتدی، ایل‌نك ایك طوزغن وقتندا، مسکاو کنازلگی مقتدر کیلب چقغان غربی یاوروپانك یاگا مدنیتی بزنی اوزینك آلدندا تزله‌نورگه هم اول ایسکی حیات بله ایسه‌نله‌شورگه مجبور ایتدی. اما بزنك خلق‌نك (یعنی واق خانلقلارنك) روسیا قولینه کروده کیچککانلری روسیه قولینه کرگانچی نیچك عمر ایتکانلر؟ هم بزنك اولوغ بر قسمز اورص قولنداغی اوچ یوزایللی یللارچاقلی وقتنی نیچك اوتکارگان؟ هم نیچك یاورو‌پامدنیتی نعمتندن فائده‌لانوب دنیانك آلگلی صنفی بله اش کوره باشلاغانمزدا، بزنك معیشت ایتدکمز بو کیك وحشی صحرا نیچك ایتومیز مدنی بر مملکت حالینه کیلگان؟ بولار اوزلرینه باشقه مستقل مسئله‌لردر، که آلارنی سویله‌و اوچون ایکنچی شوندایوق بر کتاب‌یازارغه حاجت بولور.

A. S. S. R. ... Kotop...
№ 1679
...ОННОТО С.С.Р.

---

(۱) تاتار سوزی اصلنده ماغول قبیله‌لرنك اسمی ایدی. چینگزدن ایلگاری تاتار یعنی بو کون ماغول دیب آطالغان قبیله‌لرنك بر نیچه‌لرینه اسم بولوب یورگان‌نك اوستینه اول قبیله‌لرنك بارسینه عمومی اسم بولوندا یوری ایدی. چینگز، تاتار اسمن اوزینه باقن قبیله‌لرنك اسمی بولغان ماغول سوزی بله آلماشدروب ماغول تلی بله سویله‌شکان قبیله‌لرنك بارسینه اوشبو اسمی عام ایندی، لـکن کورشی ملتلر اوزلرینك ایسکی عادتلرنچه بو قبیله‌لرنی همان تاتار دیب آطاولارندا دوام ایتدیلر. اوشبو سیدن بو قبیله‌لر هم ماغول هم تاتار اسملری بله آطالوب یوریلر. آلتون اوردا وقتندا بتون جوجی اولوسی خانلارینه قاراب تاتار مملـکتی دیب آطالوب‌یوروده. آخردن خانلقلار بتکاچده بو اسم قریم، قازان، آسترخان، سبر خانلقلارندا ترکلك ایتکان‌تورکی قبیله‌لرگه اسم بولوب کیتدی. قازاق هم اوز بك خانلقلاری اوشبو اسملری بله اوزباشلارینه حکم سوروده دوام ایتکانلکلرندن تاتار اسمی‌بله آتالمادیلار، بلکه قزاق هم اوزبك دیب یوروتلدیلر. اصل ماغولستانداغی ماغوللارنك اوزلری فقط ماغول اسمی بله‌گنه یوروتلور بولدیلار.

(تمام)

اوشبو کتاب مشهور کتابچیلرنینک هر دایوسنده صاتلماقده‌در.
...ات امتلاکی ... صباح ...